

УНИВЕРЗИТЕТ ЕДУКОНС У СРЕМСКОЈ КАМЕНИЦИ
ФАКУЛТЕТ ПОСЛОВНЕ ЕКОНОМИЈЕ
ПОСЛОВНА ЕКОНОМИЈА У МЕЂУНАРОДНОМ ОКРУЖЕЊУ

УТИЦАЈ ИПАРД ПОДСТИЦАЈА НА
РУРАЛНИ РАЗВОЈ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ
СА АСПЕКТА ПОЉОПРИВРЕДЕ И
РУРАЛНОГ ТУРИЗМА
ДОКТОРСКА ДИСЕРТАЦИЈА

Проф. др Бела Мухи

Бошко Уметић

Сремска Каменица, 2023. године

КЉУЧНЕ ДОКУМЕНТАЦИОНЕ ИНФОРМАЦИЈЕ ДОКТОРСKE ДИСЕРТАЦИЈЕ

I Аутор

Име и презиме: Бошко Уметић

Датум и место рођења: 30.12.1979. Сремска Митровица, Република Србија

Садашње запослење:

II Докторска дисертација

Наслов: Утицај ИПАРД подстицаја на рурални развој Републике Србије са аспекта пољопривреде и руралног туризма

Број страница: 207

Број слика: 10

Број табела: 67

Број прилога: 1

Број библиографских јединица: 388

Установа и место где је докторска дисертација израђена: Факултет пословне економије, Универзитет Едуконс у Сремској Каменици

Научно поље: економске науке

Научна област (УДК): маркетинг

Ужа научна област: маркетинг руралног туризма

Ментор: проф. др Бела Мухи

III Оцена и одбрана

Датум пријаве теме: 17.10.2022

Број одлуке и датум прихватања теме докторске (докторског уметничког рада) дисертације: СН 23/23
21.02.2023

Комисија за оцену научне заснованости теме и испуњености услова кандидата:

1. Проф. др Диона Ђурђевић, Факултет пословне економије, Универзитет Едуконс, Ср.Каменица
2. Проф. др Тијана Савић Тот, Факултет за менаџмент, Сремски Карловци, Универзитет Унион Никола Тесла, Београд
3. Проф. Др Бела Мухи, Факултет пословне економије, Универзитет Едуконс, Ср.Каменица

Комисија за оцену и одбрану докторске (докторског уметничког рада) дисертације:

1. Проф. др Диона Ђурђевић, Факултет пословне економије, Универзитет Едуконс, Ср.Каменица
2. Проф. др Тијана Савић Тот, Факултет за менаџмент, Сремски Карловци, Универзитет Унион Никола Тесла, Београд
3. Проф. Др Бела Мухи, Факултет пословне економије, Универзитет Едуконс, Ср.Каменица

Датум одбране дисертације:

Апстракт

Рурални развој је вишедимензионалан и сложен процес трансформације руралних подручја. Уједно, ради се о критичној области политике, јер се протеже на многа питања која утичу на квалите живота урбаног и руралног становништва, као развијених, тако и земаља у развоју. Због тога је финансирање од изузетне важности, јер има централну улогу у развоју руралне економије, одређујући могуће правце и степен развоја. Као инструмент претприступне помоћи Европске Уније ИПАРД програм намењен је за помоћ пољопривредним произвођачима и прерађивачима, као и свим становницима руралних подручја Републике Србије у постепеном подизању капацитета и потенцијала како би се благовремено припремили за коришћење приступних фондова након успешне имплементације ИПАРД програма. Управо на тим основама, извршено је целовито сагледавање примене ИПАРД подстицаја као економске мере у циљу диверзификације руралног развоја Републике Србије. Стога, предмет овог истраживања јесте укупан ефекат ИПАРД подстицаја, те појединачни ефекти ИПАРД подстицаја на индикаторе руралног развоја, са аспекта пољопривреде и руралног туризма Републике Србије. Мотив истраживања операционализован је кроз следеће циљеве истраживања:

- утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма,
- утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму,
- утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на пољопривредњу производњу/прераду/изградњу и опремање објеката за рурални туризам,
- утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на извоз/продају подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма,
- утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на профит подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма,
- утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма,
- утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма,
- утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на радну продуктивност запослених у области пољопривреде и руралног туризма.

Квантитативно истраживање је спроведено на пригодном узорку од 336 испитаника са територије Републике Србије који су поднели захтев, при чему је 186 испитанико добило средства, док 150 испитаника није добило средства. Емпиријски део истраживања спроведен је техником анкетирања, те обрадом и анализом прикупљених података. Упитник се састојао из две целине: први део обухватио је питања у вези социо-демографских карактеристика испитаника (врста подносиоца захтева, регион подносиоца захтева, подручје рада, пол, старост, ниво образовања, поклапање стручне спреме са облашћу апликације, број година пословања), те питања везана за захтев апликације за ИПАРД средства (употреба консултантских услуга, мера аплицирања, врста инвестиције, сектор улагања, да ли је улагање у обновљиве изворе енергије, сертификованост за органску производњу, да ли су добијена ИПАРД средства), док се други део односио на испитивање ставова у вези руралног развоја са аспекта пољопривреде и туризма употребом Ликертове скале од 1 – уопште се не слажем до 5 – у потпуности се слажем. За обраду података кориштен је статистички софтвер IBM SPSS 22.

Употребом линеарне регресионе анализе, резултати истраживања су показали да ИПАРД подстицаји имају значајан ефекат на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма, као и на све појединачне индикаторе руралног развоја. Када је реч о пољопривреди, допринос ИПАРД средстава је највећи код профита подносилаца захтева, што подразумева да добијена ИПАРД средства највише позитивно корелирају са оствареним профитом подносилаца захтева. Допринос ИПАРД средстава најмањи је код броја новозапослених лица код подносилаца захтева, што подразумева да добијена ИПАРД средства најмање позитивно корелирају са бројем новозапослених лица код подносилаца захтева. Када је реч о руралном туризму, допринос ИПАРД средстава је највећи код изградње и опремања објеката за рурални туризам, што подразумева да добијена ИПАРД средства највише позитивно корелирају са изградњом и опремањем објеката у руралном туризму. Допринос ИПАРД средстава најмањи је код броја новозапослених лица код подносилаца захтева у руралном туризму, што подразумева да добијена ИПАРД средства најмање позитивно корелирају са бројем новозапослених лица код подносилаца захтева у руралном туризму.

Будући да су у нашој земљи, истраживања ове проблематике веома оскудна и заснивају се углавном на дескриптивном опису добијених подстицаја, те евентуалној компарацији са другим земљама региона или Европске Уније, ово истраживање доприноси целовитом сагледавању ефеката ИПАРД подстицаја на рурални развој, као и афирмисању ове теме у научно-истраживачкој пракси. С теоријског становишта, садржај докторске дисертације доприноси систематизацији сазнања и теоријском уобличавању истраживаног феномена у домаћој пракси, у смислу разумевања који су то опредељујући фактори који утичу на развој руралне пољопривреде и руралног туризма у Републици Србији. Резултати истраживања послужиће креаторима економске политике и корисницима подстицаја као могуће смернице ка достизању ЕУ стандарда, што представља практичну импликацију истраживања ове докторске дисертације.

Садржај

Увод	7
I Теоријски оквир истраживања	13
1. Рурални развој.....	13
1.1. Рурално vs. Урбано	27
1.2. Нови приступ руралном развоју	40
1.3. Агроекономска и рурална политика Европске уније.....	43
1.4. Рурални развој у Републици Србији.....	49
2. Рурални туризам	62
2.1. Концепт руралног туризма	62
2.2. Нови правци утицаја руралног туризма.....	73
2.3. Рурални туризам и одрживост	81
2.4. Рурални туризам у Републици Србији	94
3. Финансирање пољопривреде и развоја руралног туризма Републике Србије.....	99
3.1. Подстицај пољопривредним произвођачима из аграрног буџета Републике Србије	99
3.2. Поддршка Европске Уније руралном развоју Републике Србије.....	102
3.2.1. SAPARD – програм за пољопривредни и рурални развој	103
3.2.2. IPA – инструмент претприступне помоћи.....	105
3.2.3. IPARD – инструмент претприступне помоћи за рурални развој	107
II Методолошки оквир истраживања.....	115
1. Дизајн истраживања	115
2. Узорак истраживања и прикупљање података.....	115
3. Варијабле истраживања.....	116
4. Анализа и презентација података	116
III Емпиријско истраживање ефеката ИПАРД подстицаја на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма Републике Србије	118
1. Дескриптивна статистика.....	118
1.1. Социо-демографске карактеристике подносилаца	118
1.2. Апликација за ИПАРД средства	128
1.3. Рурални развој	139
2. Инференцијална статистика.....	150
2.1. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма.....	150

2.2. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму	152
2.3. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на пољопривредњу производњу/прераду/изградњу и опремање објеката за рурални туризам.....	155
2.4. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на извоз/продају/принос подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.....	158
2.5. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на профит подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.....	160
2.6. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма	162
2.7. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.....	165
2.8. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на радну продуктивност запослених у области пољопривреде и руралног туризма	167
IV Дискусија резултата истраживања	170
1. Ефекат ИПАРД подстицаја на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма.....	170
2. Ефекат ИПАРД подстицаја на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму.....	171
3. Ефекат ИПАРД подстицаја на пољопривредну производњу/прераду/изградњу и опремање објеката за рурални туризам	171
4. Ефекат ИПАРД подстицаја на извоз/продају/принос подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма	172
5. Ефекат ИПАРД подстицаја на профит подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма	173
6. Ефекат ИПАРД подстицаја на тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма	173
7. Ефекат ИПАРД подстицаја на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.....	174
8. Ефекат ИПАРД подстицаја на радну продуктивност запослених у области пољопривреде и руралног туризма	175
Закључна разматрања.....	177
Литература	181
Прилог	204

Увод

Последњих година, рурални развој је добио велику пажњу академске заједнице. Литература нуди бројне дефиниције руралног развоја, концентришући се на различите аспекте и разматрања. Према *Van der Ploeg* и групи сарадника (2002) концепт руралног развоја представља потрагу за новом будућношћу и погонском снагом руралног становништва. Теорија руралног развоја није о свету какав он јесте, већ о начину на који пољопривреда и руралне области могу бити реконфигурисане (Nemes, 2005). Према *Abreu et al.* (2019), рурални развој јесте скуп акција које имају за циљ да надокнаде неравнотежу између руралних и урбаних подручја и побољшају квалитет живота и економско благостање руралних подручја. Рурални развој је, према *Ma et al.* (Ma, Zheng, & Gong, 2022; Ma, Dou, Wu, Shi, & Li, 2022), унапређење економског раста, социјалне стабилности, културног просперитета, демократског учешћа, једнаких права, научних и технолошких иновација и еколошке равнотеже унутар руралног система (Malek, Kikkawa, Azad, & Sawada, 2022).

Проблем истраживања, у овом раду, се односи на питање да ли ИПАРД подстицаји остварују значајан ефекат на рурални развој, пољопривреду и рурални туризам Републике Србије. Испитује се да ли ИПАРД подстицаји имају значајан ефекат на појединачне индикаторе руралног развоја (производни капацитет, производња, извоз/продаја, профит, тржишни удео, број новозапослених лица, продуктивност запослених код подносилаца захтева) у области пољопривреде и руралног туризма.

На основу дефинисаног проблема истраживања, предмет овог истраживања јесте укупан ефекат ИПАРД подстицаја, те појединачни ефекти ИПАРД подстицаја на индикаторе руралног развоја, са аспекта пољопривреде и руралног туризма Републике Србије. Рурални развој је вишедимензионалан и сложен процес трансформације руралних подручја. За систематско праћење руралног развоја неопходно је имати јасне дефиниције граница географских области на које се примењује концепт „рурално“ и специфичности које одређују разлике између руралних и урбаних подручја. С обзиром на то да су рурална подручја често економски заосталија од урбаних подручја, економска ревитализација руралних подручја је приоритет националног развоја. Многи аутори, као што су *Huylenbroeck & Durand* (2003), *Potter* (2004), *Cairol et al.* (2008), и *Bednarikova* (2015), истраживали су различите аспекте руралног развоја. Сложеност овог процеса се, такође, анализира као део политике руралног развоја Европске уније (ЕУ). Како би помогла

руралним регионима да расту и повећају ниво запослености и животног стандарда, политика руралног развоја Европске уније, као „други стуб“ Заједничке пољопривредне политике (Common Agricultural Policy - CAP), поставила је три свеобухватна циља: побољшање конкурентности пољопривреде, постизање одрживог управљања природним ресурсима и климатским акцијама и уравнотежен територијални развој руралних подручја (Augère-Granier & McEldowney, 2020).

Подизање нивоа исхране, као и унапређење пољопривредне производње, побољшање животног стандарда сеоског становништва, те допринос расту светске привреде јесте главни циљ организације Уједињених нација за храну и пољопривреду (FAO). Основни начин за постизање овог циља је предузимање акције за стварање радних места у руралном амбијенту, омогућавање приступа земљишту и диверзификација прихода (Djordjević-Milošević & Milovanović, 2012). Стога, рурални развој представља критичну област политике, јер се протеже на многа питања која утичу на квалитет живота урбаног и руралног становништва, како развијених, тако и земаља у развоју.

У прошлости су рурална и пољопривредна питања сматрана синонимима, те се претпостављало да пољопривредни и рурални циљеви могу бити реализовани јединственом политиком створеном за помоћ транзицији пољопривредног сектора. Међутим, пољопривреда више није главни сектор у руралним областима када је у питању производња или запошљавање. У фокусу је не само превазилажење регионалних диспаратитета и разлика између урбаног и руралног развоја, већ и координација развоја пољопривреде и других делатности и услуга у руралним подручјима (нпр. туризам), да би се осигурао бољи квалитет живота и унапредио животни стандард становништва рационалним коришћењем ресурса и њиховим очувањем за будуће генерације. Стога је интеграција развоја пољопривреде с развојем туризма у руралним подручјима решење за могући рурални развој. Кључна активност за ову интеграцију је рад на њеним основама – побољшање квалитета и безбедности хране у свим фазама ланца исхране. Успех ових акција зависи од успешне идентификације локалних расположивих ресурса на основу којих се дефинишу привредне активности које имају капацитет да допринесу благостању локалне заједнице, али и од финансијске националне и подршке Европске уније руралном развоју. Рурални развој као једно од најсложенијих питања транзиције, једна је од области у којима процес приближавања ЕУ захтева посебну пажњу.

Финансирање је од изузетне важности, јер има централну улогу у многим областима привреде и друштва, посебно у пољопривреди, односно руралној економији, где има кључну улогу у развоју одређујући правце и степен развоја (Radović, Košić, & Demirović, 2018; Njegomir, Teravac, & Ivanišević, 2017; Ristić, Todorović, & Jakšić, 2018; Grbić & Jakšić, 2013). О значају финансирања пољопривреде и руралног развоја говори и пример ЕУ, где се за ове секторе издвајају огромне количине новца. У том погледу спроводи се веома комплексна политика (Заједничка пољопривредна политика), при чему земље чланице ЕУ могу користити средства која обезбеђују Европски гарантни фонд за пољопривреду (EAGF) и Европски пољопривредни фонд за рурални развој (EAFRD). С друге стране, Европска унија пружа помоћ земљама које се налазе у процесу приступања ЕУ, како би успешно спровеле реформе ради испуњења услова за приступање, кроз развијене инструменте финансијске помоћи.

Један од таквих инструмената је Инструмент претприступне помоћи ИПАП, који је доступан Републици Србији од 2014. године. Укупан износ средстава који је на располагању Србији од 2014. године је 1,5 милијарди евра. Део тих средстава намењен је инвестицијама за рурални развој. Стога је Влада Републике Србије у сарадњи са Европском комисијом припремила ИПАРД програм за период од 2014-2020. године, којим је предвиђено да се 175 милиона евра утроши за ове намене. Главни циљ и сврха овог програма је да помогне пољопривредне произвођаче и прерађиваче, као и све становнике руралних подручја Републике Србије, да постепено подижу своје капацитете и потенцијале како би се благовремено припремили за испуњавање европских стандарда и закона, у области пољопривреде, прехранбене индустрије и заштите животне средине (Министарство пољопривреде, водопривреде и шумарства, 2017). Имплементација ИПАРД програма за 2014-2020. годину обухватила је три фазе. Прва фаза обухватила је две инвестиционе мере подршке: мера 1 (инвестиције у физичка имовину пољопривредних газдинстава) и меру 3 (инвестиције у прераду и маркетинг пољопривредних производа и производа рибарства). Друга фаза обухватила је две инвестиционе мере: мера 7 (диверзификација пољопривредних газдинстава и развој пословања – рурални туризам) и мера 9 (техничка помоћ) која је у припреми. Трећа фаза обухвата две инвестиционе мере које су у припреми: мера 4 (мере у области пољопривреде, заштите животне средине, климе и органске производње) и мера 5 (припрема и имплементација локалних развојних стратегија – LEADER приступ).

Главни циљ истраживања докторске дисертације јесте:

- Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма.

Поред главног циља, изведени циљеви истраживања сумирали би се на следећи начин:

- Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму;
- Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на пољопривредњу производњу/прераду/изградњу и опремање објеката за рурални туризам;
- Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на извоз/продају подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма;
- Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на профит подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма;
- Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма;
- Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма;
- Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на радну продуктивност запослених у области пољопривреде и руралног туризма.

Полазећи од представљених циљева истраживања, главна хипотеза која ће бити предмет тестирања са намером њеног доказивања гласи:

- H_0 : Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма.
Помоћне хипотезе које подржавају главну хипотезу гласе:
- H_1 : Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду, те већи смештајни капацитети у руралном туризму;
- H_2 : Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на пољопривредну производњу/прераду/изградњу и опремање објеката за рурални туризам;
- H_3 : Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на извоз/продају/принос подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма;
- H_4 : Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на профит подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма;

- X₅: Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма;
- X₆: Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма;
- X₇: Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на радну продуктивност запослених у области пољопривреде и руралног туризма.

Проблематика дисертације доприноси целовитом сагледавању примене ИПАРД подстицаја као економске мере у циљу диверзификације руралног развоја Републике Србије, те припреми за коришћење приступних фондова након успешне имплементације ИПАРД програма као претприступних фондова. С теоријског становишта, садржај докторске дисертације може допринети систематизацији сазнања и теоријском уобличавању истраживаног феномена. Посматрајући област истраживања утврђено је да постоји врло мало радова, који емпиријски и квантитативно истражују ефекат ИПАРД подстицаја на рурални развој. Новина овог истраживања представља испитивање ефекта ИПАРД подстицаја на појединачне индикаторе руралног развоја, што до сада није примењивано међу истраживачима. Друштвени значај огледа се у томе што овај рад може послужити као добра основа за даље реформске процесе у циљу унапређења руралног развоја, пољопривреде и руралног туризма Републике Србије, помоћу ИПАРД подстицаја.

Ради одговора на постављене циљеве истраживања, докторска дисертација је структурирана на следећи начин:

У уводном делу дисертације је постављена проблематика истраживања, циљеви, хипотезе, указано је на друштвену и научну оправданост и допринос истраживања и приказана структура истраживања по поглављима.

Први део се бави теоријским оквиром истраживања, тј. приказане су концептуалне основе руралног развоја, руралног туризма, те начина финансирања руралног развоја са посебним фокусом на ИПАРД подстицаје, као инструментом претприступне помоћи за рурални развој.

Други део се бави приказом методолошког оквира истраживања. Од самог дизајна истраживања, преко објашњења узорка, употребљених варијабли, до објашњења метода и техника обраде података.

Трећи део представља приказ емпиријских резултата истраживања ефеката ИПАРД подстицаја на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма Републике Србије.

Четврти део приказује дискусију резултата истраживања.

У закључном делу су сумирани добијени резултати истраживања, указано је на могућа ограничења истраживања и дат предлог мера за будућа истраживања на ову тему.

I Теоријски оквир истраживања

1. Рурални развој

Последњих деценија рурална подручја су била изложена многим различитим променама и изазовима и носила се са низом различитих економских и друштвених потреба. Рурална Европа се некада могла описати као социо-економски систем са различитим руралним својствима (Mormont, 1990). Рурална подручја су се, у преиндустријској фази, састојала од малих заједница са друштвеном контролом заснованом на личним односима, као и са локалним институцијама или локалним облицима економске кохезије. Постојале су руралне логике које су се могле разликовати од логике која је структурирала свет споља. Међутим, током последњих 200 година, на Западу су се догодиле велике друштвене, материјалне, економске и технолошке промене, које су имале огромне ефекте на европску периферију (Cruickshank, 2009). Урбане културе су настале када је Запад модернизован, а Европа се суочила са распадом предмодерне руралности. Овај распад је описан на следећи начин: „Не постоји више ни један једини простор, већ мноштво друштвених простора за једно те исто географско подручје, од којих свако има своју логику, своју институцију, као и своју мрежу актера – корисника, администратора итд. – који су специфични, а не локални” (Mormont, 1990, стр. 34).

Сектор пољопривреде и шумарства чини рурална подручја најзначајнијим добављачима хране и значајним доприносиоцима у производњи влакана и грађевинског материјала. Рурални развој се традиционално поистовећује са пољопривредом. Међутим, концепт интегрисаног руралног развоја је променио традиционални приступ круцијалном значају пољопривреде и сада се генерално верује да јача узрочност тече од руралности ка пољопривреди, а не обрнуто. Сама пољопривреда се може посматрати као „резидуални“ сектор привреде, или сектор који је под утицајем и у великој мери зависи од обрасца регионалног развоја (Kostov & Lingard, 2004).

Рурална подручја су све важнија као центри за производњу енергије, из биомасе и других обновљивих извора као што су водни ресурси, и имају богат биодиверзитет и веома разнолико природно окружење. Њихова важност је неоспорна и са економског аспекта, будући да се, у савременим условима, развијају нови привредни сектори, као што су сеоски туризам и друге активности везане за њихова природна и културна добра (Perpar & Udovč, 2012). Међутим, ради се о релативно изолованим подручјима, удаљеним од центара

одлучивања, која су економски и социјално хетерогена, у великој мери зависна од природних ресурса, веома осетљива на егзогену динамику модернизације кроз везе са урбаним срединама, са често неком врстом колективног осећаја трајне кризе и песимистичне визије будућности (Ambrosio-Albalá & Bastiaensen, 2010) и погођена величањем спољних у поређењу са ендогеним факторима успеха у развоју (Cruickshank, 2009). Истовремено, рурална подручја су специфичан тип сложеног друштвено-еколошког система обликованог односима између еколошког и људског подсистема (Ambrosio-Albalá & Bastiaensen, 2010), а карактерише га суштинска крхкост у економском, еколошком и друштвеном смислу (Perpar & Udovč, 2012).

Рурални развој је, током последњих деценија, задобио значајну пажњу академске заједнице, те се и сам концепт руралног развоја значајно променио током последњих неколико деценија. До 1970.-их година, рурални развој је био синоним за развој пољопривреде, и фокусиран на повећање пољопривредне производње (Fernando, 2008). Овај фокус је првенствено вођен интересима индустријализације за извлачење вишкова из пољопривредног сектора како би се ојачала индустријализација. Почетком 1980.-их година, концепт се променио и обухватио „забринутост која иде даље од повећања раста, прихода и производње“. Ова забринутост укључује процену промена у квалитету живота, широко дефинисану тако да укључује побољшање здравља и исхране, образовање, еколошки безбедне услове живота и смањење неједнакости полова и прихода (Fernando, 2008). Данас се чини да је постигнут универзални консензус према коме је крајњи циљ руралног развоја побољшање квалитета живота људи из руралних подручја (Perpar & Udovč, 2012).

Литература нуди бројне дефиниције руралног развоја, концентришући се на различите аспекте и разматрања. Према *Van der Ploeg* и групи сарадника (*Van Der Ploeg, i drugi, 2000; Van Der Ploeg, Long, & Banks, 2002*), концепт руралног развоја представља потрагу за новом будућношћу и погонском снагом руралног становништва. Теорија руралног развоја није о свету какав он јесте, већ о начину на који пољопривреда и руралне области могу бити реконфигурисане (Nemes, 2005). *Abreu et al. (2019)* дефинишу рурални развој као скуп акција које имају за циљ да надокнаде неравнотежу између руралних и урбаних подручја и побољшају квалитет живота и економско благостање руралних подручја.

Рурални развој је унапређење економског раста, социјалне стабилности, културног просперитета, демократског учешћа, једнаких права, научних и технолошких иновација и

еколошке равнотеже унутар руралног система (Ma, Dou, Wu, Shi, & Li, 2022). Према *Halwart et al.* (2003) рурални развој је континуирани процес који омогућавају владе, невладине организације и различити актери на међународном, националном и локалном нивоу, како би се одржао раст руралне економије, побољшао живот руралних заједница и промовисала сигурност хране кроз побољшање снабдевања храном, као и повећања запослености и прихода.

Pugliese (2001) наводи да се одрживи рурални развој може дефинисати као процес вишедимензионалних промена, које утичу на руралне системе. Економски раст, побољшање друштвених услова и очување природних вредности су подједнако важне карактеристике одрживог руралног развоја, које треба подстицати према приступу „одоздо према горе“, кроз учешће и одрживо коришћење локалних ендегених ресурса (животна средина, радна снага, знање, обрасци производње, потрошње и комуникације). Одрживе руралне заједнице треба да буду у стању да препознају и интернализују егзогене шансе за раст, тј. тржишта, политике и технолошке могућности, правилно их интегришући и балансирајући са потребом очувања и унапређења руралних специфичности и разноликости (Van der Ploeg & Long, 1994).

Elands & Wiersum (2001) указују на то да рурални развој обухвата садржајну и процесну димензију. Садржаји руралног развоја се односе на имплементацију широког спектра мера, које имају за циљ унапређење руралне економије, квалитета живота заједнице, пејзажног идентитета, заштите животне средине и атрактивности руралних подручја. Што се тиче процесне димензије руралног развоја, главни аспект, који треба размотрити, је обнова руралних институција, процедура и културе и њихов утицај на рурални простор. Институционална обнова треба да омогући примену иновативних процеса и пракси на коришћење руралног простора. У овом контексту, велика пажња се поклања учешћу заједнице и укључивању у напоре руралног развоја.

Руралне студије су прошириле свој фокус са чисто техничких и економских аграрних питања на шири спектар тема, инспирисаних дисциплинама као што су социологија, политика, антропологија, екологија и историја. Ова промена је приближила руралне студије мултидисциплинарном приступу, покушавајући да окарактерише више фактора који утичу на друштвену, институционалну и економску динамику у руралним областима, као и њихове међусобне односе (Ambrosio-Albalá & Bastiaensen, 2010). *Moseley* (2003) указује на основне принципе руралног развоја и улогу пољопривреде у руралној

економији, као и на практични значај њиховог развоја, док *Rzasa & Ogryzek* (2017) анализирају друштвене аспекте руралног развоја.

Велики број аутора користи савремену методологију у циљу истраживања кључних питања пољопривреде и руралног развоја, дајући на тај начин различите пројекције (Fagang, 2017) и указујући на значај примене савремених информационо-комуникационих технологија у области пољопривреде и развој руралне економије (Hodge, Carson, Carson, Newman, & Garrett, 2017). *Galinska* (2013) испитује пољопривредну политику Европске уније из угла Светске трговинске организације, *Volk et al.* (2014) анализирају пољопривредну политику и европске интеграције у југоисточној Европи, док Вујичић и сарадници (2012) проучавају политику европских интеграција и руралног развоја на Западном Балкану. Богданов (2015) анализира најважнија питања руралног развоја и руралне политике Републике Србије у савременим условима. Такође, постоје многе студије о нивоу руралног развоја, руралном управљању, руралној територијалној функцији, руралном сиромаштву и руралној реконструкцији (Коорmans, Rogge, Mettepenningen, Knickel, & Šūmane, 2018; Tu, i drugi, 2020).

Аутори, који се баве тематиком руралног развоја, попут *Van der Ploeg-a & Long-a* (1994) и *Nemes-a* (2005), праве разлику између два процеса: егзогеног и ендегеног развоја (Табела 1). Егзогени развој је процес у коме је рурални развој резултат сила које потичу изван руралних подручја; он је екстерно одређен (Slee, 1994). Такве силе састоје се и од економских тржишних сила и од мера (међу)националне политике владе. Класична формулација руралног развоја, доминантна у послератној Европи, била је модел који је индустријализацију ставио у центар развоја. Кључни принципи овог модела били су усредсређени на економију обима и концентрације, с обзиром да је функција руралних подручја првенствено била да обезбеде храну за градове који се шире (Galdeano-Gómez, Aznar-Sánchez, & Perez-Mesa, 2010). Овакав модел, је, као што је наведено, био уобичајен у првим деценијама након Другог светског рата, када су многе европске земље инвестирале у руралне регионе, а инвестиције су коришћене углавном за покретање погона, пресељење фирми, стварање стубова раста и побољшање инфраструктуре (Terluin, 2001). *Terluin* (2001) напомиње да утицај овог модела на руралну економију није увек био успешан. Очекивани мултипликатори нових фирми, у смислу веза са локалним фирмама, користи од формирања вештина, трансфера технологије и реинвестирања профита у руралну економију нису се често дешавали. *Lowe et al.* (1995) примећују да је рецесија из, 1970.-их година, довела до затварања многих филијала и све већег осећаја да су унутрашње

инвестиције учиниле руралне економије веома рањивим на флукуације на глобалном тржишту и удаљене одлуке одбора. Насупрот томе, ендегени развој је замишљен као процес у којем је рурални развој резултат локалних иницијатива (Elands & Wiersum, 2001) и заснован углавном на локалним ресурсима (Terluin, 2001). Предности развоја се тенденциозно задржавају у локалној економији и локалне вредности се поштују (Slee, 1994). У овом моделу локални ресурси (клима, плодност земљишта и квалитет животне средине) и специфичне карактеристике људског и културног капитала обезбеђују основне услове за дугорочни рурални развој. Главна сврха ове перспективе је побољшање локалних економских и друштвених околности кроз мобилизацију унутрашњих ресурса (Galdeano-Gómez, Aznar-Sánchez, & Perez-Mesa, 2010; Perpar & Udovč, 2012). Terluin (2001) као предуслове за успех ендегеног модела истиче интензивну интеракцију, размену информација и сарадњу међу локалним актерима, а посебну пажњу треба посветити унапређењу инфраструктуре. Ова два процеса се често описују као „одозго надоле“ и „одоздо према горе“. Традиционално, егзогени модел је представљао доминантан приступ руралном развоју. Међутим, највећа потреба, у вези са процесом руралног развоја, је потреба за јачањем ендегеног развоја стимулацијом иницијатива локалне заједнице и процеса планирања „одоздо према горе“ (Van der Ploeg & Long, 1994).

Табела 1. Егзогени и ендегени модели руралног развоја

	Егзогени развој	Ендегени развој
Кључни принцип	Економија обима и концентрација	Искоришћавање локалних (природних, људских и културних) ресурса за одрживи развој
Динамичка сила	Градски стубови раста (егзогени покретачи за рурална подручја)	Локална иницијатива и предузетништво
Функције руралних подручја	Храна и примарни производи за ширење урбаних економија	Различите економије услуга
Главни проблеми руралног развоја	Ниска продуктивност и периферност	Ограничени капацитети области и група за учешће у привредним активностима
Фокус руралног развоја	Модернизација пољопривреде: подстицање мобилности радне снаге и капитала	Изградња капацитета (вештине, институције, инфраструктура): превазилажење искључености
Критика	Зависан, изобличен, деструктиван и диктиран развој	Није практичан у савременој Европи

Извор: (Ward, и други, 2005, стр. 4; Buchenrieder, и други, 2007, стр. 62; Galdeano-Gómez, Aznar-Sánchez, & Perez-Mesa, 2010, стр. 59)

Последњих деценија, област регионалног развоја је сведочила јасном померању од егзогених приступа (вођених споља) ка ендегеним (вођеним изнутра). Док је према егзогеном приступу руралном развоју кључни изазов у превазилажењу руралних разлика и посебности кроз промоцију универзалних техничких вештина и модернизацију физичке инфраструктуре, за ендегени развој је кључни изазов валоризовање разлике кроз неговање локално препознатљивих људских и еколошких капацитета (Van der Ploeg & Long, *Born from within. Practice and perspective of endogenous rural development*, 1994; Galdeano-Gómez, Aznar-Sánchez, & Perez-Mesa, 2010). У већини случајева ова диференцијација је наглашена у контексту препорука за формирање регионалних политика, као што је случај политике руралног развоја у Европи. Ипак, природа руралних подручја и изазови са којима се суочавају значајно варирају широм Европе, а такође, као резултат тога, варира и политика руралног развоја (Baldock, Dwyer, Lowe, Petersen, & Ward, 2001).

Поједини аутори, попут *Lowe*-а и групе сарадника (1993) и *Nemes*-а (2005), су критиковали перцепцију ендегеног развоја, при чему, као аргумент, наводе да појам локалних руралних подручја, која теже друштвено-економском развоју без спољних утицаја (као што су

глобализација, спољна трговина, владине акције, итд.), може бити идеалан, али није реалан предлог у савременој Европи. Осим тога, *Saraceno* (1999) истиче да постоји јаз у литератури о ендегеном развоју, за који литература сугерише да је, као мање или више спонтан процес, најзначајнији за рурални развој и да недостаје довољно материјала о томе како уочене карактеристике (које се више односе на концепцију и метод реализације политичких интервенција, него на саме акције) могу бити мерене и претворене у политичке рецепте који се потом могу применити. Ове карактеристике су „меки фактори“ који утичу на физичка достигнућа и резултате. Међутим, начин на који се то остварује и мери у званичној документацији је, у великој мери, остао недефинисан (*Saraceno*, 1999). *Terluin* (2001), такође, примећује да су, последњих деценија, из глобалне перспективе, рурална подручја под утицајем свих врста глобалних сила, што имплицира да развојни процес у руралним подручјима у великој мери зависи од интеракције између локалних (ендогених) одговора и глобалних (егзогених) сила. И једно и друго је посредовано кроз националне структуре у којима локални актери треба да траже маневарски простор како би одредили исход процеса.

Terluin (2001), такође, говори о мешовитом егзогено/ендогеном приступу, који одбацује поларизацију између два модела. Ауторка повезује рурални развој са процесом све веће глобализације, углавном због брзих промена у информационо-комуникационим технологијама. У променљивом глобалном контексту, актери у руралним областима су укључени и у локалне и у екстерне мреже, али величина, смер и интензитет мрежа варирају од региона до региона. *Galdeano-Gómez* са сарадницима (2010) напомиње да је критична тачка како побољшати капацитет локалних подручја да управљају овим ширим процесима, ресурсима и акцијама у своју корист. Било који локалитет ће укључивати мешавину егзогених и ендегених сила, а локални ниво мора бити у интеракцији са екстра-локалним (*High & Nemes*, 2007). Ово је појам нео-ендогеног развоја (Табела 2). Фокус се, затим, усмерава на динамичке интеракције између локалних области и њиховог ширег политичког, институционалног, трговинског и природног окружења, као и на начин на који су те интеракције посредоване. Приступ економије знања неоендогеном руралном развоју настоји да развије људски и друштвени капитал у мрежама предузећа, стручњака и агенција које раде у руралним областима (*Ward*, и други, 2005). У том правцу је спроведен пројекат Нова рурална економија са фокусом на улогу институција, као што су универзитети у овој економији знања (*Galdeano-Gómez, Aznar-Sánchez, & Perez-Mesa*, 2010). Међутим, упркос позитивном искуству (као што је, на пример искуство северноисточне Енглеске, које је показало како су, прикупљањем знања стручњака и

истраживача из региона и изван њега, активности пројекта настојале да помогну у откључавању потенцијала и изградњи капацитета ендогених и неоендогених актера да планирају и остваре рурални развој у том региону (Galdeano-Gómez, Aznar-Sánchez, & Perez-Mesa, 2010)) и доследности овог новог развојног приступа, *Buchenrieder et al.* (2007) сматрају да је потребно више емпиријских доказа пре него што се они могу прихватити. Аутори сугеришу да се ово посебно односи на импликације ангажовања неколико институција у заједничкој развојној стратегији, које могу отежати практичну примену овог приступа.

Табела 2. Нео-ендогени модел руралног развоја

Нео-ендогени развој	
Кључни принцип	Интеракција између локалних и глобалних сила
Динамичка сила	Глобализација, брзе технолошке промене у комуникацијама и информацијама
Функције руралних подручја	Економија знања, динамично учешће локалних актера у локалним и екстерним мрежама и развојни процес
Главни проблеми руралног развоја	Алокација ресурса и конкурентност у глобалном окружењу
Фокус руралног развоја	Повећање локалних капацитета и учешћа актера како би се локалне и спољне снаге усмериле у њихову корист
Критика	Функционише на нивоу недовољних емпиријских доказа

Извор: (Galdeano-Gómez, Aznar-Sánchez, & Perez-Mesa, 2010, стр. 62; Perpar & Udovč, 2012, стр. 286)

Нео-ендогени рурални развој полази од тога да рурална подручја нису изолована већ су део глобализованог света, па треба узети у обзир и егзогене силе. То значи да кључ локалног развоја лежи у изградњи локалног институционалног капацитета способног да мобилише унутрашње ресурсе и да се носи са спољним силама које делују на регион (Galdeano-Gómez, Aznar-Sánchez, & Perez-Mesa, 2010). Ова перспектива наглашава не само да економски или пословни развој треба да буде уграђен у регион, већ да је средство за постизање овог циља кроз учешће локалних актера у унутрашњим и екстерним развојним процесима. У основи овог приступа је да локална област има, или мора да стекне, капацитет да преузме одређену одговорност за остваривање сопственог друштвено-економског развоја (Ray, 2006). Нео-ендогени развој има две основне карактеристике (Ray, 2006, стр. 278-279):

- 1) Прво, економска и друга развојна активност се преоријентише на максимизирање задржавања користи на локалној територији валоризацијом и експлоатацијом локалних ресурса (физичких и људских);
- 2) Друго, развој је контекстуализован фокусирањем на потребе, капацитете и перспективе локалног становништва; развојни модел наглашава принцип и процес „локалног учешћа“ у осмишљавању и спровођењу акције и кроз усвајање културних, еколошких и „заједничких“ вредности у оквиру развојне интервенције. Реторика нуди изгледе да локалне области преузму већи утицај на своју будућност преусмеравањем развоја око локалних ресурса и успостављањем структура за одржавање замаха локалног развоја након почетне званичне интервенције.

Интегрисани рурални развој је термин који се све више користи за описивање савремене перцепције ендемог модела, наглашавајући перципирану потребу на локалном нивоу да се разбију баријере између секторске политике у области економије, друштва и животне средине. У Уједињеном Краљевству, Агенција за рурални развој дефинише интегрисани рурални развој као начин рада који настоји да обезбеди одрживи развој у руралним областима користећи социјалне, економске и еколошке циљеве, доносећи једнаке користи за сва три где год је то могуће, истовремено настојећи да избегне штету било коме од њих. Принципи интегрисаног руралног развоја су (Baldock, Dwyer, Lowe, Petersen, & Ward, 2001):

- интеграција (где су пакети политика осмишљени тако да не само да усагласе различите интересе, већ и да постигну економске, социјалне и еколошке циљеве);
- индивидуалност (где су локално препознатљиве карактеристике и приоритети на одговарајући начин потврђени); и
- укључивање (где су локалне заједнице активно укључене, а нагласак је на самопомоћи, а не ослањању на спољну акцију).

Циљеви и приступи руралном развоју се разликују између земаља. Међутим, општи циљ је одржавање социо-економске виталности руралних заједница и одрживог развоја руралних подручја. Циљеви руралног развоја се могу постићи смањењем компаративних недостатака за конкуренцију и проналажењем нових начина за јачање и коришћење

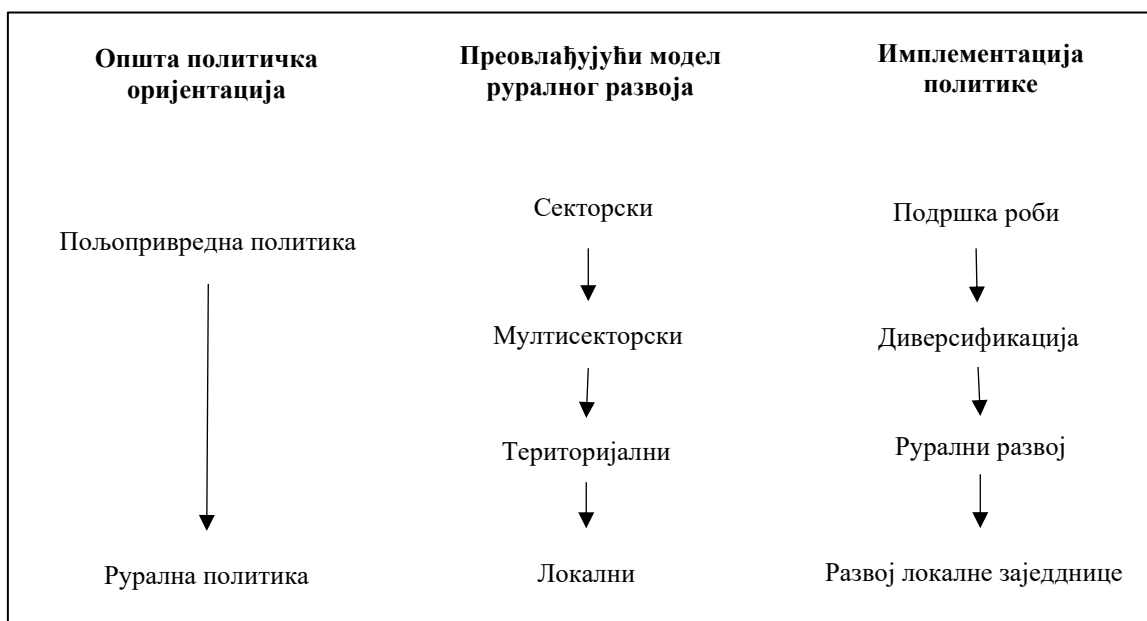
руралних ресурса (Nemes, 2005). Главни напори руралног развоја усмерени су на изједначавање прихода међу руралним и урбаним становницима, једнак приступ социјалним и економским услугама, стварање једнаких могућности за запошљавање, обезбеђивање слободе избора места становања и посла и очување идентитета руралних заједница (OECD, 1998).

Циљеви руралног развоја у земљама чланицама *OECD*-а су различити, али је, такође, различита релативна важност сваког циља. Генерално, кључни циљеви политика руралног развоја су следећи (OECD, 1998):

- повећање конкурентности руралних подручја и максимизирање њиховог доприноса општем економском развоју,
- пружање могућности руралном становништву да постигне животни стандард упоредив са националним нормама,
- очување и развој природне средине и културног наслеђа руралних подручја,
- одржавање насељености руралних подручја, а где депопулација већ у току покушава да заустави процес,
- побољшање прихода на фармама и промовисање различитих могућности запошљавања како би се надокнадило смањење запослености у пољопривреди,
- побољшање услова живота на селу и смањење разлика у условима живота и рада између сеоских и урбаних средина,
- очување и развој предела и заштита природне и културне средине.

О променама које се дешавају у руралном развоју, вођене су разне дебате, како у погледу природе промена које су у току унутар руралних економија, тако и у смислу приступа усвојених руралној политици. Преовлађујућа карактеризација је једна промена, обично од приступа који је у основи фокусиран на пољопривредни сектор, ка оном који је фокусиран на руралне територије и разноврснију економску активност (Van Der Ploeg, и други, 2000). Међутим, *Hodge & Midmore* (2008) тврде да је постојао стабилнији процес економских и друштвених промена у руралним областима током дужег временског периода. Слика 1 илуструје четири доминантна модела руралног развоја. Непосредни послератни модел био је усредсређен на пољопривредни сектор. Повећање производње хране био је први приоритет, а други циљеви, као што су повећање запослености и услуга у руралним

подручјима, су виђени као директна последица из производне подршке која се даје пољопривредном сектору. Али, током времена приступ се мењао, прелазећи на мултисекторске, територијалне и локалне приступе. Мултисекторска политика препознаје ограничења за подршку пољопривредној производњи и види пољопривреду као један од неколико привредних сектора кроз које се могу постићи развојни циљеви. Фокус је можда и даље на пољопривреди, али постоји подстицај за диверзификацију пољопривреде. Територијални приступ препознаје шире интеракције унутар руралне економије и значај друштвених и еколошких, као и економских питања. На крају, диференцијација између руралних подручја и варијације у појединачним околностима унутар подручја промовишу потрагу за акцијама које препознају специфичност решења на већини локалних нивоа. Ове промене су одражавале како силе које су суштински повезане са националним економским променама, тако и друге факторе који су више вођени локалним околностима. Такође, ове промене, имају велике импликације на методологије које су релевантне за анализу руралних проблема и евалуацију политика.

Слика 1. Еволуција политика руралног развоја

Извор: (Hodge & Midmore, 2008)

Секторски модел се концентрише на пољопривредне послове и средства за подизање прихода фарме кроз пољопривредну производњу. Чак и тамо где се нагласак померио са повећања производње, очигледно постоји потенцијал за развој кроз улагање у смањење трошкова и рационализацију структуре производње на фармама. Методе анализе се посебно ослањају на управљање фармама, али приступ јасно пропушта како

непољопривредне потенцијале за пољопривредна предузећа и домаћинства, тако и услове и могућности у другим секторима. **Мултисекторски** приступ препознаје ово шире економско окружење и уопштеније посматра индикаторе стања привреде у целини и међусобне односе између сектора. Међутим, у пракси је фокус и даље био на фармама и домаћинствима. Развој се и даље углавном тумачи у смислу запошљавања и стога се евалуација политике концентрише на трошкове стварања нових могућности за запошљавање. Ово може да сугерише иницијативе за привлачење нових фирми у ову област или да се стимулише отварање радних места из развоја ендогених ресурса. **Територијални** модел препознаје шири скуп друштвених и еколошких детерминанти људског благостања изван запошљавања и пружања услуга. Ово сугерише приступ трошкова и користи који настоји да споји тржишне и нетржишне вредности у јединствен рачуноводствени оквир. Приступ остаје квантитативан и концентрише се на квантитативне утицаје и промене. **Локални** модел више пажње поклања „мекшим“ атрибутима развоја. Настоји да препозна варијације у искуствима међу домаћинствима и предузећима унутар одређеног локалног подручја и значај друштвеног и институционалног капитала у олакшавању развоја колектива и заједнице. Ово указује на увођење квалитативних истраживачких техника, студија случаја или анализе дискурса и више делиберативних приступа доношењу одлука. Ови различити модели и методе имају директне импликације на врсте информација које могу бити доступне за политичке одлуке, а, самим тим, и за процесе доношења одлука (Табела 3).

Табела 3. Индикатори и методе у различитим развојним контекстима

Приступ	Индикатори	Индикативне методе	Импликације
Секторски	- Приходи од фарме - Пољопривредно становништво	- Модели фарми - Студије предузећа и роба	- Уски фокус пропушта значајне детерминанте руралног благостања
Мултисекторски	- Приходи домаћинства на фарми - Запосленост и незапосленост - Локална додата вредност - Приходи од запослења	- Анкете домаћинстава - Инпут-оутпут анализа - Цена по креираном радном месту	- Може и даље бити ограничен на сектор пољопривреде - Недостају друштвена и еколошка питања
Територијални	- Промена становништва - Пропорција становништва у неповољном положају - Просечна примања - Нивои пружања услуга	- Анализа трошкова и користи	- Недостаје варијација у приходима и благостању међу становништвом и специфичним локалним околностима
Локални	- Друштвени индикатори - Број људи у одређеним околностима - Индивидуална искуства	- Студије случаја - Квалитативна анализа - Делиберативне методе	- Капацитет да се размотри читав низ искустава, али проблеми са квантификацијом и агрегацијом - Високи трансакциони трошкови

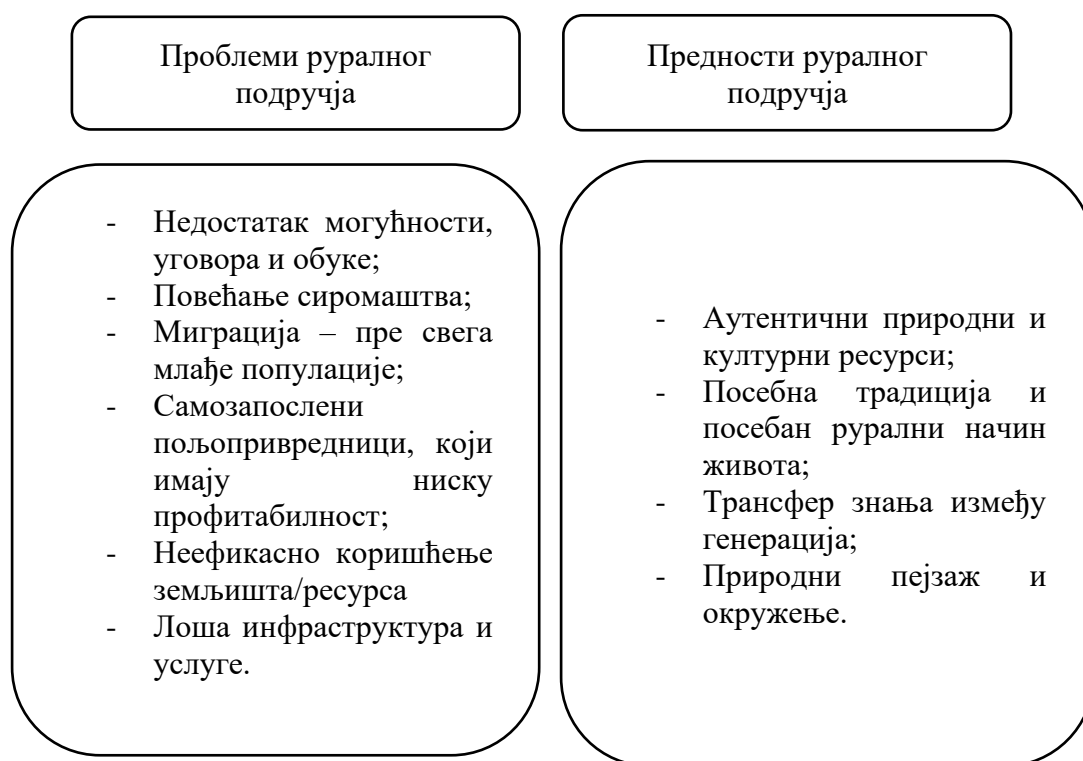
Извор: (Hodge & Midmore, 2008)

Уопштено, теорије везане за пољопривреду и рурални развој разликују два приступа:

- 1) секторски или парцијални приступ где је развој усмерен на развој једне специфичне области (тј. пољопривреде, шумарства, инфраструктуре, услуга, туризма, итд.) и
- 2) интегрисани приступ као свеобухватан развој који одражава сложене везе и интеракције унутар руралног система (Kostov & Lingard, 2004).

Рурални развој у Европи, као и у Републици Србији, се суочава са процесом дубоких промена, али и са много проблема (Слика 2), који ће се, по свој прилици, убрзати у наредним годинама, дајући све већи значај постизању одрживог развоја, чиме ће се одговорити захтевима еколошких услуга. Највећим делом, у земљама које се налазе у процесу економског развоја, рурална привреда је претежно примарна, са учешћем пољопривреде од око 60% у структури (у поређењу са око 14–15% у развијеним земљама

ЕУ), са негативним ефектима на запошљавање активног руралног становништва и ниским степеном прераде пољопривредних сировина што као последицу има формирање додатне вредности и незнатно опорезивање пољопривредне и прехранбене производње (MADR, 2013). Овим аспектима се додају опадање традиционалних активности, егзодус из руралних подручја и старење становништва, удаљеност појединих подручја, лош квалитет инфраструктуре и лоше услуге, а да би их решила Европска унија се фокусира на имплементацију своје политику руралног развоја (European Commission, 2010; Adamowicz & Zwolińska-Ligaj, 2018; Lekić, Gadžić, & Milovanović, 2018). Структурне промене у привреди проузрокују озбиљна ограничења за рурална подручја, посебно она која у великој мери зависе од пољопривреде. Такве области постоје у већини европских земаља. У овим областима се профит газдинстава (Feher, Goşa, Raicov, Naranguş, & Condea, 2017) смањује, повећање незапослености доводи до егзодуса производне снаге, а самим тим и до демографске неравнотеже. Локални лидери и власти настоје да пронађу и спроведу иновативне акције за решавање проблема ових крајева и на тај начин подрже добробит руралног становништва (Popescu, и други, 2022).

Слика 2. Проблеми и предности европског руралног подручја

Извор: (Popescu, и други, 2022, стр. 4)

1.1. Рурално vs. Урбано

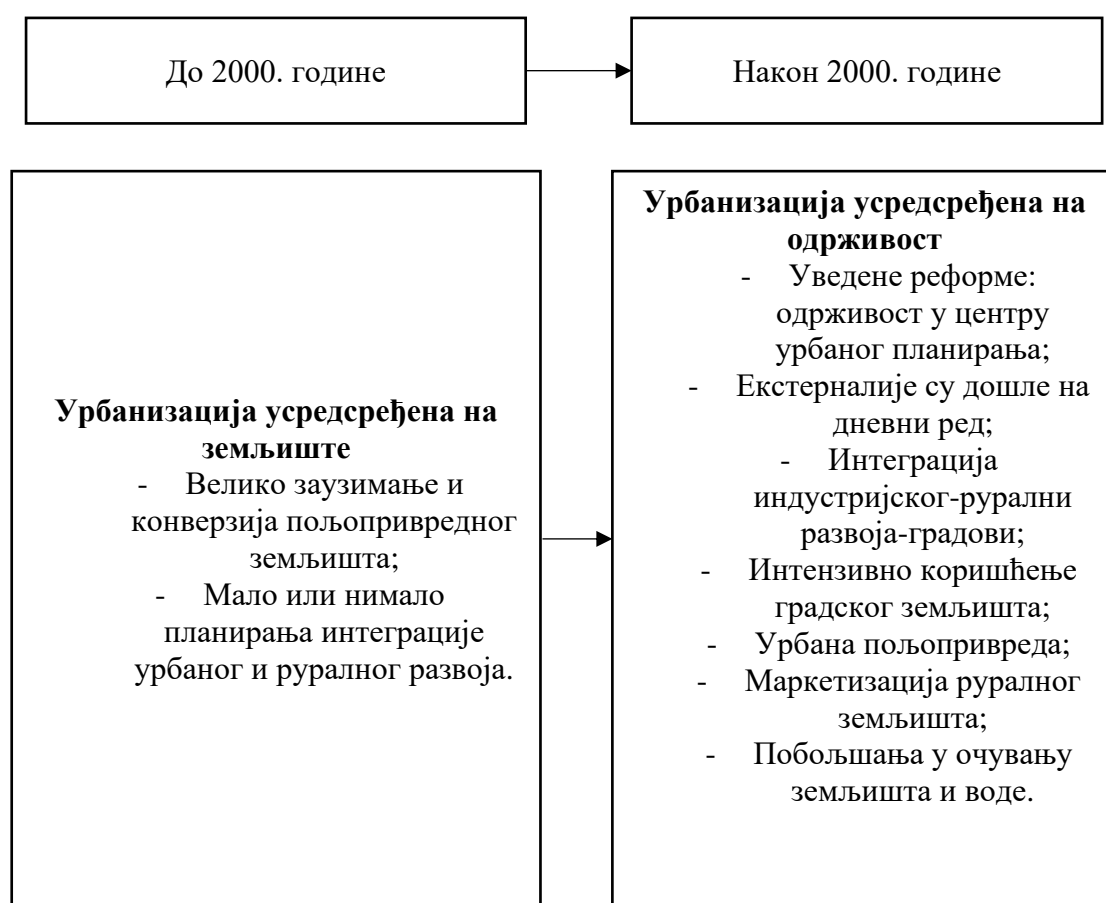
Земље у развоју су сведоци сталног пораста урбанизације последњих деценија (World Bank, 2018). Према пројекцијама Уједињених нација, до 2050. године, се очекује се да ће више од две трећине светске популације бити урбано становништво; ипак најбржи урбани раст је у мање урбанизованим регионима, посебно у Африци и Азији (United Nations, 2012). На пример, удео људи који живе у урбаним срединама у Африци се удвостручио у последње три деценије и очекује се да ће се овај тренд наставити у наредним деценијама.

У литератури су урбана подручја – а самим тим и урбанизација – концептуализована и дефинисана на различите начине, док је неколико индикатора развијено и коришћено као њихова замена: демографске и структурне промене; секторски и економски допринос; административна и неприступачна површина. Специфични индикатори укључују: а) величину становништва (удео становништва нације које живи у урбаним подручјима); б) ниво урбанизације; в) физичко ширење урбаних подручја; г) проширење намена урбаног земљишта и д) промене у обрасцима насељавања (у гушће насеље) (Gross & Ouyang, 2021). На пример, демографска дефиниција „урбанизације“ се односи на све већи удео становништва једне нације, које живи у урбаним срединама, па отуда и опадајући удео становништва које живи у руралним областима (United Nations Development Programme (UNDP), 2012), делимично вођено миграцијама из руралних у урбана подручја, а не природним прираштајем. „Ниво урбанизације“ се односи на удео и брзину којом се тај удео мења. Термин урбанизација се, такође, односи на проширење коришћења урбаног земљишта, које је, углавном, резултат померања од гушћег ка расућем насељу (Satterthwaite, McGranahan, & Tacoli, 2010). Слично томе, не постоји универзална дефиниција „урбаних подручја“. Последњих година предложени су нови приступи за мерење и мапирање урбаних и руралних подручја и њиховог обима, као и за истраживање потенцијалних путева урбанизације на националном, регионалном и глобалном нивоу на основу сателитског снимања. Један од таквих предложених приступа је коришћење приказа градова и пејзажа из различитих углова помоћу *Google Earth*-а (Zhou, Li, Asrar, Smith, & Imhoff, 2018; Chen, Zhou, Hu, & Zhou, 2020). Овај приступ би могао помоћи да се смање недоследности у дефиницијама, ускладе мерења и омогући поређење међу земљама.

Због брзог раста урбаних подручја, урбане пољопривреде и просторне интеграције пољопривредних и непољопривредних активности, не може се направити јасна разлика

између руралних и урбаних подручја (Sakketa, 2022). Штавише, због све веће секторске интеракције и све веће диверзификације средстава за живот, секторски приступи, који се често користе за разликовање руралних и урбаних подручја – то јест пољопривреде која, је лоцирана у руралним подручјима, и индустрије и услуга у урбаним центрима – не обухватају стварне утицаје урбанизације на рурални развој. На пример, емпиријско истраживање аутора *Barrett* и групе сарадника (2017), је показало да значајан број сеоских домаћинстава, која остварују приход од комбиновања и пољопривредних и непољопривредних активности последњих година расте. Као такав, ефекат урбанизације се односи на сваки утицај или ефекат повезан са урбанизацијом и урбаним процесом у побољшању или погоршању руралног развоја на свим нивоима: националном, регионалном и нивоу домаћинства.

Политике урбанизације су се мењале током времена. До 2000.-их година политике урбанизације су биле усредсређене на земљиште, а након 2000.-е године на одрживост (Слика3).

Слика 3. Политике урбанизације током времена

Извор: (Sakketa, 2022, стр. 39)

Слично категоризацији урбаних подручја, такође, не постоји јединствена дефиниција руралних подручја, те се, у том смислу, користе различити индикатори, почевши од демографије/величине насеља; густине насељености; економског напретка; до секторске повезаности са националним и глобалним економијама (Potts, 2017). На пример, према секторској категоризацији рурална подручја се односе на она подручја која су претежно зависна од пољопривреде (Ashley & Maxwell, 2001; Bennett, Borders, Holmes, Kozhimannil, & Ziller, 2019). Из перспективе административних граница, рурална подручја обухватају она подручја која се налазе ван градова и насеља. Генерално, рурална подручја карактерише ниска густина насељености и релативно широка употреба земљишта, попут пољопривреде и шумарства (Baldock, Dwyer, Lowe, Petersen, & Ward, 2001).

Рурални развој се односи на одрживо побољшање животног стандарда људи који живе у руралним подручјима (Ashley & Maxwell, 2001). Разумевање природе руралног развоја има суштински теоријски и практични значај, будући да је рурално подручје основна економска и социјална јединица сваке земље, која покрива производно и животно понашање сеоског становништва, те је развој руралног подручја везан за побољшање животног стандарда сваког сеоског становника (Li, He, & Zhang, 2022). Међутим, процес руралног развоја је повезан са појавом бројних проблема, као што су: 1) лоши услови здравствене заштите (Douthit, Kiv, Dwolatzky, & Biswas, 2015); 2) све већи јаз у развоју између градова и села (Yu & Lu, 2021), 3) загађење екосистема (Yusheng & Ntarmah, 2021), итд. Владе већине земаља и велики број научника су уложили много напора ради решавања проблема у процесу руралног развоја и постизања одрживог руралног развоја (Ashley & Maxwell, 2001). На пример, *Streimikis & Baležentis* (2020) су предложили нови оквир индикатора за процену одрживости пољопривреде како би се постигла кохерентност између одрживог развоја, климе и пољопривредне политике у ЕУ; *Watmough* је, са сарадницима (2019), проучавао потенцијалну улогу сателитских података у праћењу напретка смањења сиромаштва у руралним подручјима и спровео емпиријску анализу руралне Кеније.

Рурално реконструирање је појам, који се често користи, када се говори о рурално-урбаном развоју. Рурално реструктурирање се дефинише као процес оптимизације унутрашњих и екстерних фактора који утичу на рурални развој, преобликовања друштвених и економских структура у руралним подручјима и оптимизације регионалног просторног обрасца кроз оптималну алокацију фактора који одређују рурални развој. Сходно томе, рурално реструктурирање олакшава структурну оптимизацију и

функционално унапређење урбано-руралних регионалних система (Long & Liu, 2016; Tu & Long, 2017).

Заједнички просперитет је, такође, један од често помињаних појмова који се везује за рурално-урбани развој. Заједнички просперитет се углавном односи на раст и једнакост у приходима. Главни индикатор је годишња стопа раста просечног прихода домаћинства или потрошње 40% најсиромашнијих (World Bank, 2020). Међутим, диспаритет рурално-урбано је много више од обичне разлике у приходима. Заједнички просперитет целовито одражава све захтеве циљева одрживог развоја до 2030. године, што је, свеобухватни циљ за инклузивни развој у економији, друштву, политици, култури и еколошком окружењу у рурално-урбаним подручјима и приходовним групама. *Chen, Mao, & Zhou (2023)* истичу да је заједнички просперитет стварна дугорочна тежња за интегрисаним рурално-урбаним развојем, како за Кину, тако и широм света. Урбано-рурална интеграција у социо-економију је предуслов заједничког просперитета. Од кључног значаја су одговарајући економски раст и инклузивна дистрибуција. Ефикасна тржишта фактора у урбаним, приградским и руралним подручјима су од суштинског значаја за генерисање адекватног економског раста, без кога је инклузивна дистрибуција неизводљива. У расподели прихода, заједнички просперитет наглашава развој група са ниским и средњим приходима и руралног становништва. Са свеобухватним циљем и изазовима пред собом, друштвено-економска интеграција рурално-урбано треба да нагласи једнака права и могућности развоја за становнике и мигранте широм региона (*Chen, Mao, & Zhou, 2023*).

Преглед релевантне литературе, која се бави тематиком урбаног и руралног развоја, на пример *Imai & Malaeb (2018)*, указује на урбану пристрасност у развојним политикама већине земаља. Наиме, питања раста и једнакости су увек била од велике важности економистима и креаторима политике. Од пионирског рада *Kuznets-a (1955)*, који је скицирао секуларни диспаритет прихода у тренду обрнутог латиничног слова У како економија расте, компромис између економског раста и друштвене једнакости деценијама је био под будним оком истраживача глобалног развоја. Студије засноване на доказима о овом компромису се састоје из три основна правца у различитим националним и историјским сценаријима.

Полазећи углавном од *Kuznets-a (1955)* и *Lewis-a (1954)*, први правац истражује прекретнице компромиса упоредо са међуиндустријским променама (*Kanbur, Wang, & Zhang, 2021; Ravallion & Chen, 2022*). Други правац тумачи узрочне везе између

неједнакости и раста, са посебним освртом на негативан ефекат високе неједнакости на одрживи развој (Stiglitz, 2012). Трећи правац се састоји од практичног начина за кретање кроз развојне политике и обухвата спектар фактора који проузрокују и раст и неједнакост независно или истовремено (Aiyar & Ebeke, 2020). Налази недавних студија, везани за последња два правца, откривају да је растући диспаритет урбано-рурално кључно питање које омета инклузивни развој (Sen, Sumner, & Yusuf, 2020; UNDESA, 2021).

Imai & Malaeb (2018) сугеришу да, будући да је урбана пристрасност и даље присутна у развојним политикама, рурална углавном лошије пролазе у дистрибуцији и прерасподели резултата раста за разлику од урбанизованих подручја. За многе економије у развоју, урбано-руралне празнине у приступу јавним ресурсима, као што су електрична енергија, образовање и хигијенски заводи, су се задржале или чак прошириле током овог века (UN, 2020). Растуће емисије из брзорастуће урбане потрошње и производње могу лишити будућа рурална права на емисије и појачати неједнакост између градова и села (de Oliveira & Doll, 2017). Застојем у акумулацији људског капитала и другим важним димензијама руралног развоја, рурална депресија и њен диспаритет са брзом урбанизацијом доводе до ендогених неизвесности (Rozelle & Hell, 2020), што, према *Chen et al.* (2023), у великој мери смањује отпорност света да се супротстави ризицима насталих услед климатских промена, регионалних сукоба, трговинских фрикција, епидемија итд.

Са аспекта смањења урбано-руралне неједнакости и подизања руралног развоја, је постигнут незнатни успех. Светски напредак у испуњавању основног обећања Циљева одрживог развоја (Sustainable Development Goals - SDG) да „никога не остави иза себе“ углавном не показује јасну слику. Наиме, већина привреда са средњим и ниским приходима и најмање 80% региона *OECD*-а не успевају да постигну ниједан од 17 циљева одрживог развоја у погледу инклузивности (OECD, 2020; UN, 2022). Неједнакост између урбаних и руралних подручја, коју предводи урбана пристрасност, умањује доступност *SDG*-а, посебно за земље у развоју које се суочавају са брзим структурним променама. Јаз у знању лежи између епистемологије урбано-руралног диспаритета и праксе његове интеграције, што блокира инклузивни развој и постизање компромиса између раста и једнакости. Нови и систематски приступ треба да почне са руралном ревитализацијом, прође кроз модел раста, који обухвата узајамно укључиви урбано-рурални развој и, на тај начин, испуни основно обећање циљева одрживог развоја (Chen, Mao, & Zhou, 2023). У циљу развоја урбаних и руралних подручја, *OECD*, на пример, промовише велику развојну парадигму под називом „територијални приступ циљевима одрживог развоја“.

Испитивање рурално-урбаног развоја, дакле, заокупља велику пажњу истраживача. Док већина теоријских приступа не успева да испуни рурално-урбану интеграцију, коју захтева заједнички просперитет, канонски модели обезбеђују основу за нови приступ. Од дебате о линеарном расту и структурним променама током 1950.-их година, модел дуалног сектора је постао једна од доминантних парадигми урбано-руралног раста (Lewis, 1954; Rostow, 1959). Дуалистички приступ помера факторе са нископродуктивног пољопривредног сектора на урбане непољопривредне секторе (Gollin, 2014). Верује се да се конвергенција продуктивности и прихода у урбано-руралним секторима манифестује када међуиндустријске промене дођу до одређене фазе (Vollrath, 2009). Узимајући дуалистички сценарио рурално-урбаног раста здраво за готово, модел дуалног сектора прописује урбанизацију и економску индустријализацију као покретач интеграције урбано-руралног секторског раста (Spence, Annez, & Buckley, 2009). Током теоријске еволуције, следбеници дуалистичког приступа су убрзо схватили важност руралног развоја за ублажавање нежељених ефеката произвољног одлива из села у град (Harris & Todaro, 1970).

Препознајући важност технолошких иновација, инвестиција, трговине и великог броја других покретачких снага пољопривредне модернизације и економског раста, Зелена револуција (Green Revolution) се проширила у земљама у развоју од 1960.-их година (Pingali, 2012). Поред тога, дуалистички приступ је обухватио права на власништво над земљиштем, оснаживање жена и смањење сиромаштва као фактора од утицаја за балансирање урбаног и руралног раста (Duflo, 2012). Међутим, урбано-рурални раст, који користи дуалистички приступ, има корене у претпоставкама које су у супротности са нереалним ценама фактора и другим урбано-руралним диспаратима земаља у развоју (Banerjee & Duflo, 2005). Уз дихотомију урбано-рурално, дуалистички приступ грубо види рурална подручја као рукавце и снабдеваче храном и ресурсима, чиме се прекрива потенцијал руралног ендеогеног развоја.

У великој мери инспирисане дуалном природом међуиндустријских променама (Lewis, 1954), касније теорије регионалног развоја (на пример, нова економска географија) су, у почетку, формулисале приступе са два сектора и два региона (Krugman, 1991). Модел језгро-перифрија је прилагођен локалном нивоу округа, постајући један од најутицајнијих у управљању урбано-руралним растом (Andrew & Feiock, 2010). Следбеници релевантних регионалних приступа показали су међусобну повезаност између економске агломерације и раста, у складу са специјализацијом и економијом обима

урбаних сектора (Henderson, 2004). Један број аутора, као, на пример, *Boucekkine* и група сарадника (2019), истиче да оптимизована агломерација фактора и индустрија доводи до друштвене једнакости и очувања животне средине од урбаног центра ка периферији руралног. С обзиром на неравномерну просторну расподелу материјала и капитала, учинак регионалних приступа се у великој мери ослања на добро управљање и синергију заинтересованих страна (Dupont, 2007).

Будући да су животна средина и здравствена безбедност у дискурсу одрживости, последњих деценија су ендогени модели раста додатно нагласили технологију и људски капитал (Bond, Wang, & Yip, 1996). Дискурси о развоју заснованом на локалном и заједници, такође, су олакшали рурални ендогени развој и побољшали регионалне приступе урбано-руралном расту (Bosworth, i drugi, 2016). Истраживање и развој, инфраструктура, образовање, трансакциони трошкови и други међусекторски елементи су прихваћени као фактори од утицаја на урбано-рурални раст (Baldwin & Forslid, 2000). Међутим, у различитим степенима, регионални приступи интегрисаном урбано-руралном расту задржавају политичку развојну хијерархију урбаног првенства и руралне подређености (Bo & Cheng, 2021). Као резултат тога, наизглед интегрисани урбано-рурални развој фаворизује рурални ендогени развој у одређеном степену и не успева у довољној мери да искористи урбано-руралне међуодносе (Castells-Quintana & Royuela, 2014). Све софистициранији компромиси између урбаног и руралног развоја без преседана оспоравају теоријске приступе (Chen, Mao, & Zhou, 2023).

Уопштено говорећи, основни постулат савремених модела економског раста је динамичка равнотежа и клиринг тржишта, што подразумева довољно коришћење фактора и равнотежу између потражње и понуде (Acemoglu, 2007). Када се равнотежа наруши, велика је вероватноћа да ће економски раст престати или се преокренути уместо линеарног успоравања. Међутим, доминантне развојне парадигме карактерише урбана пристрасност. Релевантни теоријски приступи наговештавају да, у одређеној фази структурне трансформације, рурални економски развој бледи у односу на раст урбанизације. Рационализацијом диспаритета урбано-рурално, ови теоријски приступи су интернализovali структуралне неизвесности. Док поједини аутори истичу да би изазови између урбано-руралног диспаритета били ублажени заједно са међуиндустријским променама и економским растом, случајеви многих земаља у развоју су оповргли такав постулат (Chen, Mao, & Zhou, 2023).

Рурално окружење има низ карактеристика које му дају индивидуалност, специфичност и аутентичност у поређењу са другим областима и територијама (Табела 4); административне заједнице се стварају од релативно малог броја чланова и имају међусобне односе; релативна фрагментација становништва доводи до релативне дисперзије колективних услуга; пољопривреда је „кичма“ села, преовлађујућа делатност, иако у неким областима као што су планине преовлађују делатности везане за шумарство и туризам или у приморским областима преовлађују делатност оријентисана на туризам. Међутим, рурално подручје остаје претежно пољопривредно подручје (Popescu, i drugi, 2022).

Табела 4. Упоредна анализа карактеристика руралних и урбаних заједница

Рурално	Урбано
Мала заједница	Велика заједница
Породични/пријатељски/блиски односи	Односи на даљину
Једноставна економија	Диверзификована економија
Смањена подела рада	Јака специјализација радне снаге
Образовање уско повезано са природом	Економско образовање
Чврсто/пријатељски повезане мреже	Космополитске мреже
Локална оријентација	Економска оријентација
Веза са радним окружењем	Издвојеност од радног окружења

Извор: (Popescu, и други, 2022, стр. 3)

Рурална и урбана дихотомија остаје једна од најстаријих и најпрожимајућих бинарности, која потиче од разлике између затворених одбрамбених простора раних градова и отворених неконтролисаних простора споља, док постиже велике симболичке вредности, постајући уграђени у наш језик и културу (Woods, 2011). Рурални простор садржи више функција и значења (прошлост и садашњост), као што су: обезбеђивање материјала за градњу, одећу, писање, већину светске производње хране, извор већег дела производње енергије (фосилни и обновљиви извори), прикупљање воде и минерала за потребе индустрије (Woods, 2011). Због тога самремени свет, у великој мери, остаје зависан од руралних подручја.

Рурално-урбана повезаност обухвата токове пољопривредних и других производа од руралних произвођача до урбаних тржишта, како ка локалним потрошачима, тако и ка регионалним, националним и међународним тржиштима; а, у супротном смеру, токове

произведених и увезених добара из урбаних центара ка сеоским насељима. Ове везе, такође, укључују токове људи који се крећу између руралних и урбаних насеља, било да редовно путују на посао, ради повремених посета градским службама и административним центрима, или мигрирају привремено или трајно. Токови информација између руралних и урбаних подручја укључују информације о тржишним механизмима – од флукуација цена до преференција потрошача – и информације о могућностима запошљавања за потенцијалне мигранте (Tacoli, 2003). Финансијски токови обухватају, пре свега, дознаке миграната рођацима и заједницама у подручјима где се шаљу, као и трансфере као што су пензије мигрантима који се враћају у своје сеоске домове, као и инвестиције и кредите из урбаних институција (Tacoli, 2003).

Ови просторни токови се преклапају са међусобним везама између сектора, и то како на нивоу домаћинства, тако и на нивоу локалних економија. Укључују повратне и напредне везе између пољопривреде и производње и услуга, као што су производни инпути и прерада пољопривредних сировина. Већина урбаних центара, посебно малих и средњих, се ослања на широку потражњу за основним добрима и услугама околног становништва ради развијања својих секундарних и терцијарних сектора. Синергија између пољопривредне производње и урбаних предузећа је кључна за развој локалних економија и, на ширем нивоу, за мању неједнакост и регионални економски раст више „у корист сиромашних“ (Satterthwaite & Tacoli, 2003).

Док, донекле, ови токови и везе постоје између свих руралних и урбаних подручја, њихов обим и снага су одређени природом економских, друштвених и културних трансформација. Они се даље могу поделити у три широке категорије: глобални, национални и локални нивои (Tacoli, 2003):

- 1) На *глобалном нивоу*, либерализација трговине и производње је променила или преобликовала везе између села и градова у већини региона. Повећана доступност увезене произведене и прерађене робе утиче на обрасце потрошње како у руралним, тако и у градским насељима; али, будући да су ови производи често јефтинији од локално произведене робе, локални произвођачи и прерађивачи могу бити негативно погођени. Ово је посебно случај код малих предузећа која користе традиционалну или ограничену технологију и често запошљава жене У пољопривредном сектору, трговину извозним усевима, у великој мери контролишу међународни трговци, који настоје да заобиђу локалне урбане центре ради прераде и маркетинга, а који, такође, задржавају велики део додатне вредности и не улажу

је нужно у регион производње или чак нације. Штавише, строге контроле квалитета и захтеви за квантитетом, повезани са потражњом у земљама са високим приходима и већим преференцијама трговаца на мало, често искључују мале пољопривреднике који немају финансијски капитал за куповину неопходних инпута. Истовремено, повећање броја међународних туристичких одмаралишта и успостављање зона за прераду извоза, створили су нове, иако ограничене, области запошљавања које се, у многим случајевима, ослањају на раднике мигранте, посебно на жене.

Врло често занемарен аспект глобализације је њен утицај на друштвене и културне вредности. Повећани приступ информацијама о различитим и, често, удаљеним местима, има важну улогу у жељи млађих генерација да мигрирају како би искусили шири свет и иселили се из пољопривреде у корист „модерније“ врсте запошљавања у услугама и – иако мање – производњи. Промена могућности запошљавања може имати велики утицај на традиционалну друштвену структуру. У Јужној Индији, на пример, према *Anandhi, Jeyaranjan, & Krishnan (2002)*, младићи из нижих каста без земље, који проналазе запослење у урбаним центрима, отворено пркосе систему каста јер више не зависе од своје више касте, послодаваца који поседују земљу за живот. Док ове трансформације јасно охрабрују индивидуалну независност, и треба их поздравити, разбијање друштвених односа заснованих на неравнотежи моћи, као и њихове економске и социјалне последице су далекосежне и још увек недовољно истражене. Оно што је јасно, јесте да претпоставке о руралним домаћинствима и заједницама, као релативно стабилним јединицама производње и потрошње, више не важе на многим локацијама, и то треба узети у обзир при формулисању и спровођењу иницијатива руралног развоја.

- 2) На **националном нивоу**, макроекономске политике, повезане са реформама и прилагођавањем, имају утицај на везе између села и градова. Нагло смањење субвенција за пољопривредне инпуте утицало је на приходе малих, недовољно капитализованих пољопривредника у већини земаља, док је смањење броја радника у формалном сектору продубило финансијску несигурност у урбаним центрима. Истовремено, повећање трошкова хране и увођење корисничких накнада за образовне и здравствене услуге, приморали су многа домаћинства да траже новчане приходе кроз диверсификацију запошљавања – укључујући и непољопривредна занимања за руралне становнике, често смештених у урбаним центрима – миграција и урбана пољопривреда. Повећани нагласак на директном приступу произвођача тржиштима, након укидања маркетиншких одбора, који су некада

били главни излаз за мале пољопривредне произвођаче, ојачао је везе са урбаним центрима, где су локална тржишта и везе са ширим регионалним и националним маркетиншким системима лоцирани. Међутим, ово није без проблема, будући да неадекватна инфраструктура и капацитети за складиштење и прераду могу да ометају повећање приноса за произвођаче. Док су политике прилагођавања и економске реформе имале негативан утицај на групе са ниским приходима у руралним и урбаним подручјима, врло често постоје значајне разлике у трансформацијама које су се десиле у последњих деценија, у зависности од положаја сваке нације у глобалној економији, њену базу ресурса и технолошко знање. Стога су, поједине нације са вишим нивоима образовних и техничких вештина, као и са националним владама, које су способне и спремне да инвестирају у инфраструктурне објекте, могле да привуку стране директне инвестиције – иако се, углавном, ради о ограниченим подручјима.

- 3) На *локалном нивоу*, на природу и обим интеракције између села и града утиче неколико фактора, почев од географских и демографских карактеристика (укључујући природу пољопривредног земљишта, густину насељености и обрасце дистрибуције), пољопривредних система (заснованих на поседовању земљишта и приступ природним ресурсима) до доступности путева и транспортних мрежа, који повезују локална насеља са бројним урбаним центрима у којима се налазе пијаце и услуге. Локалне самоуправе, чија се улога у многим земљама значајно повећала децентрализацијом, могу имати важну улогу у подржавању позитивних веза између села и градова. Локална управа и други локални актери су у најбољој позицији да идентификују локалне потребе и приоритете и пруже адекватан одговор на њих. Локално доношење одлука може помоћи да се избегне занемаривање веза напред и назад између пољопривреде и услуга и производње. Такође, може да преговара и регулише коришћење природних ресурса од стране руралних и урбаних становника и предузећа, што, иначе, може постати главни узрок сукоба. Међутим, иако децентрализација има велики потенцијал у погледу ефикасности и демократске одговорности, често је праћена трошковима и ограничењима. Локална управа можда неће бити у стању да пружи потребне услуге, било због смањења јавних инвестиција централне владе, или зато што не успева да оствари довољан приход на локалном нивоу. И док локално доношење одлука, подржано адекватним ресурсима, може подржати позитивну везу између руралних и урбаних подручја, велика је вероватноћа да ће шира питања, као што су системи поседовања земљишта, институционалне структуре тржишта и шире националне стратегије

развоја, утицати на локалну иницијативу. Боља интеграција локалних развојних стратегија у национално планирање је, стога, кључна. Такође, посебно у земљама у којима је децентрализација релативно новијег датума, неопходни су значајни напори да се осигура легитимитет и капацитет локалних институција да обављају своје нове функције.

Рурално-урбане везе не треба посматрати само као начине за побољшање приступа административним и јавним услугама у урбаним чворовима, који нису увек доступни у руралним подручјима. Са економског становишта, ове везе су од суштинске важности за развој пословних прилика за напредовање ван саме руралне територије. Ограничени ресурси и недостаци на локалним тржиштима могу ометати иновативне производне стратегије. Екстерна тржишта обезбеђују покретаче за економске промене унутар територије. Егзогена потражња може деловати као покретачка снага за трансформацију, подстаћи иновације у економским активностима и помоћи смањењу склоности ка фиксирању традиционалних активности (Ambrosio-Albalá & Bastiaensen, 2010).

Због различитих националних услова, још увек нема довољно међународних истраживања о урбано-руралној интеграцији. Већина земаља истражује дефиницију урбаних и руралних образаца, факторе утицаја и препоруке политике. На пример, за дефиницију урбано-руралних образаца, поједине европске земље користе урбано-руралну типологију за дефинисање урбано-руралних просторних образаца (Muga, i drugi, 2023). *Fertner* (2012) истиче да су урбано-руралне типологије важна средства за унапређење социјалне или економске политике и откривање развојних образаца, који се односе на урбанизацију. Поменути аутор је упоредио урбано-руралне типологије *OECD*-а, *DG Regio*-а, *Eurostat*-а и *ESPON*-а и свео их на ниво данских општина, како би се добила јаснија слика урбано-руралне структуре у Данској. Редуковане типологије су углавном конзистентне, лаке за репродукцију и могу се користити за анализу развоја урбаног-руралног простора. У смислу фактора од утицаја, *Fertner* (2013) је користио миграционе обрасце за анализу односа између града и села. Студија је елаборирала просторну дистрибуцију типова миграције (екс-урбанизација, урбанизација расељених и анти-урбанизација) и однос према одабраним локацијским детерминантама у метрополитанској области Копенхагена у периоду од 1986.–2011. године. Према налазима студије, миграција је, у периоду од 1996.–2005. године, била концентрисана у областима које се налазе на средњим и великим удаљеностима од центра града, док је у годинама након 2005., односно од 2006., овај тренд

обрнут, при чему сваки тип миграције показује другачије, делимично нестабилно, понашање, током времена.

Поред овога, *Serra* и група аутора (2014) су, у својој студији, користећи интегрисани приступ заснован на статистичким и картографским техникама, и укључивши социо-економске варијабле и варијабле коришћења земљишта, применили мултиваријантни статистички оквир за истраживање процеса промена у урбано-руралним односима у Шпанији. Мултиваријантна анализа је идентификовала седам процеса, који доприносе промени урбано-руралних односа у Шпанији: 1) интензивирање и ширење урбаних средина, 2) обално подручје (енг. *coastalization*), 3) контраурбанизација (енг. *counterurbanization* или *naturbanization*), 4) експанзија система за наводњавање усева, 5) експанзија пашњака и сточног фонда, 6) пошумљавање и 7) и депопулација. У погледу препорука политике, у Европи, политички документи, на националном и регионалном нивоу, све више наглашавају међузависност урбано-рурално, крећући се ка регионализацији и померајући фокус развоја више на функционалне регионе, а не на градове и села (Caffyn & Dahlström, 2005; Lundh & Prado, 2015).

Muga и група сарадника (2023) су на свеобухватан начин мерењем ефикасности интегрисаног урбано-руралног развоја, из инпут-оутпут перспективе, а, узимајући у обзир и утицај емисије угљеника, проучавали ефикасност интегрисаног урбано-руралног развоја и његове развојне просторно-временске карактеристике, у 73 града, у оквиру три главна градска кластера у економском појасу реке Јангце, у периоду од 2010. до 2019. године. Аутори су, такође, анализирали и стратегије оптимизације инпут-оутпут за интегрисани урбано-рурални развој унутар сваког од ових главних урбаних система. Добијени резултати су показали да: 1) конструисани свеобухватан систем евалуације ефикасности, према студији, може објективније одражавати стање и трендове интегрисаног урбано-руралног развоја. Од 2010. до 2019. године, ефикасност интегрисаног урбано-руралног развоја је, у три главна градска кластера, у појасу реке Јангце, показала опадајући тренд; у градовима са бољим економским развојем, ефикасност интегрисаног урбано-руралног развоја је била нижа него у градовима са просечном економском развијеношћу, где су индикатори емисије угљеника показали значајан утицај; 2) Просторна дистрибуција ефикасности интегрисаног урбано-руралног развоја у три главна градска кластера у појасу реке Јангце прати обрнути „У“ облик; Ефикасност интегрисаног урбано-руралног развоја, у урбаној агломерацији, у средњем току реке Јангце је већа него у урбаној агломерацији Ченгју, где је већа него у урбаној агломерацији делте реке Јангце; 3) Стопе редундантности

улаза су високе у индикаторима за културу, спорт и медије, очување енергије и заштити животне средине, градске и руралне заједнице и издатке за безбедност становања. Сувишна емисија угљеника има негативан утицај на ефикасност интегрисаног урбано-руралног развоја.

1.2. Нови приступ руралном развоју

Последње две деценије, односно од почетка 21. века, Европа је предузимала велики број разноврсних акција у име руралног развоја. Друштвено-научна анализа утицаја ових акција је довела до појаве великог броја теоријских приступа у литератури, који су омогућили напредак од праксе ка теорији. На основу нове парадигме руралног развоја, релевантна литература се може груписати у три широке тематске категорије (Guinjoan, Badia, & Tulla, 2016):

- 1) руралност као потрошачки простор,
- 2) редефинисање пољопривредно-прехранбеног система и
- 3) ревитализација руралне друштвене сфере.

Прва категорија, односно руралност као потрошачки сектор, се огледа у мултифункционалности руралних подручја и комерцијализацији руралног наслеђа. Европски пољопривредни сектор је прошао кроз низ промена од 1980.-их година, које су се огледале у покушајима да се уклони продуктивизам и започне нови „постпродуктивистички“ период. Ипак, критике овог концепта довеле су до брзог појављивања нових концептуализација усмерених на мултифункционалност, идеју која превазилази рурални простор као једноставан производни простор и подржава концепт да је вредност пољопривреде, такође, уграђена у друштвене и еколошке користи које она генерише (Muñiz & Saralegui, 2000). Као резултат тога, мултифункционалност пољопривреде подржава мултифункционалност територије и, као такву, су је различити аутори сматрали језгром нове парадигме руралног развоја јер омогућава реконституисање вредности пољопривреде и руралних територија, прилагођавајући их актуелним потребама друштва (Marsden & Sonnino, 2008). Међутим, будући да се ова мултифункционалност јавља у капиталистичком контексту, друштво је тражило начин да искористи друштвене и еколошке предности пољопривреде. Атрибути као што су пејзаж, природа, наслеђе или култура су претворене у робу која се може купити и продати. Као резултат тога, рурална подручја више нису само производни, већ су и потрошачки

простори. Комерцијализација свега руралног доводи, заузврат, до других концепата истакнутих у литератури, као што је културна економија, термин, који се односи на коришћење локалног културног наслеђа у напорима за рурални развој (Ray, 2001), или брендирање места, концепт који се односи на повезивање територије са концептом „бренда“ у циљу позиционирања и разликовања територије у све глобализованијем контексту (Guinjoan, Badia, & Tulla, 2016).

Друга категорија, односно редефинисање пољопривредно-прехранбеног система, обухвата сва истраживања везана за пољопривредно-прехранбени систем и његов однос према руралном развоју. *Guinjoan et al.* (2016) истичу недавну појаву новог приступа, који брани идеју да пољопривреда има централну улогу у новој парадигми руралног развоја, а који захтева да се више пажње посвети концепту одрживости, једном од стубова ове нове парадигме. Све веће прилагођавање пољопривредних пракси тренутним потребама и захтевима друштва, са локалним, одрживијим фокусом, који наглашава квалитет, у потпуности је у складу са новом парадигмом руралног развоја и директно је повезано са транзицијом са преовлађујуће агро-индустријске парадигме ка новој „интегрисаној и територијалној пољопривредно-прехранбеној парадигми“ (Wiskerke, 2009). Ово редефинисање доводи до питања као што су „окретање квалитету“ (Goodman, 2003) или важност кратких ланаца снабдевања, који се налазе у основи многих стратегија руралног развоја (Marsden, Banks, & Bristow, 2000), олакшавајући отварање нових радних места, генерисање идеја са додатом вредношћу, очување руралног окружења, краће време транспорта хране, стварање друштвеног капитала и враћање поверења друштва у пољопривредно-прехранбени систем (Wiskerke, 2009).

Трећа категорија, односно ревитализација руралне друштвене сфере, обухвата мноштво друштвених аспеката, који су на неки начин повезани са новом парадигмом руралног развоја. Започиње са концептом друштвеног капитала, термином који се односи на поновљене друштвене интеракције између појединаца и групе, које стварају поверење, успостављају друштвене норме и граде сарадњу и реципроцитет (Lee, Arnason, Nightingale, & Shucksmith, 2005). Социјални капитал је релевантан за рурални развој јер олакшава постизање циљева који би, иначе, били немогући. Заузврат, концепт социјалног капитала доводи до многих других концептуалних доприноса, као што су изградња капацитета, управљање или друштвене иновације.

Теорије нове парадигме руралног развоја су веома напредовале последњих година, што показује и велики број примера у релевантној литератури. Аутори, као што је *Guinjoan* са сарадницима (2016), указују на потребу за новим теоријским оквирима, који су интегрисани, као што је модел „руралне мреже“, који су развили *Van der Ploeg & Marsden* (2008). Модел 'руралне мреже' произашао је из истраживачког пројекта „Проширивања теоријског разумевања руралног развоја“ (*Enlarging Theoretical Understanding of Rural Development - ETUDE*), који је анализирао 63 студије случаја руралног развоја, и развио нови теоријски оквир, који интегрише различите теорије и омогућава истраживачима да превазиђу традиционална дисциплинарна и секторска ограничења. Овај оквир је уобличен на основу кључног концепта: „руралне мреже“, дефинисане као констелација појединаца, ресурса, активности и процеса који се сусрећу и међусобно делују на територији. Са тог аспекта, аутори модела дефинишу рурални развој као континуирани процес одвијања или ревитализације локалне „руралне мреже“. Другим речима, рурални развој једне територије заснивао се на сопственој „руралној мрежи“ – констелацији појединаца, ресурса, активности и процеса који су међусобно повезани и заједнички обликују економске, друштвена, културна и еколошка атрактивност.

Из концептуалне перспективе, „рурална мрежа“ има шест теоријских димензија, које могу да се изборе са опадањем пољопривреде и побољшају квалитет живота у руралним подручјима. Ове димензије обухватају: ендогеност, нову производњу, одрживост, друштвени капитал, нови институционални оквири и управљање тржиштем. Међусобни односи, који се успостављају између ових димензија, су фундаментални за снагу „руралне мреже“ једне територије и, на крају, за њен развој. Стога је главна хипотеза овог модела, да када је „рурална мрежа“ територије широка и добро функционише, то доводи до конкурентније локалне економије и бољег квалитета живота за њено становништво (*Van der Ploeg & Marsden, 2008*).

Теоријски модел „руралне мреже“ добро је прихваћен у академском свету, а различити аутори су га применили на веома различите врсте студија. Једна од добрих страна овог модела је то што он не само да представља интегрисани теоријски оквир за нову парадигму руралног развоја, већ се може користити и као дијагностички алат, за процену развојног потенцијала руралних подручја и као аналитичко средство, за анализу и поређење различитих процеса руралног развоја (*Guinjoan, Badia, & Tulla, 2016*).

Нови приступ руралном развоју има за циљ да генерише процесе дубоких структурних промена на руралним територијама. У његовој основи је уверење о неопходности давања већег значаја локалним актерима у покретању друштвених, економских и политичких промена на територији (Ambrosio-Albalá & Bastiaensen, 2010).

Узимајући у обзир чињеницу да се већина литературе више фокусира на различите концепте и теоријска питања, која чине нову парадигму руралног развоја, него на значење руралног развоја као циља, *Guinjoan, Badia, & Tulla* (2016, стр. 499) предлажу следећу дефиницију руралног развоја: „рурални развој је побољшање економских, социјалних и културних услова руралне територије, с обзиром на животну средину и на начин који има позитивне реперкусије на квалитет живота резидентног становништва и интегрише територију са целим друштвом“. У том смислу, поменути аутори, истичу потребу да се академски свет фокусира не само на концептуалне елементе парадигме, већ и на њен циљ, а то је рурални развој.

1.3. Агроекономска и рурална политика Европске уније

Европска рурална подручја су изузетно разнолика по својим социо-економским условима и физичкој географији, а, самим тим, и по природи својих развојних изгледа и проблема. Због ове разноликости, не постоји јединствен, свеобухватан „рурални проблем“, који би политика руралног развоја требало да реши. У прошлости, је било лакше договорити широке параметре онога што је чинило „рурални развој“, са тенденцијом да се дефинишу у терминима „савремене“ пољопривреде и руралних услуга, како би ухватили корак са стандардима урбаних подручја. Ипак, последњих година, се све више полемише о томе да развој руралних подручја треба да се заснива на и очувању њиховог суштинског квалитета и добара. Дакле, оно што може бити потребно једном руралном локалитету, може се значајно разликовати од преовлађујућих потреба и могућности у другом (Baldock, Dwyer, Lowe, Petersen, & Ward, 2001).

Рурална подручја у Европској унији репрезентују широк спектар пејзажа, клима, типова пољопривреде, традиције и култура. Такође, рурална подручја могу значајно да варирају у економском и демографском смислу: она, у близини урбаних подручја, су често динамичне локалне економије, док удаљенија, ретко насељена подручја генерално остварују слабији економски раст и суочавају се са већим ризиком од сиромаштва становништва. У ретко насељеним подручјима се популација тенденциозно смањује,

одласком младих људи у потрази за бољим могућностима, док добро повезана рурална подручја, ближа урбаним центрима, теже да привуку становништво и служе као стамбена подручја. Изазови и могућности, које постављају индиферентни типови руралних подручја су изузетно разнолики (Augère-Granier & McEldowney, 2020).

Европска комисија је, у свом саопштењу од 30. јуна 2021. године, навела да су рурална подручја ЕУ, дом за 137 милиона људи, што чини скоро 30% њеног становништва. Претежно руралне области покривају 44,6 % укупне територије ЕУ (ЕУ-27) што представља 1,9 милиона км². Процент становништва, које живи у руралним подручјима, варира од удела испод 20% у случају Холандије, Кипра, Белгије и Шведске до 53% у случају Литваније. Процењује се да претежно рурални региони обухватају око 80% или више територије у Ирској, Финској, Естонији, Португалу и Аустрији.

По дефиницији, рурална подручја су места где се производи храна за европско становништво, укључујући око 10,3 милиона фарми у ЕУ-27 које користе 157 милиона хектара земље за пољопривредну производњу. Пољопривреда је од виталног значаја за одржавање руралних подручја у животу, јер од ње зависе многе друге економске активности. Сам сектор запошљава 22 милиона људи, а шири прехранбени сектор (пољопривреда, прерада хране и пратећа малопродаја и услуге заједно) обезбеђује око 44 милиона радних места. У Немачкој, Шведској, Аустрији и Данској више од трећине фарми има бар још један извор прихода. Пољопривредници су чувари природне средине, брину о природним ресурсима земље, воде, ваздуха и биодиверзитета на 48% земље ЕУ. Пољопривреда обезбеђује основне поноре угљеника и снабдевање обновљивим ресурсима за индустрију и енергију.

Док неке пољопривредне праксе врше притисак на рурално окружење, пољопривреда и шумарство стварају јавна добра, посебно еколошке услуге: пољопривредни пејзажи, биодиверзитет пољопривредног земљишта, квалитет воде и регулација, функционалност тла, стабилност климе, квалитет ваздуха, отпорност на поплаве и пожаре. Друштвена јавна добра обухватају сигурност хране, руралну виталност, рекреативне активности, као и културно наслеђе. Рурална подручја су важни центри производње обновљиве енергије. Цењена су због низа стварних или перципираних предности: нижи трошкови живота и становања, мање загађења, више простора, боље друштвено ткиво, природна средина. Искуство пандемије коронавируса истакло је њихову вредност као места где је рад на даљину могућ уз бољи квалитет живота.

Последњих деценија, и „прави“ и „перципирани“ проблеми руралних подручја и људи значајно су се променили у Европској унији, при чему се променило и схватање руралне политике. Критика заједничке пољопривредне политике, заједно са крајем „јединственог тржишта“ и значајним националним и регионалним неједнакостима, наглашеним проширењем ЕУ на југ 1980.-их година, произвела је територијални приступ руралној политици. Ово је било вођено циљем економске и социјалне кохезије, и препознавањем потребе да се то постигне кроз супсидијарност (преношење на регионалне и локалне нивои), партнерство и интегрисани приступ територијалном развоју (Bryden, 2002). Политика руралног развоја ЕУ је осмишљена као помоћ руралним подручјима да се изборе са широким спектром економских, еколошких и друштвених изазова са којима се суочавају и да искористе своје могућности. Године 1996. Служба за територијални развој ОЕЦД-а (енг. OECD Territorial Development Service) је предложила четири главна питања развоја релевантна за рурална подручја (Табела 5).

Табела 5. Сет основних индикатора ОЕЦД-а по четири главна развојна питања

Становништво и миграције	Друштвено благостање и једнакост
Густина	Приходи
Промена	Становање
Структура	Образовање
Домаћинства	Здравље
Заједнице	Сигурност
Економска структура и перформансе	Животна средина и одрживост
Радна снага	Топографија и клима
Запосленост	Промене коришћења земљишта
Секторске акције	Станишта и врсте
Продуктивност	Земљишта и вода
Инвестиције	Квалитет ваздуха

Извор: (ОЕЦД, 1996)

Рурални развој је добио на значају са пројектом Агенда 2000 Европске уније, договореним 1999. године, чији је један од главних аспеката била реформа Заједничке аграрне политике ЕУ (Common Agricultural Policy - CAP). Агенда 2000 је замишљена као корак ка значајним променама у приступу руралном развоју. Током припреме Агенде 2000, Европска комисија је организовала конференцију о руралном развоју у Корку, у Ирској, 1996.

године, где је „Корк Декларација“ идентификовала пожељне политике руралног развоја за будућност. Том приликом је као главни водећи принцип претпостављен интегрисани и територијални приступ, а „*LEADER* модел“, заснован на Локалним акционим групама, сматран је успешним развојним моделом, који се може проширити на сва рурална подручја. *LEADER*, „иницијативу заједнице“, са три фонда, покренула је Европска комисија 1990. године у циљу пружања подршке локалним акционим групама (партнерствима) у интегрисаном руралном развоју „одоздо према горе“. *LEADER I* (1990-1993) имао је буџет од око 400 милиона долара и подржао је 400 локалних група у приоритетним регионима у ЕУ. *LEADER II* (1994-2000) имао је буџет од 1.600 милиона долара и подржавао је око 2.000 локалних акционих група. *LEADER +* је за 2001-2006 располагао буџетом од 2,2 милијарде долара. Основни принципи „Корк Декларације“ били су: релевантност руралних подручја у оквиру кохезионе политике; потреба за интегрисаним, мултисекторским приступом одоздо према горе; диверзификација активности; одрживост животне средине; проширење партнерског приступа, програмирања и супсидијарности. Ови принципи су само делимично уграђени у конкретан дизајн нових прописа за спровођење Агенде 2000 (Mantino, 2010).

Агенда 2000 је препознала важност руралног развоја тако што га је учинила „другим стубом“ *CAP*-а, политике осмишљене да осигура будућност руралних подручја у време када је пољопривредни сектор губио многе послове. Кофинансира се из Европског пољопривредног фонда за рурални развој (European Agricultural Fund for Rural Development - EAFRD) и од стране националних власти. Насупрот томе, „први стуб“ *CAP*-а чине плаћања за подршку приходима пољопривредника и за мере подршке тржишту. У потпуности је финансиран од стране Европског фонда за гаранције у пољопривреди (European Agricultural Guarantee Fund - EAGF).

Све већи значај руралног развоја се огледа у његовом растућем уделу у финансирању *CAP*-а. У периоду 2000.-2006. године, он је чинио око 10% укупног буџета *CAP*-а. У наредним периодима се повећао на скоро 25% укупног финансирања *CAP*-а. Европски пољопривредни фонд за рурални развој је главни извор финансирања за рурални развој, али се користе и други европски структурни и инвестициони фондови (European structural and investment funds - ESIFs), посебно Европски фонд за регионални развој (European Fund for Regional Development - ERDF) и Европски социјални фонд (European Social Fund - ESF). За период 2014.-2020. године, рурални развој је регулисан Уредбом бр. 1305/2013, којом се постављају три свеобухватна циља политике која покрива:

- 1) конкурентност пољопривреде,
- 2) осигурава одрживо управљање природним ресурсима и климатске акције и
- 3) постизање уравнотеженог територијалног развоја руралних економија и заједница.

Кључни налази о утицају Заједничке аграрне политике ЕУ на територијални развој руралних подручја је приказан у Табели 6.

Табела 6. Кључни налази о утицају *САР*-а на територијални развој руралних подручја

Критеријуми за евалуацију	Резиме
Ефективност	Финансирање из <i>САР</i> -а омогућава развој удаљенијих подручја, која зависе од пољопривреде. Основна плаћања из I стуба имају суштинску улогу у подршци одрживости фарме и стабилности прихода. Мере II стуба доприносе економском развоју руралних подручја. Мере села и <i>LEADER</i> мере су ефикасне у ублажавању социјалних дефицита и јачању друштвене кохезије.
Ефикасност	Мере руралног развоја нуде широк спектар подршке, која може бити усмерена на различите локалне ситуације. Административне процедуре за мере II стуба сматрају се дуготрајним и компликованим, што отежава приступ економски угроженим групама. Постоје докази о иновативним решењима за побољшање исплативости мера у неким државама чланицама.
Повезаност	Инструменти I и II стуба се, обично, планирају одвојено. Може постојати јака комплементарност, која укључује исти територијални фокус различитих фондова у специфичним руралним областима, укључујући приступ услугама и инфраструктури коју подржава <i>ERDF</i> (енг. European Regional Development Fund) и у погледу конкурентности пољопривреде (<i>ЕАФРД</i>) у периферним руралним подручјима. <i>LEADER</i> се сматра веома релевантним и добро циљаним, али недовољно финансирање ограничава његову способност да одговори на друштвене потребе.
Релевантност	Мере које се тичу основних услуга и обнове села у руралним областима и <i>LEADER</i> -а и локалног развоја сматране су веома

релевантним за решавање друштвених потреба у руралним областима. Њихова релативно мала издвајања средстава, у поређењу са мерама усмереним на фарме у оквиру *SAP*-а, ограничиле су њихову способност да одговоре на социјалне потребе.

Европска додата вредност Финансирање се сматра недовољним за решавање дугорочне ситуације опадања у руралним областима, јер је углавном усмерено на пољопривредни сектор, док су улагања у инфраструктуру и услуге преко потребна. У односу на рурална подручја у близини урбаних подручја, финансирање *SAP*-а помаже да се одржи више пољопривредног и еколошког земљишта него што би, по свој прилици, било финансирано без *SAP*-а.

Извор: (Augère-Granier & McEldowney, 2020, стр. 5)

Током последњих година, у Европској унији је постигнут договор о новим изазовима пољопривреде, као што су производња здравије хране, прилагођавање климатским променама, заштита природних ресурса и очување пејзажа (Raimondo, Caracciolo, Nazzaro, & Marotta, 2021), тако да и реформа *SAP*-а за 2014–2020, уведена 2013. године, даје већи значај животној средини и положају пољопривредника у ланцу исхране. Праведнија расподела директних плаћања између држава чланица тражила је укидање плаћања по „историјском праву” (European Commission, 2013). Ова реформа, доводи до даљег ребаланса плаћања између два стуба *SAP*-а, прерасподелом средстава са првог на други стуб кроз политику руралног развоја (Matthews, 2013). Реформом је, такође, уведена и Шема малих пољопривредника (енг. Small Farmers Scheme - SFS) за подршку малим фармама, које чине значајан део руралне привреде (Jurjević, Zekić, Matkovski, & Đokić, 2022). *SFS* су поједностављене административне процедуре уклањањем условљавања из обавеза еколошке политике и казни за унакрсну усклађеност. Ове мере би требало да побољшају конкурентност малих фарми подстицањем интеграције тржишта (European Commission, 2017). Један од будућих фокуса *SAP*-а, како је дефинисано у наредном програмском периоду 2021–2027, биће мала газдинства и животна средина са циљем да мала и средња домаћинства одржавају одређени ниво прихода у руралним подручјима, заједно са одрживим управљањем ресурсима (Matthews, 2018). Упркос овим променама у *SAP*-у, ранија истраживања су показала да је подршка *SAP*-а у претходном периоду, повећала диспарат прихода између малих, средњих и великих фарми у ЕУ у корист већих фарми (Guth, Smędzik-Ambroży, Czyżewski, & Stępień, 2020).

Споразум о реформи Заједничке пољопривредне политике (САР) је званично усвојен 2. 12. 2021. године. Ново законодавство, чија примена почиње од 2023. године, утире пут праведнијој, зеленијој и на перформансама заснованој САР. Политика се фокусира на десет специфичних циљева, повезаних са заједничким циљевима ЕУ за социјалну, еколошку и економску одрживост у пољопривреди и руралним подручјима (European Commission, 2023).

1.4. Рурални развој у Републици Србији

Република Србија има дугу традицију у решавању проблема регионалног развоја, међутим, политике везане за рурална подручја и неправилности територијалног развоја нису биле довољно кохерентне. Место и улога руралног развоја у равномерном регионалном развоју су дуго били неправедно занемарени (Dimitrijević, Ristić, & Despotović, 2021). Економски развој руралних подручја треба да се заснива на моделу мултифункционалне пољопривреде и увођењу додатних делатности, што ће бити решење запошљавања ван пољопривреде у руралним срединама. Алтернативе запошљавања у пољопривреди могу се видети у делатностима везаним за пољопривредну производњу (прехранбено-прерађивачка индустрија, шумски производи и лековито биље, здрава храна и др.), туризам (сеоски, екотуризам, лов, риболов и др.), рекреација, занати, ручни рад, трговина, култура, друге услужне делатности и сл. Поред децентрализације и адекватне територијалне организације државе по регионима, неопходно је, посебно скренути пажњу на детаљно решавање питања српског села и отклањање традиционално успостављене дихотомије село-град (Todorović, Drobnjaković, & Simeunović, 2010).

Према ауторима Ристић и Вујичић (2011, стр. 65) рурална подручја Републике Србије испуњавају све предуслове за успешну имплементацију концепта мултифункционалне пољопривреде и интегрисаног руралног развоја, као што су: богатство природних ресурса, разноврсност руралних подручја, очувани рурални амбијентални простори и традиција, неискоришћени потенцијали за развој непољопривредних делатности у селима. Ристић (2013, стр. 237) наводи да постоје и бројна ограничења, која се, пре свега, огледају у: негативним демографским трендовима, слабо развијеној инфраструктури, малим и нетржишно оријентисаним пољопривредним газдинствима, ниском нивоу продуктивности пољопривреде, ниском приходу по газдинству, великом уделу пољопривреде у руралној привреди, малој стопи запослености, недостатку хоризонталне и вертикалне интеграције привредних субјеката итд.

Стратешки циљ Србије је приступање ЕУ, а предуслов за то је усклађивање пољопривредне политике Србије и *SAR*-а. Почетком деведесетих година у Србији почињу значајне промене у правцу успостављања привредног система изграђеног на принципима економије отвореног типа засноване на тржишним принципима. Пољопривредна политика у Србији годинама је фаворизовала велика државна газдинства, која су се сматрала носиоцима проширене репродукције у пољопривреди, док су породична газдинства (најчешће мала) била запостављена. Овај модел развоја је резултирао тиме да је Србија због ниже пољопривредне продуктивности мање конкурентна од земаља ЕУ (Erjavec, i drugi, 2014).

Штавише, претходне студије су показале нижу техничку ефикасност у пољопривреди Западног Балкана (Đokić, Zekić, Jurjević, & Matkovski, 2020) и Србије (Horvat, Matkovski, Zekić, & Radovanov, 2020) у односу на земље ЕУ. Главни разлог за то је фрагментирана структура газдинстава, што даље води нижој продуктивности, а посебно продуктивности рада. Транзиција у Србији је ишла сличним путем као и у другим земљама Средње и Источне Еврпше, али је овај процес био много спорији и под снажним утицајем сложеног економског, друштвеног и политичког окружења које је резултирало ратом, хиперинфлацијом и санкцијама УН, као и низом других питања. Међутим, за разлику од већине земаља Средње и Источне Европе, процес транзиције у Србији и приватизација земљишта нису значајно утицали на структуру газдинстава, пошто су приватне фарме већ постојале, а земљишне реформе из транзиционог периода нису допринеле повећању величине фарме (Bogdanov, Rodić, & Vittuari, 2017). Последњих година је пољопривредна политика Србије усмерена на подршку малим, комерцијално оријентисаним породичним газдинствима због значајних капацитета ових газдинстава и чињенице да чине веома значајан део укупне пољопривредне производње. Наиме, дугорочна политика треба да буде усмерена на стварање бољег тржишта и добре економске позиције пољопривредних произвођача (Matkovski, Radovanov, & Zekić, 2018).

Дизајн и имплементација политике пољопривредног и руралног развоја укључује неколико различитих наднационалних, националних и суб-националних актера (регионалних и локалних) (OECD, 2006). У циљу дефинисања кључних јавних, приватних и цивилних субјеката, који имају утицај и интерес да подрже процес руралног развоја, Мрежа за рурални развој Србије је спровела анализу кључних актера. Спектар заинтересованих страна, које су идентификовали оснивачи Мреже за рурални развој је веома широк и разнолик. Главни актери су: Министарство пољопривреде; Министарство

економије и регионалног развоја; Покрајински секретаријат за пољопривреду – Војводина; регионалне привредне коморе; регионалне развојне агенције; ветеринарске станице; високошколске и научноистраживачке установе; локалне самоуправе; јавна предузећа и установе; туристичке организације; пољопривредне стручне службе; донаторске организације; верске заједнице; сеоске месне заједнице; удружења за пољопривреду и рурални развој; медији; регистрована газдинства; и приватне компаније (Вејџан, и други, 2014).

Препознавање значаја пољопривреде за укупну привреду Републике Србије је од великог значаја, као стратешког документа у форми Стратегије пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014-2024. године, посебно у процесу приступања ЕУ, који ће у наредном периоду довести до бројних законодавних, институционалних и тржишних промена (Nestorov-Bizon, Kovljenić, & Erdelji, 2015). Стратегија је структурисана у складу са савременим приступима креирању стратешког документа, уз постојећу правну основу за Стратегију и методологију засновану на савременим принципима управљања јавним политикама. Као кључни изазови, са којима се суочава рурални развој у Републици Србији, у Стратегији пољопривредног развоја су наведени унутрашњи и спољни циљеви, детаљније приказани у Табели 7.

Табела 7. Унутрашњи и спољни изазови руралног развоја у Републици Србији

Унутрашњи изазови	Спољни изазови
<ul style="list-style-type: none"> - Управљање ресурсима на одржив начин; - Трансфер знања и техничко-технолошки напредак; - Повећање конкурентности; - Развој прехранбеног ланца са логистичким подршком сектору; - Унапређење руралних подручја и социјалне структуре руралних заједница. 	<ul style="list-style-type: none"> - Климатске промене; - Економска глобализација; <ul style="list-style-type: none"> - Чланство у WTO; - Захтеви процеса интеграције у CAP.

Напомена: WTO - Светска трговинска организација; CAP - Заједничка аграрна политика ЕУ

Извор: Стратегија пољопривредног и руралног развоја (2014, стр. 56-62)

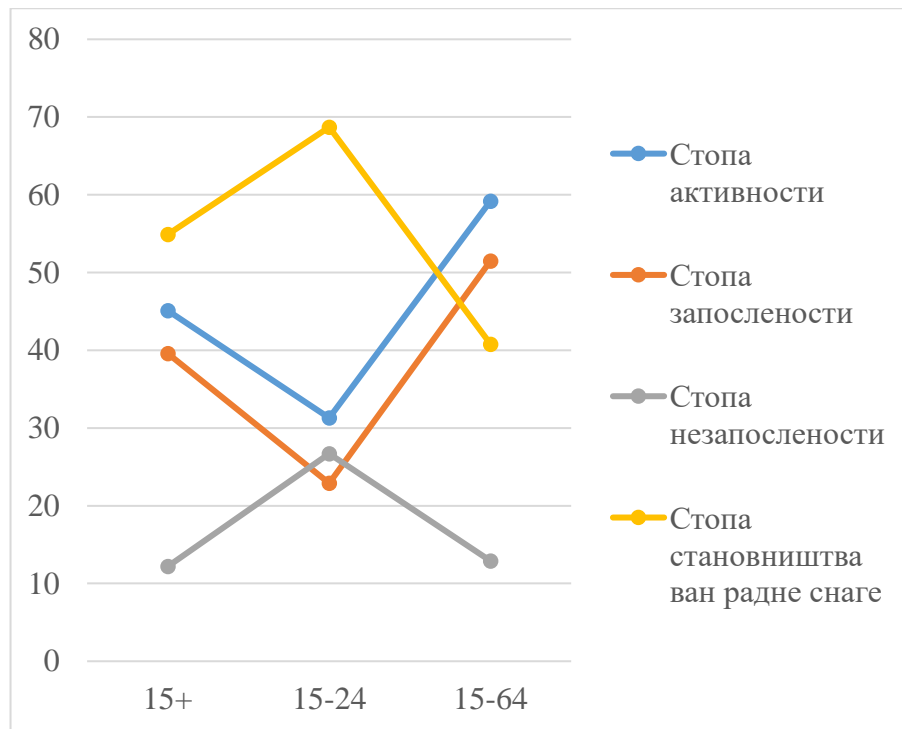
Дакле, правни оквир за спровођење пољопривредне политике у Републици Србији, је уређен сетом закона који се доносе од 2013. године. Стратешки оквир дефинисан је Стратегијом пољопривреде и руралног развоја за 2014–2024. (усвојеном 2014. године) и IPARD програмом (усвојеним 2016. године), чиме је обезбеђена стабилнија и транспарентнија основа за спровођење политике. У циљу остваривања циљева Стратегије пољопривреде и руралног развоја за 2014–2024, један од дефинисаних приоритета је јачање друштвене структуре и друштвеног капитала у руралним подручјима, који је директно везан за мала газдинства. Поред одређеног напретка у формулисању политике, и даље постоје проблеми у њеној имплементацији. Највећа претња реализацији циљева политике предвиђених Стратегијом долази од непостојања средњорочних програмских докумената, нестабилног система финансирања и оштрог смањења буџетске подршке пољопривреди и руралном развоју у 2015. години (Bogdanov, Papić, & Todorović, 2017).

Политика пољопривреде и руралног развоја је у надлежности Министарства пољопривреде; кључно владино тело које развија и спроводи законе за овај сектор. Министарство пољопривреде је 2005. године основало ново Одељење за рурални развој (Arcotrass - Consortium, 2006). Осим тога, и друга министарства, попут оних који су задужени за животну средину, регионални развој, туризам, здравство, итд. се баве руралним развојем (Tar, 2007). Дизајнирање пољопривреде и руралног развоја и, посебно, имплементација, су, последњих деценија све више децентрализовани. Аутономној покрајини Војводини и локалним самоуправама је пружена могућност да спроводе пољопривредну политику на својој територији (Berjan, и други, 2014). Аутономна покрајина Војводина је уложила значајна средства за подршку механизацији, мелиорацији земљишта, увођењу стандарда квалитета хране и промоцији домаћих производа и манифестација у Војводини (Bogdanov & Vozic, 2010). Локалне самоуправе, углавном, имају активне канцеларије за помоћ селу и/или канцеларије за подршку пољопривреди. Након усвајања Закона о пољопривреди и руралном развоју, локалне самоуправе су почеле са оснивањем локалних фондова за развој пољопривреде (Berjan, и други, 2014).

Рурално подручје је специфично економско, социјално и просторно подручје, односно специфичан сегмент привреде, друштва и простора (Veličković & Jovanović, 2021), а само дефинисање како урбаних, тако и руралних подручја, су једна од значајнијих претпоставки ради приступања европским развојним фондовима (Гајић, 2015). Рурална подручја, не само у Републици Србији, већ и у Европи, заузимају значајан проценат територије (Ђекић, 2010). Према методологији ОЕЦД-а (OECD, 2011), рурална подручја

обухватају 85% територије Србије, у њима живи више од 50% становништва и чине више од 40% БДП-а Србије. Густина насељености у руралним подручјима је за око трећину мања од просека на националном нивоу и износи 63 становника по км² (Bogdanov, 2007). За разлику од ОЕЦД дефиниције, која се заснива на густини насељености, према *Country Report*-у (Arcotrass - Consortium, 2006, стр. 49), рурална подручја у Србији су дефинисана као простор у коме је главна физичко-географска карактеристика претежно коришћење земљишта за производњу биомасе (пољопривредно и шумско земљиште). Према овој дефиницији око 70% Србије се може сврстати у рурална подручја, „мешовита насеља” покривају око 25%, а градови око 5% територије Србије.

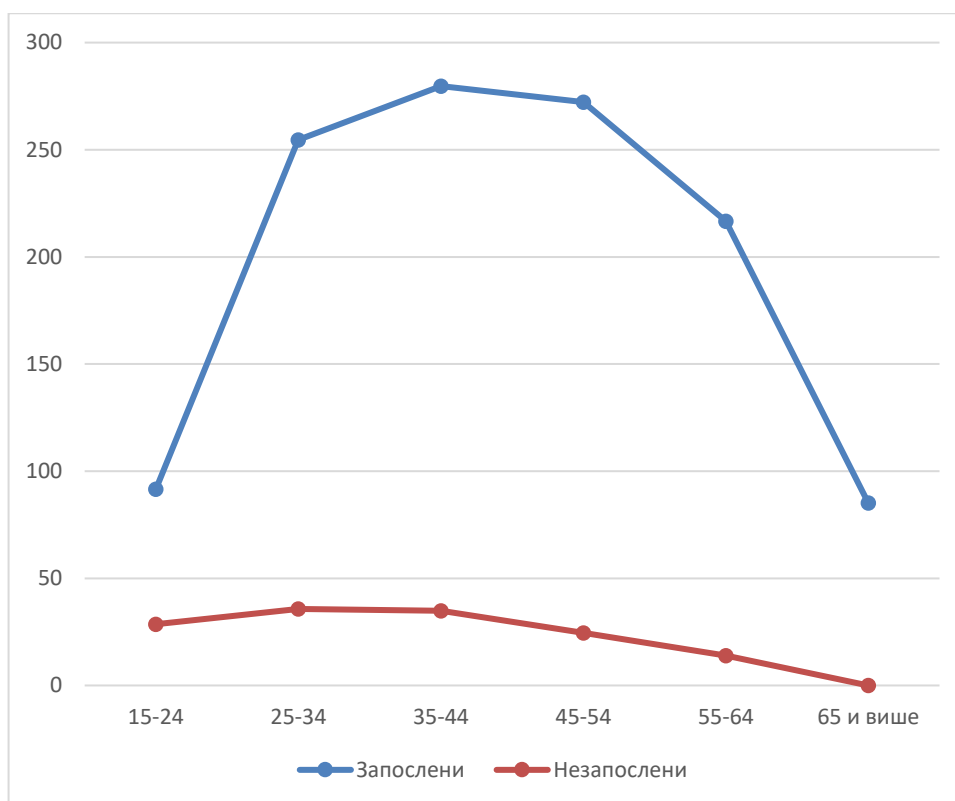
Слика 4 приказује структуру радне снаге у руралним подручјима, на основу података из Анкете о радној снази, у 2021. години. На основу графичког приказа, може се приметити да је младо, радно способно, становништво (15-24) посебно осетљива група, будући да стопа запослености припадника ове старосне групе износи 22,9% за рурална подручја, што је скоро упола мање од просечне стопе запослености радно способног становништва на нивоу Републике Србије, која је за 2021. годину износила 48,6%. С друге стране, стопа незапослености младог становништва (15-24) у руралним подручјима износи 26,7%, за разлику од просечне стопе незапослености радног становништва, на нивоу Републике Србије, која је више од два пута нижа, и износи 11,0%. Осим тога, просечна стопа становништва ван радне снаге, на нивоу Републике Србије је износила 45,3%, док је у руралним подручјима забележена ова стопа у износу од 68,7%. Стопа активности популације старости 15 и више година у руралним подручјима је износила 59,2% и за 4,5% је већа од просека на нивоу Републике Србије (54,7%) за посматрани период.

Слика 4. Запосленост руралне популације према статусу активности и старосним групама, 2021. године (у %)

Извор: Анкета о радној снази у Републици Србији, 2021. (Републички завод за статистику, 2022, стр. 16)

Посматрано према годинама старости (Слика 5), за 2021. годину, у категорији радно способног руралног становништва (15-64), слично државном нивоу, најмање запослених има у групи од 15-24 године (91.600), а највише у групи од 35-44 године (279.700). Нешто мање запослених забележено је у групи од 45-54 (272.300), 25-34 (254.600) и 55-64 (216.600) године. Када се ради о незапослености становништва, за посматрану годину, може се приметити да је, како на нивоу Републике Србије, тако и на нивоу руралних подручја, највише незапослених у групи од 25-34 и од 35-44 године, док је најмања незапосленост у популацији од 55-64 године.

Слика 5. Запосленост руралне популације према статусу запослености и старосним групама, 2021. године (у хиљ.)

Извор: *Анкета о радној снази у Републици Србији, 2021.* (Републички завод за статистику, 2022, стр. 29 и 61)

Према подацима о запослености становништва на нивоу Републике Србије и на нивоу руралних подручја, према сектору делатности, у 2021. години (Табела 8), може се приметити да, доминантан део радне снаге на нивоу државе ради у сектору услуга (63%). У руралним подручјима, такође, више од половине радно способне популације ради у овом сектору (50,44%). Нешто мањи проценат запослених, и на нивоу државе (28,63%) и на нивоу руралних подручја (36,84%) ради у индустријском сектору, док најмањи проценат чини запосленост становништва у грађевинарству (на републичком нивоу 5,82%, а у руралним подручјима 7,9%) и пољопривреди (на републичком нивоу 2,55%, а у руралним подручјима 4,82%).

Табела 8. Компаративни приказ запослености становништва на нивоу Републике Србије и становништва из руралних подручја према сектору делатности у 2021. години (у хиљ. и %)

Сектор делатности	Укупан број запослених по секторима делатности (у хиљ.)		Структура запослених по секторима делатности (у %)	
	Србија	Остала насеља	Србија	Остала насеља
Укупно	2192,4	773,8	100	100
Пољопривреда	55,9	37,3	2,55	4,82
Индустрија	627,6	285,1	28,63	36,84
Грађевинарство	127,5	61,1	5,82	7,9
Услуге	1381,5	390,3	63,0	50,44

Извор: Прорачун аутора, на основу *Анкете о радној снази у Републици Србији, 2021.* (Републички завод за статистику, 2022, стр. 51)

Према подацима о образовној структури запослене руралне популације према полу, за 2021. годину (Табела 9), највећи проценат мушкаца ради са средњом школом (66,6%), затим следе запослени са нижим (24,7%) и високим (8,5%) образовањем. Најмањи проценат запослених мушкараца, у руралним срединама, ради без школе (0,2%). Највећи проценат запослених жена има диплому средње школе (57,1%). Око 26% запослених жена ради са основном школом, док 16,9% жена има диплому високе школе. Иначе, запослене жене чине 39,9% укупног броја запослених у руралним срединама. Посматрано према проценту жена у укупном броју запослених, у поређењу са мушкарцима, већи је проценат жена са дипломом високе школе, док више мушкараца ради са нижим и средњим образовањем.

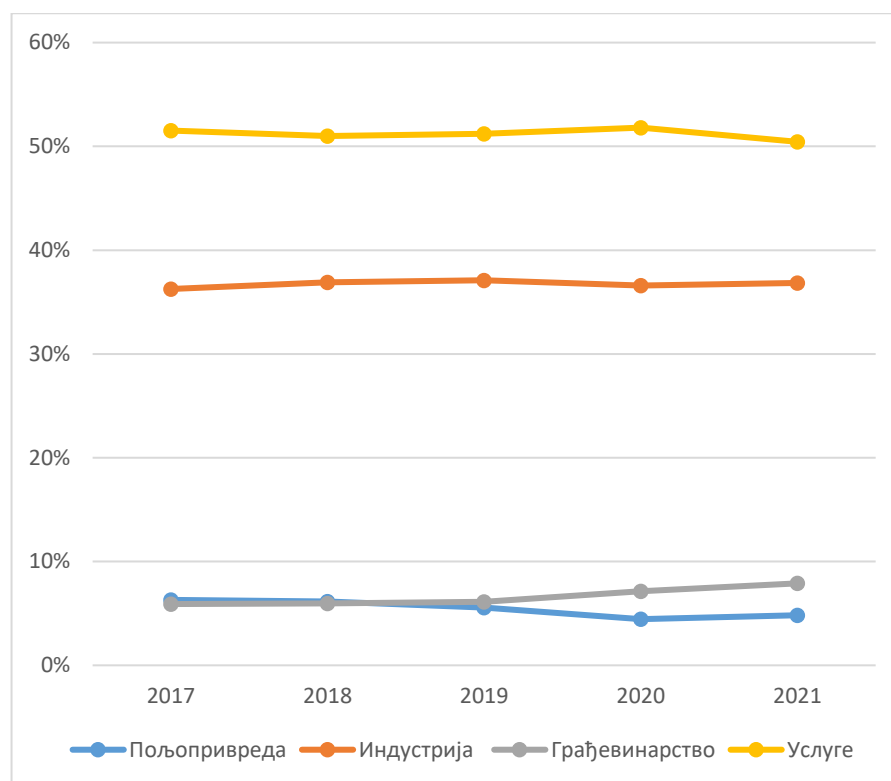
Табела 9. Образовна структура запослене руралне популације према полу, у 2021. години

Образовање	Запослена рурална популација				% жена у укупном броју	
	Укупно	Мушкарци		Жене		
		f	%	f		%
Укупно	1.199,9	721,1	100	478,8	100	39,9
Без школе	1,9	1,1	0,2	/	0,0	0,0
Ниже	302,0	178,0	24,7	124,0	26,0	41,1
Средње	753,7	480,5	66,6	273,2	57,1	36,3
Високо	142,3	61,4	8,5	80,9	16,9	56,9

Напомена: f - учесталост

Извор: Прорачун аутора, на основу *Анкете о радној снази у Републици Србији, 2021.* (Републички завод за статистику, 2022, стр. 30)

На основу графичког приказа (Слика 6), у периоду од 2017-2021. године, више од 50%, односно, у просеку 51,20% руралне популације, је било запослено у сектору услуга. Осим тога, значајан проценат запослених је радио у сектору индустрије (у просеку 36,74%). Најмање запослених, у посматраном периоду је радио у сектору грађевинарства (у просеку 6,6%) и пољопривреде (просечно 5,6%). Током посматраног периода забележен је раст запослености у сектору индустрије, за 0,58% и грађевинарства за 2%, док је удео запослености у сектору услуга и сектору пољопривреде забележио незнатан пад од 1,9% у услугама, односно 1,49% у пољопривреди.

Слика 6. Запослено рурално становништво према сектору делатности за период 2018. до 2021. године (у %)

Извор: Прорачун аутора, на основу *Анкете о радној снази у Републици Србији* (Републички завод за статистику, 2018, стр. 41; 2019, стр. 42) (2020, стр. 39; 2021, стр. 41) (2022, стр. 51)

Резултати *Анкете о радној снази*, у 2021. години (Табела 10), указују да међу запосленим мушкарцима, из руралних подручја, највише има занатлија (25,76%) и руковоаца машинама и постројењима и возача (25,05%). Једноставним занимањима се бави 14,08% запослених мушкараца, док се услужним и трговачким занимањима бави 12,8% мушкараца. Остала занимања бележе удео мањи од 10%. Осим тога резултати указују да се највише запослених жена радно ангажовано у услужним и трговачким занимањима (27,23%), затим следе једноставна занимања (15,36%) и руковоаци машинама и постројењима, монтера и возача (12,62%). Заступљеност осталих занимања је мања од 10%. На укупном нивоу, највише мушкараца су занатлије и руковоаци машинама и постројењима, монтери и возачи, док се највише жена бави услужним и трговачким занимањима. Најмање запослених, како мушкараца, тако и жена је ангажовано у војним занимањима (мушкарци: 0,58%; жене 0,0%), као руководећи кадар (мушкарци: 0,57%; жене: 0,58%) и у пољопривреди (мушкарци: 0,39%; жене: 0,24%).

Табела 10. Запосленост руралне популације (15-89) према занимању и полу у 2021. години

Занимања	М		Ж		% М (укупно)	% Ж (укупно)
	f	%	f	%		
Руководиоци (директори), функционери и законодавци	4,4	0,97	4,5	1,4	0,57	0,58
Стручњаци и уметници	20,5	4,53	41,2	12,83	2,65	5,33
Инжењери, стручни сарадници и техничари	37,2	8,22	38,9	12,12	4,81	5,03
Административни службеници	31,4	6,94	30,3	9,44	4,06	3,92
Услужна и трговачка занимања	57,8	12,8	87,4	27,23	7,47	11,30
Пољопривредници, шумари, рибари и сродни	3,0	0,66	1,9	0,59	0,39	0,24
Занатлије и сродни	116,5	25,76	27,0	8,41	15,07	3,49
Руковаоци машинама и постројењима, монтери и возачи	113,3	25,05	40,5	12,62	14,65	5,24
Једноставна занимања	63,7	14,08	49,3	15,36	8,24	6,38
Војна занимања	4,5	0,99	/	0,0	0,58	0,0
Укупно	452,3	100	321,0	100	58,49	41,51
Укупно мушкарци и жене				773,3		

Напомена: М – мушкарци; Ж - жене

Извор: Прорачун аутора, на основу *Анкете о радној снази у Републици Србији, 2021.* (Републички завод за статистику, 2022, стр. 53)

Посматрано према професионалном статусу и полу (Табела 11), може се приметити да највише мушкараца (67,33%) и жена (71,2%) припада групи запослених радника. Осим тога, сопственим бизнисом без запослених има 23,56%, док самостални бизнис са запосленима има 3,27%. Неплаћених породичних радника, међу мушком популацијом, има 5,84%. С друге стране, удео жена у неплаћеним породичним пословима је више од три пута већи, у поређењу са мушкарцима, и износи 19,7%. Самозапослених жена без ангажовања друге радне снаге има 7,47%, док је 1,63% жена припада групи самозапослених са запосленима.

Табела 11. Запослено рурално становништво према професионалном статусу и полу радног узраста од 15-64 године, у 2021. години

Професионални статус	Укупно	Мушкарци		Жене	
	f	f	%	f	%
Запослени	1114,7	666,3	100	448,4	100
Самостални са запосленима	29,2	21,8	3,27	7,3	1,63
Самостални без запослених	190,4	157,0	23,56	33,5	7,47
Запослени радници	767,9	448,6	67,33	319,2	71,2
Неплаћени породични радник	127,2	38,9	5,84	88,3	19,7

Извор: Прорачун аутора, на основу *Анкете о радној снази у Републици Србији, 2021.* (Републички завод за статистику, 2022, стр. 31)

Резултати *Анкете о потрошњи домаћинства, 2021.*, указују да највећи удео у укупним приходима руралних домаћинства, на нивоу Републике Србије, чине приходи из редовног радног односа (38,7%), иза чега следе пензије (30,7%). Приходи од пољопривреде, лова и риболова учествују са нешто више од 10% (10,5%). Удео осталих прихода је мањи од 10%. Највећи проценат прихода руралних домаћинства су приходи у новцу (91,7%), док приходи у природи износе 8,3%. На регионалном нивоу, може се приметити већа заступљеност прихода из редовног радног односа у Београдском и региону Војводине (Србија – север), у поређењу са регионом Шумадије и Западне Србије и регионом Јужне и Источне Србије (Србија – југ). С друге стране, приходи у природи (који обухватају приходе у природи на име зарада и натуралну потрошњу) су заступљенији у Јужној Србији у односу на север Србије. Осим тога, удео прихода од пољопривреде је значајно мањи у Београдском у поређењу са осталим регионима у Србији. Резултати су приказани у Табели 12.

Табела 12. Структура прихода руралних домаћинстава у новцу и натури у 2021. години (у %)

Извори прихода	Укупно	Србија - север		Србија - југ	
		Београд	Војводина	Шумадија и Западна Србија	Јужна и Источна Србија
Укупни приходи у новцу и натури	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Приходи у новцу	91,7	96,2	95,1	89,5	89,0
Приходи из редовног радног односа	38,7	49,7	43,0	35,9	32,8
Приходи ван радног односа	3,3	4,7	4,1	2,3	3,0
Пензије	30,7	32,2	29,0	29,0	33,6
Примања од социјалног осигурања	3,0	2,8	3,3	2,7	3,0
Приходи од пољопривреде, лова и риболова	10,5	1,9	10,4	13,8	10,1
Примања из иностранства	1,1	0,3	1,7	0,7	1,5
Приходи од имовине	0,5	0,4	0,9	0,3	0,3
Поклони и добици	0,7	0,9	0,6	0,5	0,7
Остала примања	3,2	3,3	2,1	3,4	4,0
Приходи у натури	8,3	3,8	4,9	10,5	11,0

Извор: Анкета о потрошњи домаћинстава, 2021. (Републички завод за статистику, 2022, стр. 26)

2. Рурални туризам

2.1. Концепт руралног туризма

Рурална подручја у Европи су, последњих деценија, у континуираном процесу друштвених и економских промена, првенствено због еволуције комерцијалних активности, технологије и комуникација, као и жеље руралног становништва да побољша свој животни стандард (Benedek, 2004). Као резултат ових промена, долази до појаве руралног туризма, коме се приступа као одрживој мери у оквиру територијалног развоја (Stefan, и други, 2021; Anisiewicz, 2021). О Све до средине 20. века рурални туризам је била релативно мала и пасивна делатност (Sharpely, 2007). Међутим, током времена, његова природа, обим и социоекономска структура претрпели су значајну трансформацију (Cawley & Gillmor, 2008). Промена је створила и прилике за раст и изазове у руралним дестинацијама. Ова привредна активност се може схватити као начин капитализације постојећих ресурса у руралним подручјима кроз које је рурални туризам довео до отварања нових радних места са појавом локалних предузетника који су имали храбрости да приступе сектору туризма (Crăciun, Dezsi, Pop, & Cecilia, 2022).

Према дефиницији, која је широко прихваћена у Европској унији, рурални туризам обухвата све туристичке активности које се могу реализовати у руралним подручјима. Рурални туризам је једна од радно најинтензивнијих индустрија, која представља потенцијални допринос стварању нових радних места и економском развоју руралних подручја, што је често најважнији елемент у стратегијама руралног развоја (Mitchell & Hall, 2005).

Савремена литература указује на значај руралног туризма у свету: повећава запосленост, утиче на ширење предузетничких активности, смањује сиромаштво, утиче на повратак људи из градова у села, указује на коришћење и промоцију природних ресурса, утиче на привредне активности, те увећање профита, проширује друштвени и културни утицај, повећава изградњу инфраструктурних капацитета, узима учешће у одлучивању владе и приватног сектора, утиче на повећање колективног прихода (Hall, Roberts, & Morag, 2004; Ayhan, Taşlı, Özkök, & Tatlı, 2020).

Niskanen et al. (2007) су навели да је рурални туризам у многим земљама препознат као метод диверзификације привредних активности, али и фактор стабилизације руралног

становништва. Развој овог вида туризма може допринети смањењу диспаритета између региона (посебно између урбаних и руралних подручја), а може бити значајан извор додатних (или основних) прихода домаћинстава. Према ставу Светске туристичке организације, највећи економски значај руралног туризма је да ова делатност помаже у елиминацији сиромаштва (Jing, 2006). Према истом аутору, рурални туризам се углавном развија у подручјима која имају ограничена финансијска средства, али имају изузетне природне ресурсе, што је, истовремено, платформа за економски развој. *Jing* (2006), указује на велики значај руралног туризма, који решава све друштвене и економске проблеме који се јављају у конвенционалној пољопривредној индустрији. Рурални туризам привлачи својим простором и базом природних ресурса (Roberts & Hall, 2001; Lane & Kastenholtz, 2015; Gao & Wu, 2018). *Kelliher et al.* (2018), као и *Mwesiumo et al.* (2022) дефинишу руралну дестинацију као ретко насељено географско подручје, са мање од 1000 становника, које се налази ван градова и насеља испресецано малим насељима и углавном се ослања на специјализоване економске основе.

Према Радовић (2020, стр. 1337), рурални туризам се може назвати „моделом руралног развоја“. Овај модел подразумева развој непољопривредних делатности, али и развој пољопривреде као примарне делатности у руралним срединама. Такође, овај модел треба да омогући заустављање одласка радно активног становништва из руралних у урбана подручја. Рурални туризам се сматра обликом алтернативног туризма. Алтернативни туризам се може широко дефинисати „као облици туризма који су направљени тако да буду пријатељски настројени према животној средини и да поштују друштвене и културне вредности заједнице, и који омогућавају и домаћинима и гостима да уживају у позитивној и исплативој интеракцији и заједничким искуствима“ (Wearing & Neil, 2000). Алтернативни туризам се може посматрати као синоним за концепт одрживог развоја туризма (Holden, 2000). Рурални туризам би се могао дефинисати као одмор који је првенствено вођен жељом да се ближе доживи одређено село, локално становништво, баштина, природа и начин живота (Jeločnik, Kovačević, & Subić, 2018). Требало би да буде доминантно уређен у руралном окружењу, насупрот општем туристичком одмору. Ужи аспект указује на агротуризам који има тенденцију да буде директно повезан са активностима на фарми или смештајем који обично обављају пољопривредници (Hall, Kirkpatrick, & Mitchell, 2005).

Посебност производа руралног туризма је жеља да се посетиоцима пружи персонализован контакт, осети укус физичког и људског окружења села и, колико је то

могуће, омогући им да учествују у активностима, традицији и начину живота локалног становништва (Gopal, Varma, & Gopinathan, 2008). Пољопривредници, становници сеоских средина пружају обезбеђују спектар активности, услуга и додатних садржаја у оквиру својих породичних газдинстава, привлачећи на тај начин туристе у свој животни простор са главним циљем повећања остварених прихода, при чему се поштују сви принципи одрживог развоја. Рурални туризам има основни циљ да обезбеди додатни приход руралном становништву, кроз диверзификацију спроведених активности у одређеном домаћинству, што генерално утиче на побољшање услова живота и нивоа животног стандарда (Muhi, 2013).

У савременим условима је, међу истраживачима, широко прихваћено мишљење да рурални туризам обухвата низ туристичких активности које се јављају у природним и ретко насељеним подручјима (Garrod, Wornell, & Youell, 2006; Sharpley & Jepson, 2011; Silva & Leal, 2015). Lane & Kastenholtz (2015), представљају рурални туризам у облику кишобрана, који обухвата много различитих специфичних врста туризма: агротуризам, културни туризам, екотуризам, природни туризам, авантуристички туризам, сеоски туризам, резиденцијални туризам, завичајни туризам, рекреативни туризам итд., док се најважнијим може сматрати сеоски туризам, или туризам на сеоским фармама, у складу са чињеницом да су пољопривредници препознати као њени главни носиоци (Demonја, 2014).

Рурални туризам је врста туризма која се дешава у областима унутар дестинације, које карактеришу руралне функције (као што су традиционалне, локалне, аутентичне, удаљене, слабо насељене и углавном пољопривредне области) где туристи могу физички, социјално или психички да уроне себе у ту специфичну дестинацију (Zheng, Yu, Cheng, & Pan, 2023). Штавише, може се рећи да рурални туризам има за циљ ревитализацију руралних ресурса за локалне социо-економске користи и еколошку одрживост, кроз активно оснаживање и укључивање локалне заједнице.

Рурални туризам укључује четири главна аспекта: 1) локацију, 2) одрживи развој, 3) карактеристике засноване на заједници и 4) искуства (Putu, Dupre, & Wang, 2021). С једне стране, туризам је донео више користи и могућности становницима руралних локалитета, а, такође, је донео нове услове за индустријски развој локалитета. Међутим, ови нови фактори, често, изазивају велике промене на локалитету, као што су превелики капацитети туриста, загађење животне средине, прекомерна комерцијализација, мешање

у свакодневни живот становника, улазак комерцијалних инвестиција, итд. То драстично мења првобитни изглед и атмосферу руралног простора.

Рурални простор је носилац туризма, а туризам доприноси руралном развоју (Ciascaí, Dezsi, & Rus, 2022). Са променом руралне економске структуре, начин живота пољопривредника, еколошко окружење и традиционална култура претрпели су одговарајуће промене (Juma & Khademi-Vidra, 2019). Док туризам доноси економске користи локалном подручју, постепено се појављују проблеми као што су загађење животне средине и комерцијализација традиционалне културе (Serra-Cantalops, Ramón-Cardona, & Vachiano, 2021). Основна атракција руралног туризма је аутентично искуство другачије од градског, укључујући традиционално становање, пољопривредни систем, природно окружење, обичаје итд. (Zheng, Yu, Cheng, & Pan, 2023). Аутентичност пејзажа има значајан утицај на имиџ туристичке дестинације и представља основу за одрживи развој руралног туризма (Lu, Chi, & Liu, 2015).

Недостаци руралног туризма се могу повезати са различитим облицима штете (Dickinson & Robbins, 2008; Kheiri & Nasihatkon, 2016), које може да нанесе природној средини, а које се могу груписати на следећи начин (Abdo, 2021):

- *промене у саставу различитих врста флоре и фауне*: уништавање станишта врста, утицај на унутрашње и спољашње миграције животиња, уништавање ретких биљних врста, крчење природне вегетације за различите туристичке објекте;
- *загађење*: загађење подземних или површинских вода отпадом из домаћинства, загађење ваздуха издуним гасовима моторних возила, загађење земљишта, загађење буком;
- *ерозија*: збијање тла и крчење шума могу довести до повећања отицања кишнице и површинске ерозије, појачавања процеса покретања лавина, оштећења посебних геолошких облика као што су пећине, оштећења речних обала;
- *губитак аутентичности*, због промене традиција;
- *деградација природних ресурса*: смањење водних ресурса преоптерећењем, повећан ризик од шумских пожара;
- *сукоби између заједнице и посетилаца*;

- *потреба за великим напорима, али ниским постојећим приходима;*
- *мењање друштвене структуре села.*

Briedenhann & Wickens (2004) истичу да је веома важно напоменути да, уколико једна држава жели да оствари што већи профит у руралном туризму и учини га мање штетним, мора имати координацију са социо-културним стилем живота аутохтоног становништва. Међутим, за сваки регион треба проценити да ли туризам има профит или чак губитак (*Binns & Nel, 2002*). Оно што се очекује од туризма јесте да има главну улогу у ревитализацији руралних подручја и доноси високе профите локалној заједници (*Silva & Leal, 2015*). Опипљиве користи за живот помажу локалној заједници да одабере туристички програм (*Ashley, 2000*).

Развој руралног туризма полази од чињенице да се пољопривредно газдинство, углавном, налази у природном окружењу, а да пољопривредно газдинство има природне ресурсе, који могу да обезбеде смештај сваког туристе (*Sharpley & Sharpley, 1997*), те да се отварају капије руралних простора и нуде пољопривредни производи у власништву руралних пољопривредника. Село или агротуристички простор представља простор у коме се спајају сви елементи локалног развоја (*Romanenko, Boiko, Shevchuk, Varabanova, & Karpinska, 2020*). Између делатности руралног туризма и привредног и друштвеног развоја руралних подручја постоји кореспонденција, однос реципроцитета (*Martínez, Martín, Fernández, & Mogorón-Guerrero, 2019*). Повећање туристичког промета врши се кроз укупни развој руралних подручја, развој који се остварује кроз туристичку делатност. Развој понуде смештаја доводи до појаве сталног оквира квалитета, који има за циљ да унапреди архитектонски аспект села (*Abdo, 2021*).

Подручја за рурални туризам представљају, у многим земљама света, новију творевину, која произилази из потребе бекства градског становништва у мирне просторе, изван градских зидина или агломерације туристичких насеља у зависности од туристичког потенцијала који пронађу. Туристички потенцијал представља потенцијалну туристичку понуду једне територије, а заједно са производном опремљеношћу туристичких услуга, односно специфична техничко-материјална база, маса прехранбених и индустријских добара намењених туристичкој потрошњи, општа и туристичка инфраструктура, радна снага и комерцијални услови чине праву туристичку понуду или понуду туристичког наслеђа.

Очување руралног света, заједно са свим оним што је значајно са економског, социјалног, културног становишта, подразумева покретање и развој сеоског туризма. Истовремено, туризам може активно учествовати у одржавању одрживости и стабилности руралних локалитета, с обзиром на то да је све евидентнији феномен депопулације, одласком младих у урбана подручја, напуштањем старих домаћинстава и земљишта. Сусрет руралне средине, посебно крхке средине и динамике коју намеће туристички феномен, поставља питање ризика који произилазе из реструктурирања. Може се рећи да рурални туризам треба да постане алтернатива проблемима пољопривреде и руралних подручја (Abdo, 2021).

С друге стране, цела рурална заједница може имати користи од руралног туризма (Garrod, Wornell, & Youell, 2006; Fang, 2020; Abdo, 2021). Слика 7 представља графички приказ ових бенефита. За туристе су *цене или тарифе које се примењују у руралном туризму ниже*. Због тога што су цене ниже, дозвољен је приступ неповољнијим социјалним категоријама. Осим тога, смештај је распрострањен по целом сеоском подручју, тако да туристи могу да, своје слободно време, проводе сваки пут у другом крају. Добри и разноврсни услови смештаја обезбеђују туристима могућност избора смештаја према финансијским могућностима, степену културе, итд. Директан контакт са природом, са локалном традицијом, заједницом и пољопривредним активностима омогућава становницима урбаних подручја да упознавају руралне средине и живот на селу.

За пољопривредна газдинства *приходи од руралног туризма и агротуризма стижу директно до породица пољопривредника и руралних привредних субјеката*, без посредовања специјализованих и туристичких предузећа, која те приходе усмеравају ван руралних подручја, тако да изостаје њихов благовремен утицај на рурално становништво, а приходи од сеоског туризма представљају важан начин капитализације и модернизације пољопривредних газдинстава. Пољопривредници стичу нове професионалне компетенције у области туристичких услуга, које морају професионално да раде, а, које су другачије од пољопривредника. Чланови руралних породица, у ситуацији незапослености, могу да обезбеде одговарајући посао и приход у сопственом домаћинству јер агротуризам повећава запосленост газдинства. Посете туриста, на пример, салашима, захтева унапређење одређеног дела постојећег животног простора елементима савремене цивилизације (купатило, струја, канализација, телефон,

телевизија), што је револуција у руралним срединама, а што резултира смањењем разлике између руралног и урбаног простора.

За локалну руралну заједницу, *рурални туризам је директан генератор прихода за припаднике сеоске заједнице*, омогућава побољшање животног стандарда, а посебно развој инфраструктуре и улепшавање локалитета и пејзажа, помаже у спречавању деградације животне средине и значајном трошењу средства у важну јавну инфраструктуру.

За регион, *рурални туризам подржава напоре за очување региона*, кроз остварене приходе. Рурални туризам помаже у спречавању друштвених тензија, као и очувању или развоју локалне традиције, смањењу развојних разлика између региона и осигурава боље разумевање и међурегионалну сарадњу. Поред економских користи, које могу да подстакну пољопривреднике да се баве туризмом, не могу се занемарити ни социјалне користи, које се односе на промовисање и подршку народној уметности, рехабилитацију баштине или привлачење нових инвестиција.

Слика 7. Бенефити руралног туризма

Извор: (Abdo, 2021, стр. 7)

Налази једног броја истраживања су показали да туристичке активности позитивно утичу на рурална подручја, у погледу економског раста и економске диверзификације (Roberts

& Hall, 2001; Sharpley, 2014), демографске стабилизације (Müller & Jansson, 2007), повећања економске вредности прехранбених производа и стимулације развоја пољопривреде (Roberts, Hall, & Morag, 2016; Chuang, 2010), побољшања социо-економског благостања (Muresan, и други, 2016; Park & Yoon, 2010) и стварања или раст нових локалних предузећа (ILO, 2017). Туризам позитивно утиче на повећање квалитета живота становника (Woo, Kim, & Uysal, 2015; Lin, Chen, & Filieri, 2017), подржава одрживи развој села и смањење одлазне миграције (Androshchuk & Chernenko, 2016).

Туризам се може посматрати и као механизам задржавања становништва, посебно када се ради о млађој популацији, која је рањивија према емиграционим појавама, јер има способност да произведе нова радна места, при чему обављање тих послова не захтева високе стандарде (Müller & Jansson, 2007). Радна снага, у туристичком сектору, захтева јефтинију конверзију из постојећих сектора (на пример, пољопривреда или занатство) (Jussila & Järviluoma, 1998), тако да је, са процватом туристичких активности, у демографски опадајућим регионима Јужне Европе, уочен преокрет емиграције (Loukissas, 1982), мада се за развој туризма, понекад, може окарактерисати као развој са краткорочним ефектима (Loukissas, 1982).

Tayebi, Babaki, & Jabari (2007) су показали да је туристичка индустрија повезана са економским растом у случају земаља са ниским и средњим дохотком из Латинске Америке, док су *Kim, Chen, & Jang* (2006) пронашли дугорочну равнотежну везу између туризма и економског раста на Тајвану. *Chuang* (2010), као и *Bramwell & Lane* (2013) указују и на позитиван утицај туристичких активности на мотивацију руралног становништва да очува локално наслеђе, како природно, тако и културно, али и да побољшају квалитет доживљаја туриста.

Рурални туризам, осим на дестинацију, може остварити позитивне ефекте и на одрживи економски раст суседних руралних локалитета, преко ефекта заразе (Sharpley, 2014), што се, даље позитивно одражана на одржив регионални развој (Pascariu & Tiganasu, 2014). Генерално, туристичке активности генеришу повећање прихода, отварање нових радних места, модернизацију објеката, запошљавање жена из руралних подручја, виши животни стандард становника и бољи квалитет живота (Chang, 2011; Tangit, Md Hasim, & Adanan, 2014).

Туристичке активности, такође, подржавају раст локалних рукотворина (Bahrami & Noori, 2013) и одговорне су за појаву поноса у локалној и националној култури (Tangit, Md Nasim, & Adanan, 2014). Из ових разлога, не изненађује чињеница што, национални и локални актери већине земаља у свету, промовишу туристичке политике и стратегије, а све у циљу ревитализације руралних подручја (Cánoves, Villarino, Priestley, & Blanco, 2004; Briedenhann & Wickens, 2004), при чему се рурални туризам посматра као одрживо решење за све проблеме руралне привреде (Cánoves, Villarino, Priestley, & Blanco, 2004). *Ibănescu et al.* (2018) су истраживали утицај туризма на одрживи развој руралних локалитета, фокусирајући се на три композитна индекса: демографску стабилност, комуналне услуге и социо-економску одрживост. Резултати су показали да постоји значајан позитиван ефекат туризма на рурална подручја преточен у више вредности свих анализираних индекса.

Међутим, студије о утицају руралног туризма, указују и на безначајне и негативне утицаје, пре свега када се ради о истраживањима ставова испитаника (становника локалне руралне заједнице) према посетиоцима, јер је постизање позитивних ефеката, односно користи од туризма, веома тешко (Abdollahzadeh & Sharifzadeh, 2014). *Abdollahzadeh & Sharifzadeh* (2014) су добили резултате према којима испитаници највише цене економске циљеве, али заједница није била хомогена у својим ставовима. Утврђено је да су образовање, пол, старост, приход, запосленост и висок степен привржености заједници главни фактори који утичу на ставове становника. Осим тога, резултати анализе укупног искуства туриста и домаћег становништва у руралним дестинацијама Португала и потенцијалу руралног туризма за одрживи развој туризма на нивоу села, аутора *Eusébio, Kastenholz, & Breda* (2014) нису показали значајан допринос туризма новим или добро плаћеним пословима или повећању квалитета живота заједнице.

С друге стране, *Bahrami & Noori* (2013) су имали за циљ да истраже улогу руралног туризма у одрживом развоју руралних заједница у Маривану, у провинцији Курдистан, и добили резултате према којима је најзначајнија позитивна улога туризма у јачању привреде региона, кроз бум локалног тржишта, што доводи до побољшања квалитета живота и смањење стопе незапослености. Међутим, резултати поменуте студије, су указали и на негативне утицаје руралног туризма у региону, у смислу: уништавања вегетације, раста цена земљишта и станова, губитка традиционалне културе и друштвеног сукоба између домаћих становника и туриста. Генерално, може се

закључити да је истовремено постизање одрживости и користи од руралног туризма, веома тешко постићи, те само поједини рурални локалитети и одређене димензије одрживости имају коиристи од руралног туризма.

Када се ради о већ јаким руралним економијама, као и у локалним економијама нижег до умереног нивоа развоја, промоција туризма може имати позитиван утицај, међутим, у слабо развијеним руралним економијама, може доћи до повећања неуравнотежености расподеле прихода и запошљавања (Butler & Clark, 1992). У том слислу *Chang* (2011) истиче да туризам, уместо великог раста локалне економије, може да доведе само до ублажавања притиска руралног опадања, док *Baum* (2011) сугерише да туризам, сам по себи, није довољно јак да подржи диверзификацију руралне економије, изван традиционалних дестинација и на великој удаљености од већих градова, поготово што је приступачност, као главни фактор подршке развоју туризма, врло често важнији и од локалног наслеђа.

Roberts et al. (2004) су истакли да рурални туризам може бити релативно „осетљив” елемент руралног развоја. Ови аутори класификују финансијска средства међу ограничавајућим факторима развоја. Тачније, они наводе да улагања, отварање нових предузећа и запошљавање могу бити ограничени због ниског туристичког промета. Такође, туристичка сезона је често кратка, што узрокује кратак период за остваривање прихода, или за „снабдевање капиталом“.

Примери Европских земаља, које имају развијен рурални туризам, потврђују да је финансијска подршка од стране државе неопходна у почетној фази развоја руралног туризма. Екстерна подршка, односно подршка институција на локалном, регионалном и националном нивоу је веома важна, јер њено одсуство може бити један од разлога неуспеха. Недостатак инвестиција, образовања, искуства и неефикасан маркетинг су главни разлози за гашење малих предузећа у руралним подручјима или су баријере за улазак на туристичко тржиште (*Sharpley*, 2002). Финансијска подршка развоју руралног туризма била је присутна у свакој земљи која је ову активност развила у периоду транзиције. Могућност добијања финансијске подршке, повољних банкарских кредита или обезбеђивања других иновативних модалитета финансирања представља један од кључних фактора који обезбеђује развој руралног туризма.

Све док пандемија Ковид-19 није захватила свет, будућност свих облика туризма изгледала је сигурно: био је вероватан наставак раста. До 2020. године, те идеје су озбиљно доведене у питање. У почетку се сматрало да ће Ковид-19 донети промене и то на боље, у узбудљивом новом свету где би везе сеоског туризма са здравим активностима на отвореном подстакле раст. Међутим, то се није десило. Истраживања показују да је један број туристичких предузећа у вези са фармама одлучио да напусти туризам и поново се концентрише на пољопривреду. Многи су забринути (Yang & Wong, 2021), други су се прилагодили и некако управљали кризом, учећи из ње и важност колективне акције за отпорност у дестинацијама руралног туризма (Kastenholz, i drugi, 2022). Један број предузећа руралног туризма се усудило да пласира своје важне здравствене предности на отвореном. Међутим, оно што се чини вероватним је да ће се туристи, углавном, једноставно вратити истим врстама туризма као и раније, осим ако не постоје модерне, задовољавајуће и приступачне алтернативе које су им лако доступне. Можда је највећи непосредни изазов враћање сеоског туризма након пандемије на ранији ниво и повећање његовог пословног поверења (Lane, Kastenholz, & Carneiro, 2022).

У раним годинама 21. века, академици и стручњаци за област руралног туризма, су почели да пишу о потреби за новом „другом генерацијом руралног туризма“, којим би се требало ефикасније и професионалније управљати. Делимично, разлог томе је била потреба да се подстакну добављачи да раде заједно у партнерству, посебно зато што би им то помогло да схвате зашто и како да учине туризам у свом подручју одрживијим. Делимично би то, такође, помогло њиховом маркетиншком раду, посебно сада када је маркетинг заснован на вебу популаран, технички захтеван, али веома ефикасан начин маркетинга ако се уради добро (Gössling & Lane, 2015). То би пружаоцима услуга у руралном туризму, односно добављачима, такође, помогло да раде заједно на шемама развоја производа како би се омогућило спровођење модерних шема тумачења наслеђа или креирање стаза за храну/вино или спорих туристичких рута. Стварање друге генерације руралног туризма би понудило неке од предности статуса одмаралишта, уз задржавање малог обима руралног туризма, локалног власништва и децентрализованих структура. Процес би донео систем управљања који је у стању да преговара и ради са другим системима управљања на локалном, регионалном или националном нивоу (Lane, Kastenholz, & Carneiro, 2022).

За опстанак и евентуални раст руралног туризма, према Lane, Kastenholz, & Carneiro (2022), рурални туризам треба да:

- 1) задовољи променљиве потребе тржишта. То подразумева боље информације о тржишту, маркетинг и нове, модерне производе;
- 2) задржи своје оригиналне јединствене продајне тачке - мали обим, лична услуга, у локалном власништву и смештена у здравом и природном или пољопривредном/шумовитом руралном окружењу;
- 3) се променити тако да буде награђивана, па чак и узбудљива активност за посетиоце;
- 4) се њиме управља професионалније и на бази више предузећа - скоро као регионално децентрализовано рурално одмаралиште. То подразумева нове облике управљања и управљања на нивоу заједнице и региона, уколико се жели обезбедити успех.

Финансирање руралног туризма је комплексно јер је уско повезано са финансирањем пољопривреде. Тодоровић и Штетић (2009) су истакле да постоји важна веза између пољопривреде и туризма. Ове привредне активности су међусобно комплементарне и вишеструко повезане. Пољопривреда је произвођач, а туризам потрошач пољопривредних производа. У Републици Србији финансирање пољопривреде је сталан и нерешен проблем домаће привреде (Radović, 2014). Лоша економска и финансијска ситуација пољопривреде узрокује да субјекти немају довољно „економске снаге“ да самостално развијају туристичку делатност на својим поседима (за остваривање додатних прихода и побољшање животног стандарда). Према *Svržnjak et al.* (2014), финансирање је обично најтежи део развојног пута руралног туризма због чињенице да проналажење начина за финансирање захтева највише времена (ресурса) за израду (имплементацију) развојних пројеката.

2.2. Нови правци утицаја руралног туризма

Већ неколико деценија рурални простор у развијеним тржишним привредама пролази кроз велики процес реструктурирања. Принципи концентрације, специјализације и економије обима били су покретачка снага пољопривредних промена. Ово је повезано са убрзањем урбаног задирања у рурални простор, токовима против урбанизације, повећањем свести и заштите животне средине и променом политике владе и локалних власти. Са становишта индивидуалног пољопривредног домаћинства, нове економске политике, посвећене пре свега одрживости, заробиле су пољопривреднике у стратегије

прилагођавања нераскидиво везане за технолошку и економску траку за трчање. Реструктурирање производних пракси и коришћења земљишта у руралном простору укључује смањење улоге пољопривреде, при чему су плуриактивност фарми и диверсификација кључни елементи. Квалитативна трансформација, која је повезана са нечим што поједини аутори сматрају депољопривредном депољопривредом руралних економија, праћена је ширењем непољопривредних активности и њиховом употребом земљишта. Штавише, реструктурирање је повезано са друштвеним променама, новим еколошким питањима и све већом неуједначеношћу у руралном простору. Исход је био истискивање великог броја фармера из пољопривредне делатности у потрази за новим стратегијама преживљавања међу којима је сеоски туризам био истакнут (Gelbman & Sofer, 2011).

Постоје различита гледишта у дефинисању руралног туризма, али је у великој мери прихватљиво да се ради о свим облицима туризма који се примењују у руралном простору. Постоје и различити термини за туризам на селу, укључујући сеоски туризам, пољопривредни туризам, екотуризам, зелени туризам и агротуризам. Сеоске заједнице и село нуде природни пејзаж (планине, језера, реке и шуме), рурално наслеђе (традиционална пољопривреда и историјске грађевине), рурални начин живота (локални догађаји, сеоска храна и музика) и специфичне активности (као што је берба пољопривредни производи, јахање, планинарење и риболов). Бити туриста на селу пружа могућност упознавања са његовим главним благом: културом, обичајима и традицијом и омогућава туристима да уђу у свакодневни живот сеоских заједница. Развој туризма може донети значајне користи сеоским домаћинствима, заједницама и сеоским подручјима. Ове користи су изражене у бројним сферама: економској (могућности запошљавања, приходи и побољшање нивоа благостања), социјалној (културна размена и ревитализација традиција) и еколошкој (развој одрживог туризма).

У том смислу, чини се да је рурални туризам одговарајући алат за ревитализацију руралних подручја у опадању и за осигурање њихове одрживе будућности задржавањем радних или отварањем нових радних места, подршком фармама, проширеном културом услуге, очувањем пејзажа и природе или одржавањем руралне уметности и заната, као атракције за туристе. Сеоски туризам често даје подстицај за инфраструктурни развој, који, потом, доприноси расту других привредних активности у руралним подручјима. Важно је напоменути да је све већи број туриста који се баве сеоским туризмом и пратећим активностима помогао развоју многих руралних насеља, не ограничавајући се

на подручја са високим туристичким потенцијалом и изузетном атрактивношћу. Начин и облици, на који је организован сеоски туризам, се разликују од земље до земље. У појединим земљама, држава је главни извор улагања, док је у другим приватно предузеће. Све у свему, могуће је тврдити да постоји одређени помак у продуктивној природи руралног простора, од тога да буде само продуктивни простор, ка простору који користе не-рурални становници.

Развој истраживања утицаја туризма може се посматрати као одраз, у извесној мери, Џафаријевог модела платформе (Jafari's platform model), који је развио *Jafar Jafari* 1990. године (Jafari, 1990; The Concept of the Jafari's Platform Model, 2018). Џафаријев модел „платформе“ пружа користан оквир за разумевање настанка и развоја туризма све док не дође до фазе свести о одрживости. Свака платформа је развијена на основу свог времена и контекста из прошлости. Џафаријева платформа наглашава да све четири платформе (платформа за заступање, платформа упозорења (опреза), платформа за прилагођавање, платформа заснована на знању) коегзистирају у оквиру савременог туристичког сектора.

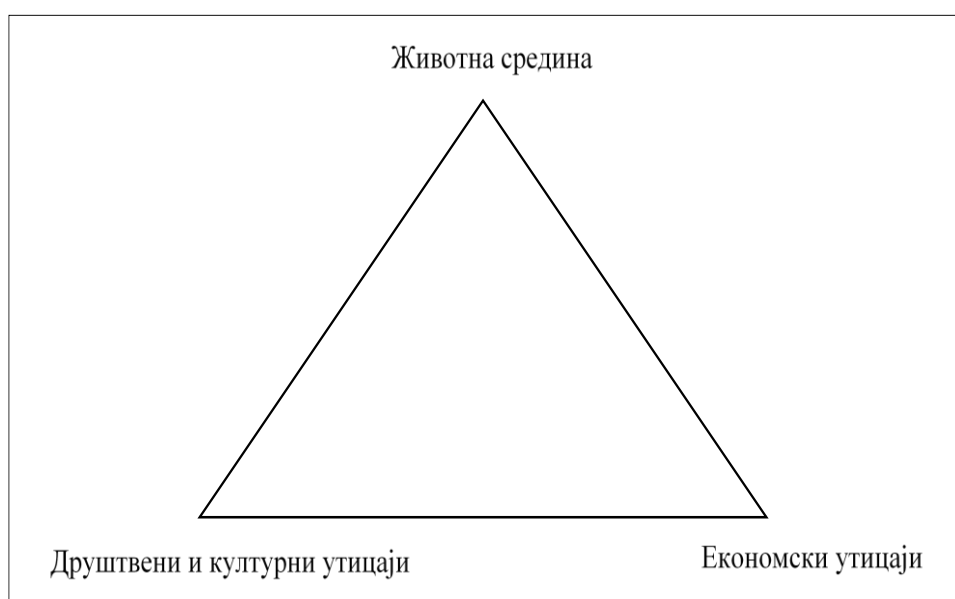
Истраживања спроведена током 1960.-их година, су се, често, фокусирали на економске и позитивне ефекте туризма (Ar & Crompton, 1998, стр. 120), што одражава (и, без сумње, помаже да се одржи) период оптимизма у погледу доприноса туризма циљевима регионалног развоја као што је стварање богатства, раст БДП-а, развој инфраструктуре и раст девизних прихода. Током 1970.-их година је уследило неколико запажених радова који су туризму приступали на опрезнији начин, укључујући: *Young*-ов „Туризам: Благослов или зло?“ (Young, 1973); *Turner*-ове и *Ash*-ове „Златне хорде“ (Turner & Ash, 1975); „Нова врста шећера: Туризам на Пацифику“ *Finney*-а и *Watson*-ове (Finney & Watson, 1977); *Smith*-ови „Домаћини и гости“ (Smith, 1978); и *de Kadt*-ов „Туризам: пасош за развој?“ (de Kadt, 1979). Ови радови – спроведени углавном из антрополошке и социолошке перспективе – бавили су се разумевањем како и зашто су заједнице реаговале на туризам и начине на које је туризам променио начин живота људи, заједно са другим силама промене и модернизације (Boone, 2017).

Током 1980.-их и 1990.-их година, истраживање утицаја је задржало елемент опреза, иако је то било ублажено (поновним) препознавањем позитивнијих утицаја туризма. Објављиван је све већи број чланака у часописима који спроводе истраживања, која су настојала да утврде природу утицаја туризма на различитим географским локацијама. *Ar & Crompton*, (1998), на пример, дају прилично детаљан преглед истих. За разлику од

етнографског приступа, примењеног у литератури из 1970.-их година, у наредним годинама, истраживања су се све више спроводила из перспективе планирања и развоја и, у великој мери, се ослањала на перцепције домаћина као средства за идентификацију и мерење утицаја туризма. Поред тога, истраживачи су почели да користе технике друштвених наука у покушају да прецизније и ригорозније идентификују и забележе утицаје туризма.

Посматрајући истраживање утицаја туризма, у контексту Цафаријевог модела платформе, може се приметити елемент заговарања у раном економски оријентисаном приступу, при чему се приступ опреза (упозорења) манифестовао током 1970.-их, док се у равнотеженији приступ из 1980.-их и 1990.-их година може повезати са прилагођавањем платформе. Поред тога, коришћење метода истраживања друштвених наука, као што су скале за мерење ставова (Davis, Allen, & Cosenza, 1988; Lankford & Howard, 1994; Madrigal, 1995) и теорија друштвених наука, на пример, теорија друштвене размене (Ar, 1992) и теорија друштвене репрезентације (Pearce, Moscardo, & Ross, 1996) у великом делу рада после 1970.-их година се уклапа са премисама платформе засноване на знању.

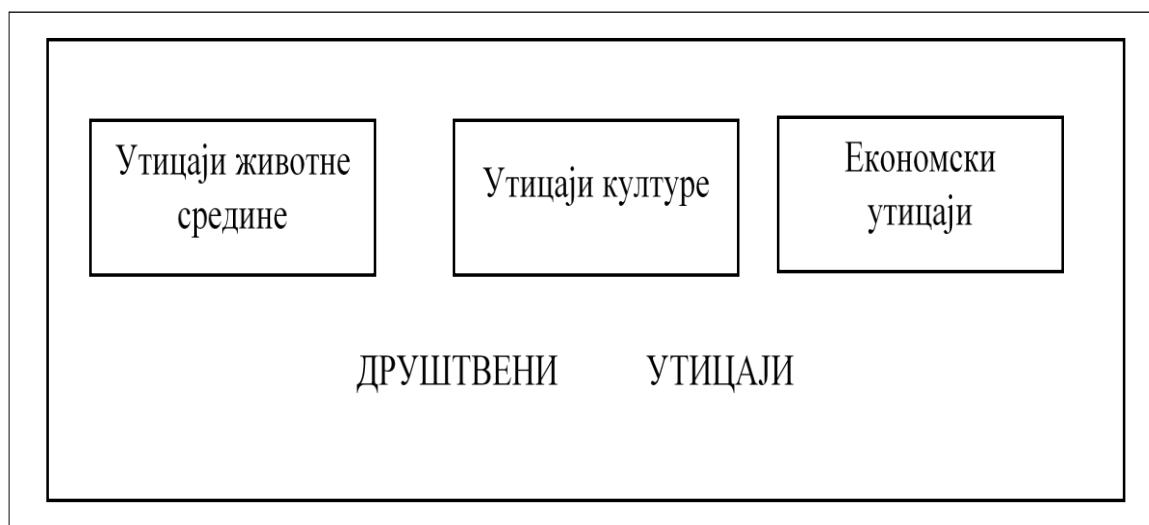
Утицаји туризма се често разматрају у оквиру трипартитног теоријског оквира који се састоји од домена економског утицаја, домена утицаја на животну средину и друштвеног и културног (или социо-културног) домена утицаја (Слика 8).

Слика 8. Трипартитни теоријски оквир утицаја туризма

Извор: (Воуне, 2017, стр. 22)

Ови домени се међусобно не искључују; *Brougham & Butler* (Brougham & Butler, 1981, str. 577), на пример, позиционирају економске, еколошке и културне утицаје све унутар једног свеобухватног домена означеног као „друштвени утицаји” (Слика 9). Овоме иде у прилог чињеница да утицај на животну средину, као што је губитак шуме услед, на пример, развоја хотела, који су становници користили као рекреативни ресурс, има јасне друштвене утицаје - јер би губитак запослења и прихода имала домаћинства или заједница, на пример због опадања туристичке активности у некој области. На другом месту, *Mathieson & Wall* (1982, стр. 5) упућују на „унакрсне утицаје“, који су резултат интеракције између економских, еколошких и друштвених појава, *UNESCO* (1976, стр. 76), такође, примећује „...блиску међусобну везу између економских и друштвених аспеката...“ и *Runyan & Wu* (1979, стр. 448) истичу да: „Развој туризма може имати велике физичке, друштвене и економске утицаје. Неки од ових утицаја се могу описати као релативно сложени: они за које је потребно много варијабли за описивање, они, које је тешко квантификовати и који су осетљиви на политику или друге интервенције које је тешко предвидети.“

Слика 9. Алтернативни модел утицаја

Извор: (Воупе, 2017, стр. 23) на основу (Brougham & Butler, 1981)

Ap & Crompton (1998, str. 120) сугеришу да је један од разлога за извештавање о позитивним користима, у раним економско-оријентисаним студијама, била релативна лакоћа мерења варијабли, попут прихода и запослености, док су трошкови, као што су бука, пренасељеност и загађење, релативно нематеријални, и више од тога, тешко их је измерити „у економском смислу“. Можда ова потешкоћа, на неки начин, објашњава зашто су истраживања „сложених“ утицаја туризма привукла етнографске приступе, које

су предузимали антрополози и социолози током 1970.-их година, као, на пример *de Kadt*-а (1979), а што је, свакако, повезано са значајним бројем радова после 1970.-их година, који се баве „перцепцијом становника“ или „ставовима становника“, а, који траже мишљење становника о утицајима туризма (Davis, Allen, & Cosenza, 1988; Madrigal, 1995; Ar & Crompton, 1998; Fredline & Faulkner, 2000), уместо да покушавају да директно мере ове утицаје (Boyne, 2017).

Образложење за приступ „перцепције становника“ у прикупљању података о друштвеним утицајима туризма јасно је описан у Извештају бр. 21., Комисије за рурални развој (1996, стр. 4-5). Овај извештај наглашава потешкоћу за истраживаче утицаја туризма у успостављању алтернативне позиције, односно „...положаја руралних заједница када би било мање туриста, да изолују ефекте туризма“ (Rural Development Commission, 1996, стр. 4). *Runyan & Wu* (1979, стр. 448), подржавајући укључивање домицилног становништва у истраживање утицаја, такође, напомињу да „укључивање становника у процес процене утицаја може послужити и за предвиђање и за процену ових релативно сложених утицаја.“ Иако су, испитиване перцепције и ставови становника, о читавом низу питања везаних за туризам, укључујући економске и еколошке утицаје туризма, овај приступ је био посебно користан - због потешкоћа са којима се суочавају у предузимању објективних мерења - у случајевима када се мере релативно нематеријални, комплексни, друштвени и културни утицаји.

Модел на Слици 9 илуструје три домена утицаја: економски, еколошки и друштвени и културни (или социо-културни, или само друштвени утицаји): ови домени се међусобно не искључују и интеракције се могу јавити као елементи сложених утицаја, препознати у више од једног домена. Друштвени утицаји се могу описати као они који утичу на људско понашање и организацију. Примери ових утицаја укључују промене у понашању становника као што су: начини облачења, породични и родни односи, начин живота, морално понашање. Поред тога, може доћи до промена у врстама запошљавања доступних на локалном нивоу, било је случајева пресељења становника како би се направио пут за развој туризма, може доћи до пораста активности на црном тржишту, нивоа криминала и до опадања традиционалних културних активности (како се млађи људи прилагођавају модернијим активностима у слободно време). *Butler* (1974, стр. 107) је, у свом раду, предложио две основне групе „... фактора укључених у одређивање природе и обима друштвених промена изазваних туризмом“. Прва од ових група

садржала је факторе који се односе на карактеристике туриста, а друга факторе који се односе на карактеристике дестинације (Табела 13).

Табела 13. *Butler*-ови фактори друштвених промена изазваних туризмом

Фактори везани за туристе	Фактори повезани са дестинацијом
Број посетилаца	Економско стање подручја
Дужина боравка посетилаца	Степен локалног ангажовања у туризму
Етничке карактеристике посетилаца	Просторне карактеристике развоја туризма
Економске карактеристике посетилаца	Одрживост локалне културе
Активности посетилаца	Остале карактеристике

Извор: (Butler R. , 1974, стр. 107)

Brunt & Courtney (1999, стр. 495-497) постављају три поддомена друштвених утицаја: први се тиче друштвених утицаја развоја туризма (развој инфраструктуре и отварање нових радних места, на пример); други се односи на друштвене утицаје интеракције туриста и домаћина; а трећи се посебно тиче културних утицаја туризма. Они сугеришу да, док су прва два поддомена активна у краћем временском периоду, културни утицаји „... доводе до дугорочне, постепене промене у вредностима, веровањима и културним праксама друштва“ (*Brunt & Courtney*, 1999, стр. 495-496).

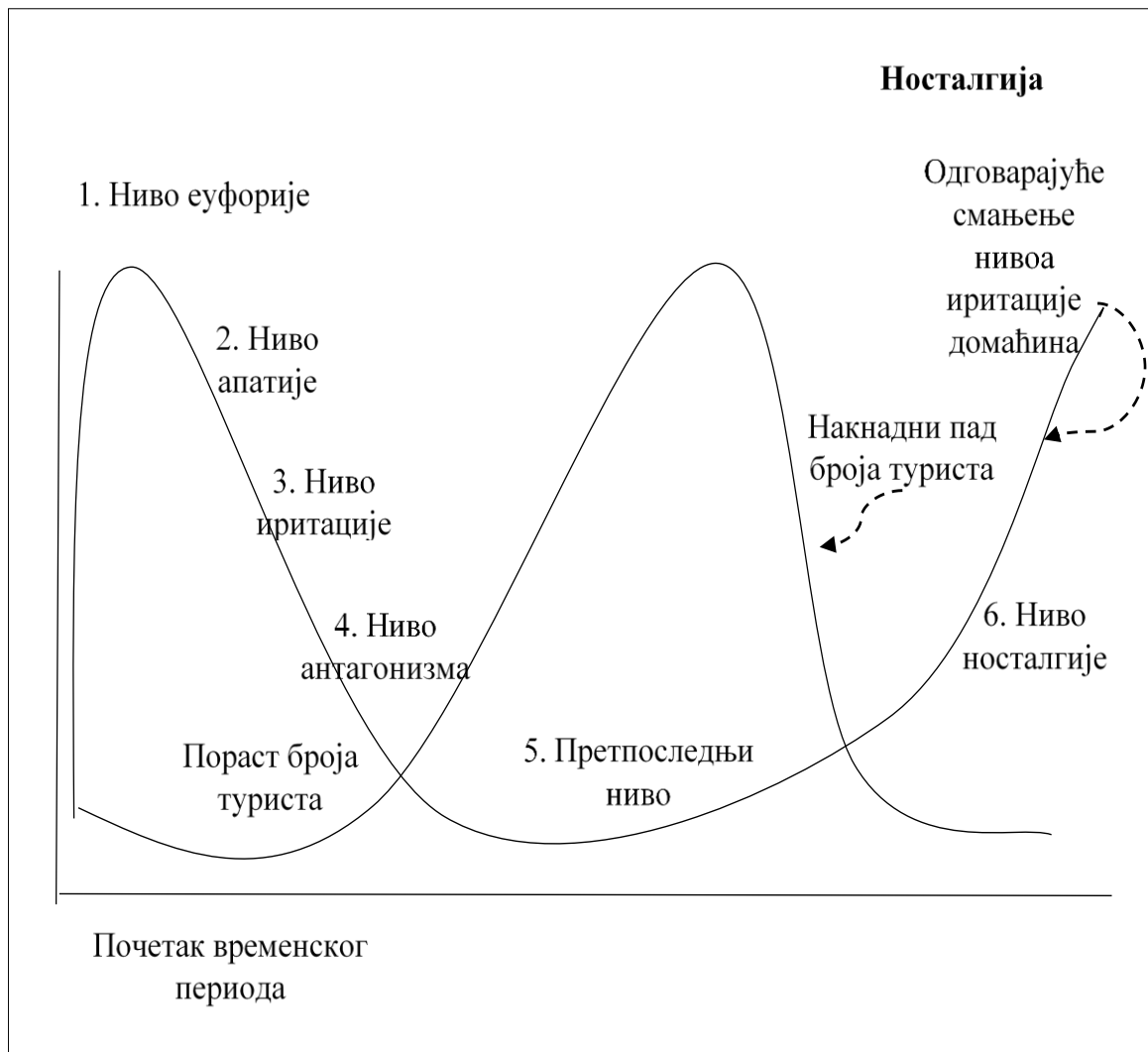
Када се ради о перцепцијама становника, налази различитих студија не указују на доследност резултата. *Ap & Crompton* (1998, стр. 123), на пример, примећују да су забележени контрадикторни налази у погледу перцепције становника о друштвеним утицајима, као што су криминал и вандализам, употреба дрога и зависност, утицај туризма на доступност рекреативних објеката и на породичне и друштвене структуре. *Pearce et al.* (1996, стр. 19), такође, примећују да је „неколико доследних образаца или односа откривено“ анкетама заједнице домаћег становништва, заснованим на друштвеним наукама. Међутим, поменути аутори сугеришу да се, из анализе кључних налаза и закључака истраживања, који истражују перцепције становника о друштвеним утицајима, могу уочити одређени односи. Ови односи укључују:

- 1) већу свест о утицајима туризма у областима повећаног развоја туризма и
- 2) ставове према утицајима туризма, који варирају у зависности од: економске зависности или личне користи од туризма; личног утицаја на доношење

туристичких одлука; познавање туризма; и слике о себи и групног идентитета.

У резимеу свог истраживања о реакцијама становника на туризам, *Pearce et al.* (1996, стр. 27) идентификују три „главна проблема у овој области истраживања“. Први од проблема се односи на „дефиниционе и мерне проблеме са концептима туриста, туризма и заједнице“ (*Pearce, Moscardo, & Ross, 1996, стр. 27*). Аутори показују забринутост што је већина студија усмерена на разлике у домаћем становништву, док је мало њих испитивало ефекте различитих типова туриста или туризма. Други и трећи проблем (*Pearce, Moscardo, & Ross, 1996, стр. 27-28*) су уско повезани. Други проблем се односи на начин на који се бирају појединачне ставке за мерење перципираних утицаја туризма од стране становника: конкретно, питање је у томе да ли су оне изведене из сопствених перцепција становника о утицајима туризма или из претходних истраживања спроведених негде другде. Само у првом случају, тврде *Pearce et al.* (1996), истраживачи могу бити сигурни да ће резултати истраживања на задовољавајући начин одражавати стварност. То јест, тамо где становници могу да одговоре на испитивање засновано на утицајима, који су генерисани током иницијалног истраживања предузетог у њиховој заједници, уместо да им намећу сет *a priori* изведених ставки на које треба да одговоре. Забринутост у вези са атеоријском природом истраживања туризма су, наведени аутори, идентификовали као трећи проблем инхерентан истраживању утицаја туризма.

Узимајући у обзир *Doxey*-јев (1975) *Irridex* или индекс иритације (који поставља инверзну везу између нивоа иритације домаћина према туристима и раста броја туриста током времена), може бити да како интересовање за дестинацијом опада, опада и број туриста, ставови становника према туристима и туризму постају (још једном) позитивнији. *Young et al.* (1999) су приметили сличне варијације у ставовима становника које се јављају на сезонској основи. *Boyne* (2017) сматра да би било од користи проширити *Doxey*-јев модел тако да укључи фазу „носталгије“ (Слика 6). Иако ова модификација захтева преименовање *Doxey*-јевог завршног нивоа у претпоследњи ниво, треба напоменути да, овај теоријски модел нема крајњу тачку – већ да су ставови домаћег становништва подложни сталним променама у зависности од флукуације броја туриста.

Слика 10. Модификовани/проширени Дохеу-јев Irridex модел

Извор: (Воупе, 2017, стр. 31)

Друге области, у којима становници могу формирати своје реакције на туризам, на основу његовог статуса у односу на друге факторе, могу укључивати: ниво развоја туризма (већ добро концептуализован и тестиран - али однос није конзистентан); пожељност запошљавања у туризму, не само на индивидуалном и друштвеном нивоу, већ иу односу на друге могућности запошљавања; стопа раста туризма; и дужина постојања туризма у дестинацији (Воупе, 2017).

2.3. Рурални туризам и одрживост

Концепт одрживости појавио се средином 19. века, као одговор на проблеме изазване индустријализацијом и урбанизацијом (Choi & Sirakaya, 2005). Данас се овај приступ сматра новом развојном парадигмом, која доминира и политичким и академским

дискурсом. Приступ одрживог развоја замењује стару развојну парадигму, фокусирану само на економски раст, која се показала друштвено неправедном и еколошки неподобном (Eusébio, Kastenholtz, & Breda, 2014). Преглед литературе о одрживом развоју открива да је овај концепт у почетку углавном био ограничен на димензију заштите животне средине и економску димензију (Choi & Sirakaya, 2005). Међутим, све већи број истраживача ове области (Ко, 2005; Choi & Sirakaya, 2006) показује да овај концепт има вишедимензионалну природу, при чему се већина литературе о одрживом туризму, фокусира на четири димензије: економску, културну, социјалну и заштиту животне средине. Осим тога, Choi & Sirakaya (2006) указују на још две додатне димензије: технолошку и политичку.

С друге стране, последњих деценија, туризам је једна од привредних грана, са стопама раста које превазилазе сваку привредну грану (World Tourism Organization, 2018), значајно доприносећи степену економског развоја државе/региона и учествујући као извор прихода како у развијеним, тако и у земљама у развоју (Winter, Selin, Cervený, & Bricker, 2020). Из овакве перспективе, туризам је важан стуб у БДП-у за већину земаља широм света и важна компонента спољне трговине (Liu, Pan, & Zheng, 2019). У ужем смислу, туризам, такође, значајно доприноси развоју мањих подручја, на пример, обезбеђујући разноврсност социо-културних активности са одрживим карактеристикама, чиме се подиже квалитет и стандард живота (Mamun & Mitra, 2012; Kachniewska, 2015).

Један од највећих доприноса туризма се огледа у постизању одрживог развоја, пре свега због динамике и раста овог сектора са директним импликацијама на економски развој туристичких региона и дестинација, а, затим, и због чињенице да се туризам заснива на директној вези између потрошача (туриста), индустрије, животне средине и заједнице локалног становништва. Ова директна повезаност између туризма и одрживог развоја настаје и, с обзиром на то, да се у туризму, за разлику од других привредних грана, потрошач (туриста) креће ка произвођачу и производу, а када се њиме правилно планира и управља, може бити одрживо средство стицања прихода и, имплицитно, подршке руралним и урбаним заједницама (Crăciun, Dezső, Pop, & Cecilia, 2022).

Међутим, иако се туризмом сматра активност, којом доминирају урбани простор и урбано становништво (Equipe MIT, 2002), у протекле три деценије, од објављивања *Brundtland*-овог извештаја из 1987. године (Brundtland, 1987), одрживи туризам се

појавио као доминантна парадигма у развоју туризма, постаје популарна фраза и има један од најзначајнијих утицаја у савременом дискурсу о развоју. Дебата и дискурс, који се фокусирају на ову важну тему истраживања туризма, настављају се и данас, што доказују бројне истраживачке студије (Mensah & Casadevall, 2019). *Brundtland*-овог извештаја (1987) је имао за циљ да добије мултилатералну подршку за јачање свести и сарадње и успостављање уравнотеженијег приступа развоју (Dowling, 1993) како би се „задовољиле потребе садашњости без угрожавања способности будућих генерација да задовоље сопствене потребе” (World Commission on Environment and Development (WCED), 1987). У том погледу, туризам се брзо придружио овим циљевима; од тада је туризам присутан на дневним редовима државних органа, у различитим подобластима и гранама делатности са туристичким профилима и у раду истраживача (Bramwell & Lane, 2013).

Према *Javier & Elazigue* (2011, стр. 2) „одрживи развој туризма се односи на управљање свим ресурсима који задовољавају потребе туриста и региона домаћина, истовремено штитећи могућности за будућност, на начин да се економске, друштвене и естетске потребе могу задовољити уз очување културног интегритета, биолошке разноврсности и система за одржавање живота.“ Од виталног значаја за овај приступ је допринос читавог спектра заинтересованих страна и заједнице у планирању и доношењу одлука како би се утврдио дугорочни интерес заједнице. На основу тога, локална управа може имати велики утицај на локалну туристичку индустрију и има значајну улогу у очувању саме имовине од које зависи њена будућност (Javier & Elazigue, 2011).

У литератури постоје различита тумачења различитих облика туризма (Podovac & Topčev, 2016). Потешкоће у дефинисању појма руралног туризма, условљене су чињеницом да је то веома широк појам, који обухвата, не само одмор на селу, већ и све друге туристичке активности у руралним срединама (Todorović & Bljejac, 2007). *Middleton* (1982) претпоставља да је рурални туризам препознат као синоним за добар живот, који се огледа у свежем ваздуху, боравку у природном окружењу и животу у складу са природом и заједницом. Према *Wang et al.* (2023), као типичан образац пословног развоја индустријске интеграције у руралним подручјима, рурални туризам је еколошка индустрија која има за циљ остваривање одрживог развоја уз висококвалитетне природне и еколошке услове руралних подручја.

Дугорочни успешан развој руралног туризма зависи од квалитета и доступности природних ресурса. Сходно томе, концепт одрживог развоја представља незаобилазан сегмент развоја туризма у руралним подручјима. Одрживи рурални туризам се може дефинисати као делатност која доприноси позитивном економском и социјалном развоју руралних подручја и истовремено не нарушава друштвено и природно окружење (Jovanovic & Manic, 2012).

Moscardo (1998) описује три принципа одрживог туризма, а то су: 1) квалитетно искуство за туристе, 2) побољшање квалитета живота локалне заједнице, 3) континуитет природних ресурса и равнотежа између потреба локалног становништва и потреба животне средине. Истовремено, према *Khartishvili et al.* (2019) и *Abdo* (2021), одрживи туризам, кроз развој својих многобројних облика конкретног испољавања, обезбеђује природни и економски интегритет животне средине и рационално капитализује природне и културне ресурсе, али задржава неопходан потенцијал за будуће генерације и практично се поистовећује са динамичком равнотежом понуде и тражње, која оцртава свако савремено туристичко тржиште.

Одрживи развој сеоског туризма одувек је био у фокусу научника. *Gonsalves* (1987) је истакао да рационалан и одржив развој руралног туризма треба да буде незаобилазан тренд у будућем развоју руралног туризма и спровео истраживање о одрживом развоју руралног туризма из перспективе руралне културе и заштите животне средине села. *Brohman* (1996) је сугерисао да је руралност језгро и јединствена продајна тачка руралног туризма, а кључ одрживог развоја руралног туризма, је одржавање руралности, односно малих операција, локалног власништва, учешћа заједнице, одрживе културе и животне средине. *Ryan* (2002) је објаснио перспективе правичности и правде, учешћа заједнице у управљању и дељењу права и одрживог развоја из перспективе развоја „новог туризма“. *Liu* (2006) је указао да је један од разлога еколошке деградације руралних заједница, у развоју руралног туризма, то што нека рурална подручја поклањају превише пажње економским користима руралног туризма, игноришући изворни капацитет носивости села за прекомерни развој.

Wilson et al. (2001) су покушали да идентификују и испитају оне факторе, који су помогли руралним заједницама да успешно развију туризам и његове могућности за предузетништво. Одржано је неколико фокус група са локалним пословним људима и лидерима у шест руралних заједница у Илиноису. Резултати су јасно показали важност

друштvenог приступа развоју туризма, као и да развој руралног туризма и предузетништва не могу функционисати без учешћа и сарадње привредника који су директно и индиректно укључени у туризам. *Choi & Sirakaya* (2006) су предложили 125 индикатора за одрживи развој руралног туризма, који укључују више димензија, и то: политичке (32), социјалне (28), еколошке (25), економске (24), технолошке (3) и културне димензије (13). Поменути аутори истичу да овај скуп индикатора одрживог туризма може послужити као полазна тачка за осмишљавање сета индикатора на локалном и регионалном нивоу.

Amir et al. (2015) разматрају отпорност руралних заједница у Малезији уз помоћ планирања одрживости у руралном туризму. Налази истраживања сугеришу да ће одрживи развој туризма у руралном подручју допринети побољшању отпорности локалне заједнице, при чему су потребне неке стратегије да би се обезбедио одрживи развој или рурални туризам и да би се одржала отпорност локалне заједнице. *Pjerotic et al.* (2017) су анализирале принципе одрживог економског развоја и приоритете одрживог развоја туризма у ЕУ и дале оквир индикатора за повезивање одрживог руралног туризма са руралном одрживошћу пружањем емпиријских података за пет чланица ЕУ: Румунију, Бугарску, Литванију, Пољску и Мађарску.

Fong et al. (2017) су истакли да је суштина одрживог развоја руралног туризма локализација, односно да је сврха развоја, углавном, задовољавање потреба развоја локалне заједнице, изградња локалних ланаца снабдевања, подстицање локалне занатске производње, обезбеђивање максималних прихода, који се задржавају на локалном нивоу и осигуравају да развојни напори буду у оквиру носивости животне средине и друштва. Резултати, поменуте студије, су показали да самоефикасност локалних заједница има позитиван однос са друштвеном, културном, економском и еколошком одрживошћу *Lulcheva & Arseniou* (2018) сматрају да се локалној економији и становништву у заосталим и руралним подручјима може помоћи у развоју и промоцији руралног планирања. Развој и промоција руралног туризма у Бугарској доводи до низа позитивних последица и посебно је важан за заостале и неразвијене регионе. У Бугарској, будући одрживи развој руралног туризма, је повезан са: очувањем и промоцијом еколошких ресурса и културног наслеђа, планирањем и имплементацијом *ad-hoc* националних и регионалних стратегија за развој руралног туризма, унапређењем постојеће инфраструктуре и активирањем активности на промовисању њеног ширења. *Seneta & Dubovich* (2022) предлажу кључни оквир функционисања руралног туризма у

Украјини у контексту одрживог развоја, предлажући главне правце развоја руралног туризма у Украјини.

Одрживи развој руралног туризма зависи и од понуде и од потражње, при чему је добро познавање тржишта централни услов за успех сваке пословне стратегије (Lane, Kastenholtz, & Carneiro, 2022). *Curtis & Slocum* (2021) идентификују и расправљају о стратегијама отпорности и одрживости у контексту политике пандемије Ковид-19, коју су усвојиле винарије у Калифорнији, познатој дестинацији винског туризма, посматрајући пре-Ковид-19 и пост-Ковид-19 фазе. Студија илуструје изазове са којима се ова предузећа суочавају, али и усвојене стратегије за њихово разликовање од конкурената, да на иновативан и прилагођен начин задовоље све захтевније тржиште, као и да се изборе са кризама изазваним догађајима као што је Ковид-19 пандемија. *Scuttari et al.* (2021) анализирају планирање понашања руралних туриста у вези са одмором у јужном Тиролу, у Италији, посебно у контексту Ковида-19. Аутори су анализирали изазове које је пандемија Ковид-19 донела руралном туризму, углавном проучавајући промене у потребама и обрасцима понашања туриста. Идентификована су два кластера туриста на основу утицаја пандемије Ковид-19 на планирање одмора. Разлике између ова два кластера, у погледу потреба и понашања туриста, наглашавају важност осмишљавања посебних стратегија за различите тржишне сегменте и дају смернице за њихову примену у време пандемије Ковид-19.

Carvalho et al. (2021) се, такође, фокусирају на тржиште, анализирајући „интеракцију као централни елемент ко-креативних искустава у винском туризму“, користећи податке прикупљене у португалском региону производње вина. На основу интервјуа са посетиоцима винског региона *Bairrada*, у централном Португалу, аутори истичу важност неговања ко-креативних искустава винског туризма у којима посетиоци имају активну улогу у стварању вредности током својих посета. Посебно се разматра могућност да посетиоци уроне у искуствени пејзаж комплексне руралне винске дестинације. Добављачи винског туризма се, у складу са тим, саветују да појачају ангажовање посетилаца кроз интеракцију са физичким и људским окружењем, подстичући високо цењене сусрете између посетилаца и локалног становништва – особља винарије, власника и локалног становништва.

Rezaei et al. (2021) истражују како рурални туризам, тачније агротуризам, може допринети менталном здрављу и благостању посетилаца у Јужној Кореји. Ово

истраживање, спроведено са посетиоцима агротуристичких локација у околини Сеула и контролном групом која је остала код куће, дало је релевантне увиде у вези са значајним утицајем агротуристичких активности на емоционално стање испитаника, доприносећи побољшању расположења појединаца и борби против негативних ефеката њиховог стресног свакодневног градског живота.

Cunha et al. (2021) расправљају о важном методолошком питању, које је често основа маркетиншке акције у руралном туризму и представља низ изазова. Аутори најпре истичу важност истраживања тржишта за развој здравих пословних и дестинацијских стратегија. На основу примера из истраживања руралног винског туризма у централном Португалу, аутори не расправљају само о изазовима везаним за прикупљање података из анкета на лицу места, заснованих на упитницима у контексту тржишне нише у туризму. Они, такође, предлажу одговарајућа решења за суочавање са овим изазовима, узимајући у обзир специфичности различитих појединаца укључених у контекст анкете, као и различите поставке анкете. Рад се фокусира на методолошке приступе, који се могу усвојити приликом спровођења истраживања у руралном туризму, а који се често баве малим, нишним и дисперзованим тржиштима. Дискутовано је о изазовима са којима се суочавају у овим контекстима, који се односе на (понекад недостајућу) подршку и (мање или више) ефикасну интервенцију агената снабдевања, истраживачких субјеката (посетилаца) и истраживача, илуструјући дебату истраживачким искуством стеченим на три винске руте, у Португалу. Стратегије за суочавање са овим изазовима повезане су са карактеристикама упитника, физичким окружењем њихове администрације, истраживачима и анкетираним посетиоцима, као и са друштвеним утицајима, који се јављају током процеса прикупљања података.

Генерално, у одрживом развоју руралног туризма, кључне тачке, које треба ојачати се односе на кључна питања, попут учешћа заједнице, локализације и заштите села, а, која обезбеђују искуство и референцу за одрживи развој руралног туризма. Последњих година, перспектива и поље истраживања руралног туризма се континуирано проширују, постепено превазилазећи обим истраживања туризма, и имају ближу везу са друштвеним жариштима као што су: рурална реформа, нова рурална изградња, трансфер земљишта, урбана изградња и урбано – рурална интеграција (Zheng, Yu, Cheng, & Pan, 2023). *Zheng et al.* (2023) истичу да су готово сви истраживачи постигли консензус када је реч о одрживом туризму, односно да крајњи циљ његовог развоја није тежња за трајно постојање туристичких дестинација, већ тражење складног развоја између учесника и

туристичких елемената у дужем временском периоду, одржавање интегритета локалних ресурса, животне средине и културе и обезбеђење локалном становништву правичне могућности за развој.

Аутентично искуство је једна од главних атракција руралног туризма је аутентично искуство, које је другачије од градског, а, које укључује традиционална становања, пољопривредни систем, природно окружење, обичаје итд. (Zheng, Yu, Cheng, & Pan, 2023). Аутентичност пејзажа има значајан утицај на имиџ туристичке дестинације и представља основу за одрживи развој руралног туризма (Lu, Chi, & Liu, 2015). Ране студије сматрају да је аутентичност инхерентни атрибут туристичке атракције и најважнија ствар коју туристи теже. Већина истраживања о аутентичности руралног туризма комбинује се са одрживим развојем руралног туризма, фокусирајући се на стратегију локализације туризма или модел развоја туризма уз учешће староседелача. На пример, *Murphy* (1985) је увео учешће заједнице у истраживање туризма и управљање туристичким активностима као активношћу заједнице. С једне стране, водећа улога локалног становништва може осигурати аутентичност туристичких производа, док с друге стране, стицање осећаја идентитета и припадности становника, као и подстицање заштите животне средине, постаје покретачка снага за промовисање одрживог развоја руралног туризма (Murphy, 1985).

Sharpely (2007) сматра да је суштина одрживог развоја руралног туризма постизање локализације, на пример, изградња локалног ланца снабдевања производима, подстицање локалних традиционалних заната и одржавање носивости животне средине и друштва. *Daugstad* (2008) је приметио да, чак и на Алпима, где је природни пејзаж доминантан, учешће у пољопривредним активностима повећава привлачност туристичких дестинација за туристе. *Royo-Vela* (2009) је, кроз емпиријско истраживање о Шпанији, показао да је перцепција туриста о аутентичности туристичких дестинација важан фактор за промовисање стопе поновних посета. Поменути аутор истиче да је профил типичног туристе: образована одрасла особа, која је веома лојална овим локацијама, има искуства у оваквим врстама путовања, користи мишљење родбине и пријатеља као главни извор информација и углавном је мотивисана жељом да се искључи, опусте и посети нова места. *Hughes* (1995) тврди да је аутентичност супротстављена комерцијализацији, што узрокује нестанак локалитета. Међутим, *Cohen* (1979) је заступао супротно гледиште, сматрајући да је аутентичност уско повезана са

културном комерцијализацијом, а комерцијализација донекле доприноси заштити културне аутентичности.

За позитиван утицај туристичке активности, у оквиру географског подручја, неопходан је ефикасан територијални развој. Другим речима, туризам (посебно рурални) је уско повезан са територијалним развојем, који, као основну сврху, има креирање повољног окружења и животног стандарда кроз интеграцију услуга и производних мрежа (Saghin, Lăzărescu, Diacon, & Grosu, 2022). Ова веза је најбоље систематизована у оквиру руралних подручја, где територија поседује традиционалне и аутентичне елементе стечене током времена, који се користе као динамички/активни елементи у процесу одрживог и регионалног развоја (Crăciun, Dezsi, Pop, & Cecilia, 2022). Према *Garrod, Wornell, & Youell* (2006) приступ одрживом развоју је веза између економских, еколошких и друштвених питања у руралном туризму. *Mbaiwa & Kolawole* (2013) истичу да је локално становништво централни део одрживог начина живота.

Наука о одрживости подстиче развој туризма који „у потпуности узима у обзир његове садашње и будуће економске, друштвене и еколошке утицаје, одговарајући на потребе посетилаца, индустрије, животне средине и заједница домаћина“ (WTO, 2005). Циљ је одржавање основних еколошких процеса и очување природног наслеђа и биодиверзитета, признавање аутентичности заједница домаћина и културног наслеђа и подстицање туристичке активности која резултира трајним економским приликама и стратегијама за смањење сиромаштва (WTO, 2005). За постизање одрживости, потребна је сарадња и креативне стратегије управљања, које укључују више агенција, партнера и заинтересованих страна (Winter, Selin, Cervený, & Bricker, 2020).

Потреба за промовисањем одрживости у руралним дестинацијама одавно је препозната (Bramwell, 1994). Постојећа литература обезбеђује неколико предлога за постизање одрживости у руралним дестинацијама. Међу предложеним приступима је имплементација интегрисаног руралног туризма (Cawley & Gillmor, 2008). Ради се о приступу „одоздо према горе“, који наглашава укључивање локалних актера као кључних актера у постизању одрживости. Циљ је да се олакша имплементација принципа одрживости како би се омогућило оптимално истовремено коришћење и заштита и унапређивање ресурса. Овај приступ је у складу са *Rodríguez-Díaz* и *Espino-Rodríguez*-овим (2008) моделом стратешке евалуације, који захтева управљање туристичком дестинацијом као интегрисаним системом. Исто тако, *Haugland et al.* (2011)(2011)

предлажу развој свеукупне стратегије дестинације, наглашавајући могућности дестинације, координацију међу организацијама и унутар дестинације и међудестинацијске везе. Ипак, један број научника и стручњака тврди да свеукупна стратегија дестинације тешко може бити ефикасна, с обзиром на потешкоће у координацији вишеструких производних/пословних система међу различитим актерима (Reinhold, Laesser, & Beritelli, 2018).

У складу са интегрисаним приступом, *Sharpely* (2007) је предложио систем који одражава традиционалнији модел развоја, а који се састоји од истакнуте водеће атракције која делује као „стуб раста“ (енг. growth pole) за локалну економију и заједницу. Овај приступ оличава парадигму развоја модернизације и укључује развој водеће или мега-атракције за привлачење великог броја туриста. Међутим, да би се побољшала димензија одрживости, она укључује додатне елементе као што су одрживост животне средине и оријентација на заједницу, фокусирање на ендогени развој и интегрисано планирање (планирање у оквиру ограничења постојећих и предложених туристичких објеката и инфраструктуре). Водећи приступ атрактивности понављају *Pröbstl-Haider et al.* (2014), који је идентификовао модел „светионика“ (енг. lighthouse) за развој руралног туризма. Према овом моделу, туризам у руралној дестинацији је углавном вођен једним великим туристичким пројектом, као што је спа и велнес инфраструктура, предузеће за жичаре или хотел, који има за циљ да даље пређе у друге операције. За разлику од *Sharpely*-јевог (2007) предлога, који наглашава улогу локалне заједнице, *Pröbstl-Haider et al.* (2014) напомињу да, у већини случајева, успешних модела светионика један предузетник, који прихвата значајне финансијске и нефинансијске ризике, обезбеђује лидерство и дугорочну предузетничку визију за пројекат. Између осталог, успех овог модела зависи од колаборативних вештина предузетника и њихове способности да интегрише производе других актера. Међутим, лако се може уочити да, будући да један предузетник покреће пројекат, фокус на профиту може угрозити друштвену и одрживост животне средине (Mwesiumo, Halfdanarson, & Shlopak, 2022).

Узимајући у обзир претходно наведено, могуће је да напори, да се промовише одрживост у руралним дестинацијама, морају укључити елементе туризма заснованог на заједници. Туризам заснован на заједници је приступ према коме туризмом „управља и поседује заједница и за заједницу“ (Peric & Djurkin, 2014). Стога укључује различите заинтересоване стране, као што су локалне власти, актери из приватног сектора, невладине организације и чланови локалне заједнице. Међутим, постизање одрживости

кроз туризам заснован на заједници, зависи од различитих фактора. На пример, *Lee & Jan* (2019) су испитали улогу туризма заснованог на заједници у одрживом развоју и закључили да различите стратегије треба применити у различитим фазама развоја руралног туризма. Из тог разлога се одговарајуће стратегије морају применити у фазама консолидације, укључивања и развоја туризма заснованог на заједници. У својој анализи *Dodds et al.* (2018) су установили су шест фактора за успешност туризма заснованог на заједници. Фактори укључују партиципативно планирање и изградњу капацитета, сарадњу и партнерства која олакшавају везе са тржиштем, локално управљање/оснаживање чланова заједнице, успостављање циљева животне средине/заједнице, помоћ од оних који је могу обезбедити (влада, финансијске институције и приватни сектор) и фокусирање на стварање додатног прихода за дугорочну одрживост заједнице.

Светска туристичка организација указује да модели одрживог туризма морају задовољити потребе и региона примаоца и тренутних туриста. Истовремено, ови модели морају заштитити ресурсе на које се туристичке активности ослањају, имајући у виду да ће то обезбедити будуће прилике (World Tourism Organization, 1993). У том смислу, туристичка индустрија има потенцијала да делује као друштвено и економско средство за развој, истовремено балансирајући друштвене, економске и еколошке интересе – чак и када поменути баланс није аутоматски или осигуран (Park, Lee, Choi, & Yoon, 2012).

Развој руралних дестинација укључује неколико активности које је потребно обавити да би се постигао зацртани циљ, односно, захтева наменски пројекат који подразумева сарадњу између различитих заинтересованих страна. Типичан пројекат се састоји од неколико основних фаза, и то (Labuschagne & Brent, 2005): 1) генерисање идеје, 2) евалуација предлога пројекта, 3) детаљно истраживање како би се осигурала изводљивост пројекта, 4) имплементација, 5) покретање и 6) преглед након имплементације. Ове фазе чине животни циклус пројекта. Стога се, пројекти руралног развоја, могу посматрати као процеси, који укључују различите и добро осмишљене кораке ка визији стварања и максимизирања могућности и користи за развој локалне заједнице. Због свог значаја, пројекти развоја руралног туризма привукли су значајну пажњу научника. Све у свему, фокус постојеће литературе био је на: оправданости таквих пројеката (Tolkach & King, 2015); организационој динамици (Matilainen, Suutari, Lähdesmäki, & Koski, 2018), истраживањима како их ојачати (Tolkach & King, 2015), начином на који треба управљати конфликтима (Curciја, Breakey, & Driml, 2019) и њиховом утицају (Hatipoglu, Ertuna, &

Salman, 2020). Приметно је да се постојећа литература углавном фокусира на решавање последње четири фазе животног циклуса пројекта (Mwesiumo, Halfdanarson, & Shlopak, 2022). *Matilainen et al.* (2018) сугеришу да је искривљен фокус разумљив, с обзиром на високу стопу неуспеха или лоше перформансе међу пројектима развоја туризма.

Иако су касније фазе животног циклуса пројекта кључне, студије о управљању пројектима сугеришу да су ране фазе подједнако важне, на пример *Wuni & Shen* (2020). Ове студије посматрају управљање пројектима кроз перспективу зависности од путање, сугеришући да су ране одлуке и акције критичне за успех пројекта, будући да оно што се дешава данас може утицати на оно што ће се догодити сутра. Дакле, може се разумно тврдити да ће оно што се дешава у раним фазама пројекта највероватније утицати на наредне фазе. Према *Labuschagne & Brent* (2005), ране фазе животног циклуса пројекта су посебно кључне за пројекте одрживости због различитих заинтересованих страна и вишеструких циљева укључених у такве пројекте. За разлику од претходних студија о пројектима одрживог руралног развоја, које су се фокусирали на касније фазе животног циклуса пројекта, студија аутора *Mwesiumo et al.* (2022) се фокусира на ране фазе. Обухвата перспективу зависности од путање и истражује динамику раних фаза великог пројекта развоја руралног туризма оријентисаног на одрживост. Према овој перспективи, феномен почиње са веома slabим почетним условима, а његов напредак се дешава кроз контингентне догађаје закључане у механизму самопојачавања (*Vergne & Durand*, 2010). Стога се ране фазе великог пројекта развоја руралног туризма оријентисаног на одрживост посматрају као сложене, вођене вишеструким елементима, који међусобно делују да би генерисали повратне везе и нелинеарну динамику (*Garud, Kumaraswamy, & Karnøe*, 2010).

Исход туризма, на подручју које обухвата дестинацију, зависи од више фактора. Комплексне интеракције, које ствара туристичка активност у окружењу, у којем се она развија, резултирају, такозваним, туристичким утицајима (*Mathieson & Wall*, 1982), који могу бити позитивни или негативни (*Yoon, Gürsoy, & Chen*, 1999). Интензитет и порекло негативних утицаја зависе од различитих фактора који условљавају одрживост туризма, не само са аспекта заштите животне средине, већ и из социјалне и економске перспективе. Резултат процене утицаја туризма у великој мери зависи од две карактеристике делатности која се развија (*Martínez, Martín, Fernández, & Mogorrón-Guerrero*, 2019):

- 1) укупног броја долазака туриста и
- 2) степена концентрације туриста у одређено доба године.

Као један од фактора, који условљавају степен одрживости туристичке делатности, врло често се наводи сезонски утицај. Светска туристичка организација разматра сезоналност као једну од седам димензија одрживости туризма (WTO, 2004), а то су: 1) искористивост, 2) сезоналност туризма, 3) туризам као допринос очувању природе, 4) економске користи заједнице 5) економске користи дестинације, 6) конкурентност туристичких предузећа и 7) ублажавање сиромаштва. Сезонске флукуације бројни аутори сматрају кључним фактором одрживости пословања (Shen, Luo, & Zhao, 2017). Један од фактора који у великој мери утиче на одрживост дестинације је, управо, преоптерећење капацитета, а то је прилично уобичајена ситуација током пика изразито сезонских дестинација. Руралне дестинације се морају суочити са изазовима, који су делимично одговорни за сезоналност, као што су недостатак обучених стручњака или њихов капацитет да надокнаде сезону зарадом оствареном током остатка године (Martín, Martín, Mejía, & Fernández, 2018).

Сезоналност утиче на бројне секторе, при чему се може рећи да највише утиче на туризам (Cisneros-Martínez & Fernández-Morales, 2015), док је појам, који се везује за ову ситуацију туристичка сезона. Не постоји широко прихваћена дефиниција туристичке сезоне. *Butler* (1994, стр. 332), на пример дефинише туристичку сезону као „временску неравнотежу у феномену туризма, (која) се може изразити у смислу димензија таквих елемената као што су број посетилаца, трошкови посетилаца, саобраћај на аутопутевима и други облици превоза, запошљавања и приступа атракцијама”. Сезоналност се сматра једним од највећих изазова за туризам с обзиром на то да угрожава одрживи развој (Koenig-Lewis & Bischoff, 2005).

Са аспекта заштите животне средине, сезоналност повећава притисак на животну средину концентришући ток потражње током пика сезоне. С друге стране, након завршетка сезоне, долази до губитка пословне добити и прекида се, између осталог, континуитет уговора о раду. *Martin et al.* (2017, стр. 1693) тврде да је „низак степен сезоналности, у најмању руку, неопходан или пожељан услов, јер је потребан сталан ток годишњих прихода, активности и запошљавања да би се туризам позиционирао као права развојна алтернатива“. Неколико аутора дели овакав став, на пример, *Brida et al.* (2011,

стр. 365), наводе да „многе привредне активности у великој мери зависе од туризма и изложене су ризику јер висока сезоналност туристичке дестинације не дозвољава континуитет у комерцијално-економском пословању током целе године”. Ово посебно може утицати на дестинације са слабом производном структуром, јер су такве дестинације рањивије на флукуације тражње (Kastenholz & de Almeida, 2008), посебно у случају руралних подручја.

Преглед литературе о руралном туризму показује да су апроксимација узрока сезоналности на руралним дестинацијама и могућих решења за њих сложена питања (Martín, Salinas, Rodríguez, & Ostos, 2020). Како указују *Molera & Albaladejo (2007)*, рурални туризам не треба третирати као хомогену класификацију, јер га развијају појединци са различитим карактеристикама, потребама и жељама. Овој сложености треба додати и различите карактеристике руралних дестинација, које стварају веома различите услове који утичу на сезоналност. Према *Cánoves et al. (2004)*, међутим, пејзаж и природно окружење су главни разлози због којих туристи бирају руралне дестинације, те су мотив који би могао да створи стабилне услове током целе године. Специфичне мотивације за рурални туризам, такође, могу условити ниво сезоне. Поједине студије истичу, на пример, опуштене или узбудљиве ситуације или активности које зближавају породицу (Song, 2005; Kim M.-K. , 2005; Park & Yoon, 2009). *Perales (2002)* тврди да су пол, старост и интересовање за природне ресурсе једине варијабле које разликују рурални туризам од других традиционалних категорија.

2.4. Рурални туризам у Републици Србији

Развој руралног туризма у Републици Србији датира из 1972. године, када су становници села Девићи, у подножју Голије, у близини Ивањице, на идеју студента Миливоја Раичевића, одлучили да, од села које одумире, по угледу на поједине скандинавске земље, направе дестинацију у коју ће долазити туристи. Без обзира на то што нису имали на располагању неке посебне услове, креирањем позитивне и пријатне атмосфере, мештани овог села су успели да привуку туристе и тако постали први у развоју руралног туризма, не само Републике Србије, већ и на територији целе тадашње Југославије (Петровић, 1979; Гашић, Перић, & Ивановић, 2015).

Република Србија има бројне предиспозиције за развој руралног туризма, које треба искористити, будући да рурални туризам представља фактор ревитализације околних

руралних средина. Развој руралног туризма може бити решење бројних проблема руралних подручја, а, који се односе на депопулацију становништва, одлазак младих у градове у националним оквирима, али и ван граница своје земље, одустајање од пољопривреде итд. Ради бољег коришћења компаративних предности руралних подручја, сеоски туризам се намеће као алтернативна развојна опција. Развој и оријентација ка „руралној Србији“ може донети бројне предности, које се односе на: заустављање миграционих токова из руралних у урбана подручја, оживљавање пољопривредног сектора и других комплементарних делатности, као и „буђење“ успаваних, запуштених и заборављених традиционалних заната (Borović, Stojanović, & Cvijanović, 2022).

Велики број села налази се у близини вредних културно-историјских споменика, које туристи могу да посећују организовано. Изузетну културну вредност имају објекти традиционалне архитектуре, са обележјима одређеног краја, као и производи старих заната и рукотворина, преко којих се познаје богато наслеђе нашег народа. Такође је могуће посетити разне изложбе које се организују у околини, посебно наивних слика, као и туристичке манифестације и традиционалне манифестације кроз које се људи упознају са народним обичајима и карактеристикама сеоског живота .

Према Програму развоја одрживог руралног туризма у Републици Србији (2011), у развоју сеоског туризма, први значајнији резултати су забележени у првој деценији XXI века, на подручју Војводине, Централне и Западне Србије. Такође, подаци указују да је на територији Србије у 2010. години регистровано 145.354 ноћења у сеоском туризму. Према подацима Туристичке организације Србије, добијеним од локалних туристичких организација у Србији, у 2016. години, било је укупно 207 категорисаних сеоских туристичких домаћинстава у 40 општина, која су располагала са 752 собе и 1783 лежаја. Највећи број категорисаних сеоских туристичких домаћинстава, у 2016. години, регистрован је у општини Горњи Милановац, са 47 објеката, који имају 170 соба и 395 лежаја (Цвијановић & Ружић, 2017).

Рурално подручје у Републици Србији, како наводи Бошковић (2012), карактерише велика концентрација природних ресурса, односно пољопривредног земљишта, шума и вода, са очуваним екосистемима и биодиверзитетом. Осим тога, једна од предности ових простора је богатство културних ресурса, као и очувана народна традиција народа који живи у руралним срединама. Цвијановић са сарадницима (2016) истиче да, уз људске

ресурсе, природни и културни ресурси чине најважније елементе руралне базе Републике Србије. Рурални туризам је у планским документима наведен као један од приоритетних производа Републике Србије. У савременим условима се нешто „ново“ може понудити само уколико се фокус са традиционалног начина пословања помери на савремене трендове, и то оне трендове који, заједно са последицама глобализације, која условљава све веће промене на тржишту, покрећу перманентан развој савремених – информативних решења, како би се одговорило на специфичне потребе потрошача, истовремено представљајући будућност туризма (Borović, Stojanović, & Cvijanović, 2022).

Надлежне институције, као и локалне самоуправе и заједница, улажу велике напоре ради успешног развоја руралног туризма у Републици Србији, иако овај облик туризма нема дугу традицију на овим просторима (Selaković, 2021). На основу података Централног информационог система, у Републици Србији је, до краја 2021. године, регистровано 621 сеоско туристичко домаћинство, са 1936 смештајних јединица, чији је капацитет 3598 кревета, тј. 4380 појединачних лежајева и 127 камп-парцела. Као најпознатија места по руралном туризму, могу се издвојити: Брус, Ваљево, Горњи Милановац, Ивањица, Кнић, Косјерић, Краљево, Лучани, Мионица, Пожега, Пријеполје, Сокобања, Ужице, Чајетина, Чачак и Шабац. Осим тога, све је већи број руралних домаћинства, на Старој планини, која се баве пружањем услуга руралног туризма. Међутим, нема званичних и прецизних података о броју туриста, који су посетили рурална подручја, јер Републички завод за статистику не објављује податке о промету туриста на нивоу ових подручја.

У Табели 14 је приказана динамика долазака и ноћења туриста, за период 2020-2022. године. Подаци показују да је просечни удео страних туриста у укупном броју туриста, за посматрани период, око 34,6%, при чему је, у односу на почетну годину, у последњој години посматрања, забележен пораст удела долазака страних туриста од 21,3%. Истовремено је удео долазака домаћих туриста опао са 75,5% у 2020., на 54,2% у 2022. години. Просечан удео долазака домаћих туриста, за период 2020-2022. године, износи 65,4%. На основу табеларног приказа, такође, може се приметити пораст удела ноћења страних туриста у укупном броју ноћења, са 20,4%, у 2020., на 40,3%, у 2022. години. Просечан удео ноћења страних туриста, за период од интереса, износи око 30,2%. Удео ноћења домаћих туриста је, за исти период, смањен са 79,6%, у првој години посматрања, на 59,7%, у последњој години посматрања, док просечан удео ноћења домаћих туриста износи 69,8%.

Табела 14. Динамика долазака и ноћења туриста у Републици Србији, годишњи ниво, у периоду од 2020-2022. године

Год.	Доласци туриста				Ноћења туриста			
	У	Д	С	% С	У	Д	С	% С
2020	1.820.021	1.374.310	445.711	24,5	6.201.290	4.936.732	1.264.558	20,4
2021	2.591.293	1.720.054	871.239	33,6	8.162.430	5.732.833	2.429.597	29,8
2022	3.869.235	2.096.472	1.772.763	45,8	12.245.613	7.306.219	4.939.394	40,3

Напомена: У – укупно; Д – домаћи туристи; С – страни туристи

Извор: Прорачун аутора, на основу (Републички завод за статистику, 2023)

На основу табеларног приказа (Табела 15), види се да је највећи број долазака домаћих и страних туриста, за период посматрања од 3 године, односно од 2020.-2022. године, забележен на југу Србије, где је просечан удео долазака домаћих и страних туриста износио око 51,3%, затим следи север Србије са око 34,7% и регион Војводине са нешто више од 14%. Осим тога, може се приметити да је, током посматраног периода, на северу Србије и у региону Војводине, забележен раст удела долазака домаћих и страних туриста, од 6,7% (Србија – север), односно 2,2% (регион Војводине), у односу на југ Србије, где је забележен пад удела од 14,5%. Осим тога, може се приметити да, у последњој години посматрања, више од 70% туриста на северу Србије, чине туристи из иностранства, док на југу Србије, више од 77% туриста, чине домаћи туристи. Што се тиче региона Војводине, удео домаћих и страних туриста је прилично уједначен, са незнатном предношћу долазака страних туриста (од нешто више од 1%).

Табела 15. Удео долазака домаћих и страних туриста по регионима и областима Републике Србије, годишњи ниво, у периоду од 2020-2022. године

Год.	Доласци домаћих и страних туриста								
	Србија - север			Регион Војводине			Србија - југ		
	Домаћи	Страни	%	Домаћи	Страни	%	Домаћи	Страни	%
2020	299.101	300.601	28,7	197.468	71.337	12,9	1.075.209	145.110	58,4
2021	431.116	605.130	34,3	283.271	145.102	14,2	1.288.938	266.109	51,5
2022	551.228	1.316.510	41	353.834	334.015	15,1	1.545.244	456.253	43,9

Извор: Прорачун аутора, на основу (Републички завод за статистику, 2023)

Према подацима приказаним у Табели 16, највећи број ноћења домаћих и страних туриста, од 2020.-2022. године, је забележен на југу Србије, где је просечан удео ноћења домаћих и страних туриста износио око 57,4%, затим следи север Србије са око 30,1% и регион Војводине са око 12,5%. Осим тога, може се приметити да је, током посматраног периода, на северу Србије и у региону Војводине, забележен раст удела ноћења домаћих и страних туриста, од 11,8% (Србија – север), односно 2,7% (регион Војводине), у односу на југ Србије, где је забележен пад удела ноћења туриста од 14,5%. Такође, приметно је да, у 2022. години, више од 70% ноћења туриста на северу Србије, чине ноћења туриста из иностранства. Међутим, када се ради о ноћењима туриста у осталим областима, на југу Србије је, у години посматрања, забележен удео ноћења домаћих туриста од око 82%. У региону Војводине је, такође, мада у знатно мањем проценту (за нешто мање од 2%), забележен већи удео ноћења домаћих туриста, у поређењу са ноћењима туриста из иностранства, односно 52% ноћења домаћих, наспрам 48% ноћења страних туриста.

Табела 16. Удео ноћења домаћих и страних туриста на територији Републике Србије, на годишњем нивоу, у периоду од 2020-2022. године

Год.	Ноћења домаћих и страних туриста								
	Србија - север			Регион Војводине			Србија - југ		
	Домаћи	Страни	%	Домаћи	Страни	%	Домаћи	Страни	%
2020	918.433	774.748	24,3	587.903	177.045	11	4.018.299	489.810	64,7
2021	1.181.667	1.626.605	30	791.373	388.611	12,7	4.551.166	802.992	57,3
2022	1.500.300	3.622.991	36,1	1.001.175	941.139	13,7	5.805.919	1.316.403	50,2

Извор: Прорачун аутора, на основу (Републички завод за статистику, 2023)

3. Финансирање пољопривреде и развоја руралног туризма Републике Србије

3.1. Подстицај пољопривредним произвођачима из аграрног буџета Републике Србије

Модели аграрне политике, већ дужи временски период изазивају велику пажњу стручњака, који су износили своје ставове о проблемима финансирања аграрног сектора. Тако, на пример, Пејановић и Радовић (2011) сматрају да је, са почетком исплате субвенција пољопривредним произвођачима 2004. године, а не прерађивачима млека, тежиште у аграрној политици померено са политике подстицаја дохотка на политику подстицаја инвестиција. С друге стране, Јовановић и Лакићевић (2012) истичу да је аграрни буџет регресирао пољопривредну производњу и рурални развој, а да га није финансирао. Овај поступак је у супротности са начином финансирања, који је заступљен у Европској унији. Аутори наводе да су у ЕУ (из 25 држава чланица), на крају 2006. године, просечне субвенције по глави становника износиле 127 евра, а, у Републици Србији 17-20 евра. Исте године субвенције у ЕУ су износиле 360 евра/ха, а у Републици Србији 32 евра/ха.

У периоду од 1994-1996. године, пољопривреда Републике Србије је финансирана из примарне емисије Централне банке, док се, од 1996. године, финансира из тзв. аграрног буџета, који је саставни део буџета Републике (Radović, 2009). Због неадекватности система контроле, поверене пословним банкама, овакав начин финансирања је имао негативне последице по домаћи монетарни, финансијски и привредни систем. Пољопривредна политика Србије је од 2000. године усмерена на решавање питања пољопривреде и ситуације која је настала као последица кризе 1990.-их година. У почетку је основни правац развоја била подршка породичним газдинствима у циљу промене структуре производње. До помака у пољопривредној политици Републике Србије је дошло 2004. године, када су се десиле системске промене у начину усмеравања државне подршке и, која је, од тада, намењена искључиво регистрованим пољопривредним газдинствима. Циљ овако реформисане пољопривредне политике био је повећање конкурентности комерцијалних породичних газдинстава кроз померање механизма подршке са политике стимулисања цена и дохотка, на политику стимулисања инвестиција. Од 2007. године проширен је систем директних плаћања по сточној јединици или хектару засејане површине, а повећане су и субвенције инпута и подршка инвестицијама у модернизацију пољопривреде (Bogdanov & Vozic, 2010). Иако су,

директна плаћања, преовлађујући облик подршке пољопривреди у Републици Србији, механизам, процедуре и критеријуми за спровођење се често мењају и недостаје јасна визија пољопривреде, што доводи до тога да политика само делимично утиче на развој пољопривреде.

Преглед Табеле 17 показује да се учешће субвенција у пољопривреди у укупном буџету РС, у периоду од 2015-2023. године, кретало од 2,57% у 2016. до 3,89% у 2022. години. Просечно годишње учешће субвенција у пољопривреди у укупном буџету РС, у посматраном периоду, износило је око 3,06%. Учешће субвенција у пољопривреди у укупним субвенцијама, у периоду од 2015-2023. године, кретало од 32,51% у 2016. до 42,79% у 2020. години. Просечно годишње учешће субвенција у пољопривреди у укупним субвенцијама, у периоду од интереса, износило је око 36,92%.

Табела 17. Удео субвенција у пољопривреди у укупном буџету РС и укупним субвенцијама, у периоду 2015-2023. године (у %)

Год.	Буџет РС (у 000)	Субвенције (укупно у 000)	Субвенције у пољопривреди (у 000)	Удео субвенција у пољопривреди у укупном буџету РС	Удео субвенција у пољопривреди у укупном буџету РС
2015	1.082.988.184	80.550.555	28.063.951	2,59	34,84
2016	1.085.308.426	85.966.902	27.951.498	2,57	32,51
2017	1.123.195.679	84.413.655	31.600.710	2,81	37,43
2018	1.179.248.230	89.346.101	34.315.130	2,90	38,40
2019	1.299.006.884	114.458.246	43.711.697	3,36	38,19
2020	1.318.418.831	95.831.212	41.008.753	3,11	42,79
2021	1.483.045.414	119.989.974	41.865.313	2,82	34,89
2022	1.688.472.466	174.761.125	65.773.866	3,89	37,63
2023	1.964.662.982	192.922.079	68.723.093	3,49	35,62

Извор: (Закон о буџету Републике Србије, n.d.)

Закон о подстицајима у пољопривреди и руралном развоју, као и Закон о буџету Републике Србије, дефинишу обим средстава, врсте, као и максималне износе, зависно од врсте субвенција, при чему средства аграрног буџета имају четири намене, и то:

- 1) директна плаћања,
- 2) подстицаји мерама руралног развоја,
- 3) посебни подстицаји и
- 4) кредитна подршка.

Према подацима приказаним у Табели 18, директна плаћања су, у периоду 2017-2021. године, имала највећи просечни удео у укупном аграрном буџету Републике Србије, у износу од 66,78%. За исти посматрани период, најмањи просечни удео имају посебни подстицаји са око 0,68%. Што се осталих подстицаја тиче, мере руралног развоја учествују са 21,90%, ИПАРД са 8,70% и кредитна подршка са око 1,93 % у просеку за посматрани период. Иначе, у односу на почетну, 2017. годину, забележен је пораст удела директних подстицаја (са 65,28% на 70,45%) и ИПАРД-а (са 4% на 12,13%) у 2021. години, док је, у односу на прву годину, у последњој години посматрања, забележено смањење удела мера руралног развоја (са 27,82% на 15,79%), кредитне подршке (са 1,88% на 1,07%) и посебних подстицаја (са 1,02% на 0,56%).

Табела 18. Удео појединачних подстицаја у аграрном буџету РС, у периоду 2017-2021. године (у %)

Год.	Посебни подстицаји		Директни подстицаји		Мере руралног развоја		ИПАРД		Кредитна подршка	
	Износ (мил)	%	Износ (мил)	%	Износ (мил)	%	Износ (мил)	%	Износ (мил)	%
2017	254,8	1,02	16.302,4	65,28	6.947,0	27,82	1.000,0	4,0	470,0	1,88
2018	223,3	0,72	21.001,8	67,71	6.407,4	20,66	2.434,2	7,85	950,0	3,06
2019	215,0	0,53	27.053,0	66,71	7.710,0	19,01	4.873,5	12,02	700,0	1,73
2020	250,0	0,59	26.902,8	63,75	11.074,8	26,24	3.174,0	7,52	802,0	1,90
2021	250,0	0,56	31.269,5	70,45	7.009,9	15,79	5.384,8	12,13	470,0	1,07

Извор: (Управа за аграрна плаћања, n.d.)

Генерално, удео подршке руралном развоју, као и удео подршке општим услугама, је низак (Jurjević, Zekić, Matkovski, & Đokić, 2022). Подршка руралном развоју се углавном односила на први стуб, односно унапређење конкурентности, док су агроеколошке мере биле усмерене на промовисање органске производње хране и очување биљних генетских

ресурса (Bogdanov & Rodić, 2014). Снажна оријентација ка директним плаћањима и субвенцијама инпута је имала за резултат неуравнотежену расподелу средстава између различитих сектора и региона, а последица тога је низак ниво инвестиција у мала и средња газдинства, посебно у регионима који заостају (FAO, 2020).

3.2. Подршка Европске Уније руралном развоју Републике Србије

Као земља кандидат за чланство у ЕУ, Република Србија има обавезу усвајања и спровођења Заједничке пољопривредне политике ЕУ. Узимајући у обзир сложеност система ове политике, Европска унија подржава земље кандидате за чланство, у процесу прилагођавања пољопривредног сектора и руралних подручја, као и у почетним корацима спровођења мера своје пољопривредне политике (Ђурић & Пушкарјић, 2018). Република Србија има могућност да користи претприступне аграрне фондове уколико реформише и прилагоди своју пољопривредну политику пољопривредној политици ЕУ, те је усклађеност националне аграрне политике са Заједничком пољопривредном политиком, односно успостављање сарадње са институцијама, од велике важности. Поповић и Вучковски (2015) сматрају да се усклађивање са институцијама мора постићи и хоризонтално и вертикално, док је усклађивање законодавства обавезно, посебно у области производње здравствено безбедне хране.

Прве идеје и промене у области пољопривредне производње, у Републици Србији, су започеле 2000. године (Грујић, Николић, & Симоновић, 2019), при чему је хронологија усаглашавања, у последњих петнаестак година, следећа:

- 2005. године је усвојена Стратегија развоја пољопривреде Републике Србије;
- 2009. године је усвојен Закон о пољопривреди и руралном развоју, којим се развојна политика Србије прилагођава развојној политици у земљама чланицама ЕУ;
- 2010. године је усвојен Национални програм за пољопривреду за период 2010-2013;
- Током 2014. године донета је Стратегија пољопривреде и руралног развоја Републике Србије за период 2014-2024. Циљеви дугорочног развоја аграра Србије су у складу са циљевима и принципима развоја аграра у ЕУ.

Инструмент претприсутне помоћи (IPA) представља програм за земље у процесу приступања Европској унији. Део IPA инструмента је Инструмент за претприступну помоћ – рурални развој (IPARD), а намењен је земљама кандидатима за чланство, у циљу припреме имплементације и управљања Заједничком пољопривредном политиком Европске уније. IPARD средства су првенствено намењена успостављању институционалних структура и њиховој припреми за коришћење много значајнијих средстава из Европског пољопривредног фонда за рурални развој, као и увођењу строжих правила којих се потенцијални корисници средстава морају придржавати. На том путу земље кандидати су суочене са бројним изазовима (Ђурић & Пуškarić, 2018).

Реформе пољопривредне политике Србије се спроводе у складу са постојећим процесима ЕУ интеграција, али је напредак у имплементацији захтева, у вези са хармонизацијом са CAP-ом, ограничен (Bogdanov, Rodić, & Vittuari, 2017). Највећи напредак је постигнут у успостављању институционалних структура за имплементацију Инструмента за претприступну помоћ за рурални развој (IPARD) (FAO, 2020).

У Републици Србији се са спровођењем IPARD II програма кренуло крајем 2017. године. До половине јуна 2022. године, реализовано је 566 инвестиција, у износу од 36,1 мил. EUR-а укупне јавне подршке, при чему је 27,1 мил. EUR-а допринос Европске уније (Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде, 2022).

3.2.1. SAPARD – програм за пољопривредни и рурални развој

SAPARD (Special Accession Programme for Agricultural and Rural Development) је, као специјални приступни програм за пољопривредни и рурални развој, био кључни финансијски инструмент за подршку земљама корисницама Централне и Источне Европе у суочавању са структурним прилагођавањем у њиховим пољопривредним секторима и руралним подручјима (European Commission, n.d.). Програм помоћи је посебно осмишљен за пољопривреду за спровођење програма руралног развоја и унапређења пољопривреде у земљама кандидатима. У том циљу, *SAPARD* предлаже 15 мера земљама кандидатима, од којих су четири усмерене на нове државе чланице, узимајући у обзир њихове специфичне проблеме и приоритете. Ове четири мере укључују:

- 1) унапређење контроле квалитета, ветеринарске, фитосанитарне и заштите потрошача;

- 2) оснивање производног удружења;
- 3) креирање и побољшање катастра и
- 4) техничку подршку мерама укљученим су у план руралног развоја.

SAPARD програм се односио на групу од десет земаља кандидата, од којих је осам ушло у чланство ЕУ, у мају 2004 године. Ово је први програм Заједнице посвећен кандидатима, који је спроведен потпуно децентрализовано. То је значило да су дотадашња акредитациона тела укључена у имплементацију и успостављање система у земљи којој је помоћ намењена, ради обезбеђења транспарентног коришћења новца из европских фондова (Gluscevic, Maksimovic, Pejanovic, & Simeunovic, 2017).

Закључивању вишегодишњег споразума о финансирању претходиле су процедуре, којима се утврђује технички, правни и административни оквир за спровођење *SAPARD* програма. Овим је ЕУ настојала да осигура, у облику међународног уговора, да земља кандидат (прималац помоћи) учини све што је потребно да заштити финансијске и друге интересе ЕУ. То је првенствено значило спремност кандидата да поштују строга правила надзора и контроле и да, са своје стране, учествују у суфинансирању програма.

Правило је било да учешће кандидата износи четвртину укупне јавне подршке, што је различито у зависности од врсте мера. Јавна подршка никада није била нижа од 50% прихватљивих трошкова. То је уједно и најчешћи део јавне подршке. Од 15 доступних мера *SAPARD* програма, 13 мера је било наведено у програмима 11 земаља кандидата који су се спроводили до 2009. године.

Са имплементацијом *SAPARD* програма није могло да се отпочне пре него што се у имплементацију укључе акредитована тела и док се не изврши акредитација мера садржаних у програму. Међу овим мерама, само су прве две биле акредитоване и примењенеу свих 11 држава, али је њихов удео у укупно уплаћеним средствима износио 52%, или чак 59% (без Румуније). Само су Чешка и Словачка (обе по десет мера) и Словенија (пет мера) успеле да акредитују за време трајања програма све што је планом предвиђено. Ни у једној од десет земаља одобравање средстава корисницима није почело пре средине 2002. године.

Државе, које су постале чланице 2004. године (ЕУ-8: Чешка Република, Естонија, Мађарска, Летонија, Литванија, Пољска, Словачка, Словенија), имале су нешто више од шест година за имплементацију (крај 2006. године), а у случају Бугарске и Румунија девет година (до краја 2009. године) од усвајања плана. С друге стране, једногодишњи програм *SAPARD* био је доступан у Хрватској око три и по године, након чега је земља могла да користи *IPARD* програм.

Европска унија је кроз *SAPARD* програм овим земљама ставила на располагање око 3,12 милијарди евра. Нешто више од половине тог износа отпада на две најнеразвијеније земље: Бугарску и Румунију. На крају, збир реализованих пројеката износио је нешто мање од 32.000 за ЕУ-8 са највећим бројем пројеката реализованих у Пољској, као највећој земљи (нешто више од 71% у тој групи). У Бугарској и Румунији, које су имале три године дужи рок за реализацију, завршено је око 7.000 пројеката. Просечна вредност реализованих пројеката у две земље била је скоро пет пута већа од просечне вредности за ЕУ-8. Главни разлог је све већи број пројеката руралне инфраструктуре, посебно у Румунији, а за такве пројекте је потребно више времена (због сложених процедура јавних набавки, које спроводе локалне самоуправе).

3.2.2. IPA – инструмент претприступне помоћи

Инструмент претприсутне помоћи - IPA је успоставио Европски савет 2006. године (Gluscevic, Maksimovic, Pejanovic, & Simeunovic, 2017). На овај начин Европска комисија је успоставила јединствен инструмент за претприступну помоћ земљама у процесу европских интеграција за буџетски период од 2007. до 2013., од 2014. до 2020., а, затим, и 2021. до 2027. године. IPA програм подршке се састоји од пет компоненти. Прве две компоненте: 1) Транзиција и изградња институција и 2) Регионална и прекогранична сарадња, су доступне и државама кандидатима и потенцијалним кандидатима, а, преостале три: 3) Регионални развој, 4) Јачање људских ресурса и 5) Рурални развој, су доступне само државама кандидатима.

Структура IPA II, за период 2014-2020. године, се разликује од структуре ИПА у периоду 2007-2013. године; састоји се од девет секторских области, укључујући пољопривреду и рурални развој. Савет ЕУ је 17. јула 2006. усвојио Уредбу (ЕС No 1085/2006), којом је успостављен инструмент за претприступну помоћ. Овај инструмент, који је примењен од 1. јануара 2007. године, је представљао правни основ за пружање финансијске помоћи

земљама кандидатима и потенцијалним кандидатима у њиховим настојањима да оснаже политичке, економске и институционалне реформе у вези са приступањем Европској унији.

Европска комисија је 12. јуна 2007. године усвојила Уредбу (ЕС No 718/2007) о имплементацији IPA уредбе, прецизно дефинишући прихватљиве одредбе управљања и контроле. IPA је један од извора финансирања ЕУ, који се, у складу са буџетским политикама ЕУ, креира на период од седам година.

Општи циљ инструмента IPA III, за период 2021-2027. године, је да подржи кориснике у усвајању и спровођењу политичких, институционалних, правних, административних, друштвених и економских реформи које су потребне од стране тих корисника да би се ускладили са вредностима ЕУ и да би се постепено ускладили са правилима, стандардима, политикама и политиком ЕУ. праксе у циљу чланства у ЕУ, чиме се доприноси њиховој стабилности, безбедности и просперитету. IPA III представља солидан приступ вођен политиком, са стратешким и динамичним распоређивањем помоћи, стављајући основне услове за чланство у ЕУ у срж инструмента. Даљим фокусирањем финансијске помоћи ЕУ на кључне приоритете, IPA III пружа подрушку реформама, које подстичу одрживи друштвено-економски развој и приближавају партнере вредностима и стандардима Европске уније. Програмски оквир IPA III је свеобухватни стратешки документ Европске комисије за коришћење фондова ЕУ, који помаже корисницима IPA III током трајања Вишегодишњег финансијског оквира 2021-2027. Овај програмски оквир замењује претходне стратешке документе специфичне за земљу (European Commission, n.d.).

Програмски оквир 2021-2027 одражава специфичне циљеве IPA III Уредбе и фокусира се на приоритете процеса проширења према пет тематских „прозора“, који одражавају групе преговарачких поглавља према ревидираној методологији проширења (Табела 19). Програмирање помоћи ЕУ се заснива се на тематским приоритетима ЕУ, а не на унапред дефинисаним оквирима за земљу, што ће обезбедити награђивање перформанси и напретка ка кључним приоритетима и повећану флексибилност да се одговори на растуће потребе земаља кандидата на њиховом путу ка приступању (European Commission, n.d.).

Табела 19. Индикативна алокација за период 2021-2027. за подршку тематским приоритетима („прозорима“) програмског оквира IPA III (у милионима евра)

IPA III прозори	%
Прозор 1: Владавина права, основна права и демократија	15,13
Прозор 2: Добро управљање, усклађивање са правним тековинама ЕУ, стратешка комуникација и добросуседски односи	16,59
Прозор 3: Зелена агенда и одрживо повезивање	42,25
Прозор 4: Конкурентност и инклузивни раст	22,31
Прозор 5: Територијална и прекогранична сарадња	3,51

Извор: (European Commission, n.d.)

Укупан буџет IPA, за период 2007-2013., износио је 11,5 милијарди евра. Инструменту претприсутне помоћи IPA II, је додељено 12,8 милијарди евра за период 2014-2020, док за финансијски период 2021-2027, IPA III буџетски оквир износи 14,162 милијарде евра (European Commission, n.d.).

3.2.3. IPARD – инструмент претприступне помоћи за рурални развој

IPARD – инструмент претприсутне помоћи за рурални развој, као компонента инструмента за претприступну помоћ (IPA) за земље, које су у процесу придруживања ЕУ, ставља акценат на рурална подручја и пољопривредно-прехранбени сектор (European Commission, n.d.). Путем овог алата, ЕУ корисницима обезбеђује финансијску и техничку помоћ у циљу усклађивања са CAP-ом и повећавања одрживости пољопривреде и руралних подручја. Земље кандидати за чланство и корисници су: Албанија, Црна Гора, Северна Македонија, Србија и Турска.

У поређењу са IPARD I (2007-2013), који је усмерен преко осе приоритета, IPARD II (2014-2020) је усмерен кроз већи број одређених мера подршке, при чему земље корисници подршке, могу бирати мере за које ће користити предвиђену подршку. За период 2014-2020, буџет за IPARD II, је износио 946 милиона евра из буџета ЕУ, док за период 2021-2027, буџет за IPARD III износи око 288 милиона евра. Путем националног јавног финансирања, свака од земаља кандидата, доприноси буџету. Осим тога, и

корисници, такође, финансирају део пројекта. У том смислу, обавезно је учешће примаоца (са око 50%), као и земље (са 25%).

У циљу обезбеђења извршења програма и преноса средстава подносиоцима захтева, свака земља најпре представља своје програме Европској комисији на одобрење, а, затим, након одобрења, њима управљају националне институције и агенције, што, даље, значајно може допринети управљању у руралном развоју и изградњи националних институција.

IPARD се у многоме разликује од осталих компоненти инструмента претприсутне помоћи - IPA. Најпре, за ову компоненту је потребно децентрализовано управљање без *ex-ante* контроле. Ова разлика узрокује различиту структуру институција које администрирају IPARD. Основни услов за коришћење средстава из IPARD фонда има политички карактер, а односи се на стицање статуса кандидата за чланство у Европској унији. Затим, следи успостављање институција, усвајање и одобравање IPARD програма од стране Европске комисије, закључивање свих релевантних споразума и успешан завршетак процеса акредитације. Структуру IPARD програма чине одговарајуће институције и субјекти. Два кључна субјекта су Национални IPA координатор и Национални одбор за акредитацију. Део система контроле и управљања је и Национални фонд.

IPARD оперативну структуру чине Управљачко тело и IPARD агенција. Најважнију улогу у процесу трансфера новца има Национални фонд. Овај орган је задужен да обезбеди несметан пренос средстава одобрених од стране Европске уније на национални рачун и IPARD агенцији. Поред тога, Национални фонд је задужен за благовремено подношење извештаја Европској комисији о извршеним уплатама. Управно тело, које је најчешће надлежно министарство, надлежно је за следеће послове:

- 1) Развој IPARD програма;
- 2) Надзор над спровођењем програма;
- 3) Евалуација;
- 4) Извештавање.

Управљачко тело формира Надзорно тело, одговорно за праћење имплементације и процену ефикасности IPARD програма. Правовремено информисање потенцијалних корисника је и у домену активности Управљачког органа, који се бави пословима везаним за рурални развој.

IPARD агенција, односно Управа за пољопривредна плаћања, одговорна је за одобравање и контролу плаћања, обавезе, исплату средстава корисницима и рачуноводствене услуге. Процес за корисника IPARD фонда - од потписивања уговора до захтева за исплату је следећи (Gluscevic, Maksimovic, Pejanovic, & Simeunovic, 2017, стр. 761-763):

- **Пријаве за ИПАРД:** Корисници, најпре, треба да уложе сопствена средства у оно што желе да ураде, а затим да заврше улагање, под условом да су сви рачуни и ПДВ у потпуности плаћени. Након тога подносе захтев за исплату са оригиналним рачунима и осталом потребном документацијом, а, затим, следи процес провере испуњености услова, што укључује контролу на лицу места и административну обраду резултата инспекције. После свега, доноси се решење о исплати, новац се исплаћује корисницима, а, након пет година следи још један инспекцијски преглед. IPARD се реализује на принципу суфинансирања, при чему укупна инвестициона помоћ за корисника износи 50 до 75% укупне инвестиције у пројекат. Учешће корисника је од 30 до 50%, Европска унија, тј. IPARD фонд, обезбеђује највише 75% укупне државне подршке, док национално суфинансирање, тј. подршка државе, износи 25 одсто. Када се радо плаћању, захтев за исплату се подноси након завршетка инвестиције, а рок за плаћање је 60 дана. Тада пољопривредник добија повраћај од најмање 50% вредности инвестиције. Због тога је неопходно обезбедити пун износ новца потребан за реализацију инвестиције. То значи да крајњи корисник мора да има банковни рачун, са средствима неопходним за реализацију инвестиције. Када буде спреман за инвестицију, пријављује се на расписани оглас IPARD агенције. У овој фази од њега се тражи да поднесе сву неопходну документацију потребну да чак и уђе у процес одобравања пројекта. То су, најчешће, разни документи о власништву или закупу земљишта, доказ о идентитету, регистрацији газдинстава и слично, углавном исти као и пријава за националне мере. Међутим, осим ових општих докумената, потенцијални корисник је у обавези да приложи и специфичну документацију, као што је бизнис план, који у случају изградње и

реконструкције објекта, мора да садржи прецизан списак радова, тј. главни и идејни пројекат, доказ о усклађености са минималним националним стандардима, који се, у зависности од врсте улагања односе на заштиту здравља људи, здравља животиња, здравља биљака, безбедност на раду;

- **Одобрење пројекта:** Након подношења свих потребних докумената, потенцијални корисник улази у процес одобравања пројекта. Након одобрења пројекта, корисник може започети инвестицију, али не сме да одступи од свог пројекта, који је приложен приликом пријаве. И најмања промена биће предмет одобрења IPARD агенције, иначе потенцијални корисник може бити одбијен. Након одобрења пројекта, корисник IPARD средстава, потписује уговор са IPARD агенцијом, којим се јасно дефинишу права и обавезе обе стране, укључујући и право на жалбу у случајевима када корисник сматра да су његова права повређена. С друге стране, корисник је дужан да се придржава одобреног пројекта и прихвати инспекције, које му шаље IPARD агенција, у циљу провере напретка пројекта током периода улагања, рада или трајања инвестиције, у периоду од пет година. Веома је важно да свака инвестиција има минимални рок трајања, а то је пет година. То значи да је корисник у обавези да, у овом периоду, задржи инвестицију (да не продаје објекат или мења намену, нити да располаже машинама), а, с друге стране, треба да достигне стандарде ЕУ, у зависности од врсте улагања. У супротном, корисник је дужан да врати сва средства;
- **Одобравање плаћања:** Након одобрења пројекта, корисник креће са инвестиционим активностима, према одобреном пројекту. У зависности од организације IPARD агенције, он може у одређеном року, или само у току позива (овај позив се разликује од конкурса за одобравање пројекта) да изврши рефундацију утрошених средстава у износу од 50% улагања (или у неким случајевима од 55-60%, а до 75%). Овом приликом корисник доставља све рачуне, доказе о уплати средстава и друго, чиме доказује извршену трансакцију. Повраћај се обично врши када се сва средства уложе, али код захтевнијег улагања трансакција се може одвијати у фазама, те, стога, повраћај може бити у неколико фаза. У случају куповине машина, постоји ограничење, које се тиче земље порекла. То могу бити само машине које потичу из земаља ЕУ или ЕУ са посебним статусом (земље кандидати,

потенцијални кандидати, земље ЕЕА и земље у оквиру Европске политике суседства).

- **Контрола корисника:** Контрола корисника је вишеструка. Прва провера креће у фази одобравања када корисник започне инвестицију/купује опрему за коју конкурише. Ово је, такозвана, „нулта контрола“. У случају да је корисник већ започео инвестицију, апликација за IPARD средства ће бити одбијена. Пре исплате средстава врши се још једна контрола, а, циљ је да се утврди да ли се инвестиција спроводи у складу са предложеним пројектом. Ако није, захтев за повраћај средстава ће бити одбијен. Последња контрола се врши након реализоване инвестиције и по уплати пословних средстава кориснику. Реч је о накнадној контроли, која има за циљ да утврди да ли се инвестиција држи и да ли су достигнути стандарди ЕУ по завршетку инвестиције. Контроле могу бити изузетне, у зависности од околности (превара, неправилности, итд.). Корисник је дужан да чува сву документацију од тренутка закључења уговора до истека пет година од реализованих инвестиција. Сва улагања се врше по принципу предфинансирања, односно битно је да је одобрени пројекат завршен сопственим средствима (или кредитом), а, исплата следи након завршетка целокупне инвестиције и утврђивања усклађености са стандардима самог улагања. Дакле, за IPARD II 2014-2020 у области „пољопривреда и рурални развој“ постоје посебна правила, која произилазе из циљева IPA II, што значи да ова област подржава постепено усклађивање са Заједничком пољопривредном политиком ЕУ. Дакле, то су активности финансирања, које су, по својој природи, сличне онима дефинисаним Европским пољопривредним фондом за рурални развој, доступним државама чланицама ЕУ. Наиме, постоји тенденција да земље у процесу приступања постану спремне да у потпуности имплементирају правила, која важе за чланице ЕУ, па су системи управљања и контроле у овој области, слични онима у државама чланицама.

С обзиром на искуства, као кључне проблеме, који прате земље кандидате у процесу коришћења IPARD -а, Европска комисија истиче постојање низа фактора, који ограничавају ефективно коришћење средстава подршке из претприступних фондова. Када је реч о IPARD-у, Европска комисија, у свом саопштењу, наводи да већина земаља кандидата не располаже одговарајућим капацитетима за припрему квалитетне

документације за реализацију инфраструктурних пројеката, као и за реализацију поступака јавних набавки (European Commission, 2014).

Будући да се политика руралног развоја операционализује на нивоу месних заједница, један од разлога недовољног коришћења IPARD средстава је неспремност локалне самоуправе, како у инфраструктури, тако и у кадровском потенцијалу. С обзиром да развој пољопривреде, као и рурални развој, представљају области које захтевају мултисекторски приступ, проблем, који је чест пратилац земаља кандидата у процесу коришћења IPARD-а, су административне препреке и недовољна координација Министарства пољопривреде са министарствима других одељења (Ђурић & Пушарић, 2018).

Старосна и образовна структура руралног становништва, у већини земаља кандидата за чланство у Европској унији, је мање или више неповољна. Наиме, због ниског животног стандарда и лоших услова за живот и рад, младо и радно становништво напушта рурална подручја, што директно утиче на пад наталитета и погоршање старосне структуре. Као што потврђује искуство појединих земаља из непосредног окружења, које су постале чланице Европске уније, старија популација ниског образовања је мање спремна да прихвати било какву иновацију. Осим тога, склонија је неповерењу у институције, а по правилу је неспремна да испуни захтеве сложених административних процедура, које су саставни део IPARD програма (Ђурић & Пушарић, 2018).

У погледу намене претприступних фондова у области пољопривреде и руралног развоја, чини се неопходним подизање нивоа информисаности и свести сеоског становништва о значају коришћења расположивих средстава. С тим у вези, свака држава кандидат, укључујући и Републику Србију, треба да уложи напоре, да кроз едукацију локалног становништва, као потенцијалних крајњих корисника подршке, унапреди могућности за повлачење средстава из европских претприступних фондова. За то постоје различите могућности, од теренског рада пољопривредних саветника, преко организовања семинара, радионица и сличних облика неформалног образовања и информисања. Адекватна обука за израду пројеката и бизнис планова је кључна за ефикасно коришћење средстава из претприступних фондова, с обзиром да лоша почетна искуства, у виду пројеката који не испуњавају прописане стандарде, могу додатно обесхрабрити потенцијалне кориснике.

Такође, један од изазова, који су на путу успеха реализацији пројеката и повлачења средстава из IPARD фонда, јесте постојање националних мера, које су конкурентне фондовима Европске уније. Такве мере на националном нивоу су по правилу мање захтевне у погледу административних процедура и документације, а, самим тим, резултирају знатно већим одзивом корисника. Како би се избегло овакво „преклапање“ у намени расположивих средстава и тиме побољшало коришћење IPARD фонда, важно је да се структура и намена пољопривредног буџета планирају у координацији са планом Европске уније о давању подршке претприсутним фондовима.

Поред наведених фактора, на апсорпцију средстава утиче и координација између свих релевантних учесника у IPARD програму. У процесу апсорпције средстава кључну улогу има државна управа, пре свега агенција или управа за пољопривредна плаћања. У мери, у којој је то детерминисано спољним факторима, рад администрације мора бити технички и персонално оспособљен за обиман посао примене, расподеле ресурса и контроле њихове намене. Такође, успешан рад управе зависи од степена остварене сарадње са другим субјектима као што су корисници, финансијске институције, консултантски и Европска комисија. Нерешени имовински односи, обимна документација и неповерење потенцијалних корисника идентификовани су као кључни изазови у коришћењу средстава из IPARD фондова, у случају појединих земаља у окружењу. Према подацима из 2013. године, Хрватска је у периоду од 2007. до 2012. године користила 130, Северна Македонија 65, а Турска 650 милиона евра, што је само једна петина укупно издвојених средстава намењених руралном развоју (Zekić, Matkovski, & Kleut, 2016). Оно, о чему се често не води рачуна, је чињеница да инвестиционе пројекте и развојне планове не треба правити искључиво према намени средстава која одобрава Европска унија, већ да су такви развојни пројекти резултат дугорочног приступа развоју на основу сопствених потреба.

Консултантски сектор задужен за образовање, информисање и пружање правне и административне подршке треба да има кључну улогу у решавању оваквих потенцијалних изазова и ограничења. Најчешћи проблеми, који прате овај део посла, а, на које указују земље корисници IPARD-а, су недовољна информисаност консултаната, било да се ради о пољопривредним саветодавним службама или другим институцијама у надлежности Министарства пољопривреде. С обзиром на то, да је IPARD програм првенствено усмерен на успостављање институција и њихову обуку за управљање много већим фондовима Европске уније након пуноправног чланства, неопходно је озбиљно

схватити ову могућност и уложити све расположиве, пре свега људске капацитете, како би се рад надлежних институција довео на виши ниво ефикасности (Ђурић & Пушарић, 2018).

Поред наведених изазова, коришћење IPARD програма у финансирање пољопривреде и руралног развоја, може бити ограничено изузетно слабир економским перформансама највећег дела пољопривредних произвођача у Републици Србији. Наиме, систем финансирања из фондова Европске уније подразумева да подносиоци захтева располажу са укупним износом средстава неопходним за реализацију инвестиције, како би, након реализације исте, рефундирали одређени износ средстава. Уколико се крене од чињенице да је приход већине пољопривредних газдинстава у Србији изузетно низак, не треба искључити могућност искључења великог броја газдинстава из система IPARD подршке.

II Методолошки оквир истраживања

Методолошки оквир истраживања конструисан је на основу теоријског проучавања релевантне домаће и иностране литературе. У првом делу описан је дизајн истраживања. У оквиру другог дела описан је начин избора узорка и прикупљања података. Трећи део објашњава коришћене варијабле истраживања, док се четврти део односи на статистичке методе коришћене за обраду и анализу прикупљених података.

1. Дизајн истраживања

Конкретно истраживање бави се испитивањем узрочно-последичних веза које постоје између утицаја ИПАРД подстицаја и руралног развоја Републике Србије са аспекта пољопривреде и руралног туризма, чиме ово истраживање припада групи конфирмативних истраживања. Њихов циљ је провера хипотеза и уопштавање закључака које произилазе из те провере, те у потврди, модификацији или одбацивању теорије.

С обзиром да се каузални односи утицаја ИПАРД подстицаја и руралног развоја могу квантификовати, те обрађивати статистичким методама, конкретно истраживање одликује примена квантитативне методологије.

2. Узорак истраживања и прикупљање података

У досадашњем трајању ИПАРД програма поднето је 3200 апликација, док је 1050 одобрених. Квантитативно истраживање је спроведено на пригодном узорку од 336 испитаника са територије Републике Србије који су поднели захтев, при чему је 186 испитаника добило ИПАРД, док 150 испитаника није добило ИПАРД средства. Испитаници су, најприје, упознати са циљевима истраживања, а затим и замољени да оцене исказе у електронском упитнику. Пригодан узорак, иако се сматра нерепрезентативним, често је коришћен у економским и, уопште, у научним истраживањима, а заснива се на регрутовању доступних, односно расположивих чланова популације (Fajgelj, 2007).

3. Варијабле истраживања

Емпиријски део истраживања спроведен је техником анкетирања, те обрадом и анализом прикупљених података. Упитник се састоји из две целине: први део обухвата питања у вези социо-демографских карактеристика испитаника (врста подносиоца захтева, регион подносиоца захтева, подручје рада, пол, старост, ниво образовања, поклапање стручне спреме са облашћу апликације, број година пословања), те питања везана за захтев апликације за ИПАРД средства (употреба консултантских услуга, мера аплицирања, врста инвестиције, сектор улагања, да ли је улагање у обновљиве изворе енергије, сертификованост за органску производњу, да ли су добијена ИПАРД средства), док се други део односи на испитивање ставова у вези руралног развоја са аспекта пољопривреде и туризма употребом Ликертове скале од 1 – уопште се не слажем до 5 – у потпуности се слажем.

За мерење руралног развоја са аспекта пољопривреде и руралног туризма користило се седам ставова који се односе на: 1. оцену остварености већих капацитета за меру 1 (производни капацитети за пољопривредну производњу и бољу опремљеност пољопривредном механизацијом), меру 3 (прерадни капацитети) и меру 7 (већи смештајни капацитети у руралном туризму) након добијања подстицаја; 2. оствареност веће пољопривредне производње/прераде/изградње и опремања објеката за рурални туризам након добијања подстицаја; 3. оствареност већег извоза/продаје/приноса након добијања подстицаја; 4. оствареност већег профита (добити) након добијања подстицаја; 5. оствареност већег тржишног удела након добијања подстицаја; 6. оствареност већег броја новозапослених лица након добијања подстицаја; 7. оствареност веће радне продуктивности запослених, након добијања подстицаја. За лица која нису добила одобравање или исплату подстицаја, ови ставови се односе на време након аплицирања за подстицај или време након одобрења пројекта.

4. Анализа и презентација података

За обраду података кориштен је статистички софтвер IBM SPSS 22. За опис узорка истраживања кориштена је дескриптивна анализа која се односи на статистички опис, агрегирање и представљање варијабли од значаја. Статистичка техника која је коришћена за дескриптивну анализу је униваријантна анализа, а којом се процењују: фреквенције, мере централне тенденције и дисперзије. За тестирање главне и помоћних

хипотезе коришћена је линеарна регресиона анализа. Приликом спровођења регресионе анализе, прелиминарним анализама проверавано је да ли су претпоставке нормалности, линеарности, мултиколинearности и хомогености варијансе биле нарушене.

III Емпиријско истраживање ефеката ИПАРД подстицаја на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма Републике Србије

1. Дескриптивна статистика

У циљу давања одговора на конкретна истраживачка питања и испитивања постављених истраживачких хипотеза неопходно је спровести прелиминарну анализу података добијених из тестирања. Прелиминарна анализа података подразумева израчунавање описних статистичких показатеља. Описни статистички показатељи треба да потврде нормалност распореда, открију нетипичне тачке, што ће директно утицати на могућност коначног избора и примене предложених статистичких метода.

У овом делу представљене су фреквенције за социо-демографске карактеристике испитаника (врста подносиоца захтева, регион подносиоца захтева, подручје рада, пол, старост, ниво образовања, поклапање стручне спреме са облашћу апликације, број година пословања), те фреквенције у вези апликације за ИПАРД средства (употреба консултантских услуга, мера аплицирања, врста инвестиције, сектор улагања, да ли је улагање у обновљиве изворе енергије, сертификованост за органску производњу, да ли су добијена ИПАРД средства). У трећем делу дескриптивне статистике представљене су фреквенције, мере централне тенденције и дисперзије ставова у вези руралног развоја са аспекта пољопривреде и руралног туризма, те скале руралног туризма. Поузданост мерне скале руралног развоја утврђена је на основу Кронбахов-ог (Cronbach) коефицијента алфа. Износ овог показатеља креће се између 0 и 1, при чему већи број (виша корелација) показује већу поузданост.

1.1. Социо-демографске карактеристике подносилаца

У наредним табелама приказане су социо-демографске карактеристике испитаника (врста подносиоца захтева, регион подносиоца захтева, подручје рада, пол, старост, ниво образовања, поклапање стручне спреме са облашћу апликације, број година пословања) према две области апликације (пољопривреда и рурални туризам). Према врсти подносиоца захтева (табела 20), види се да у укупном узорку има 32 подносилаца захтева

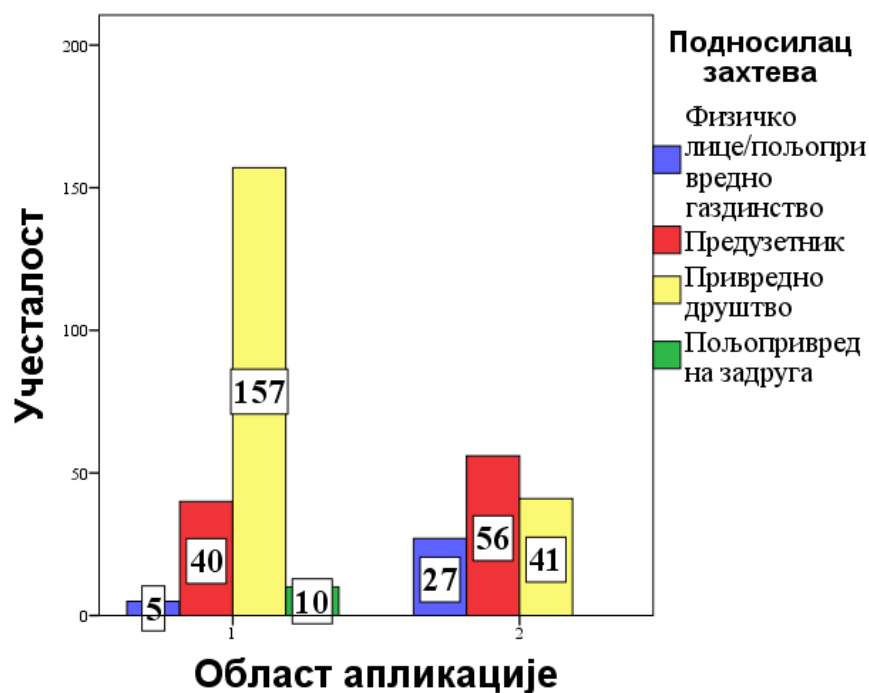
који су физичка лица/пољопривредно газдинство (9,5%), 96 предузетника (28,6%), 198 привредних друштава (58,9%) и 10 пољопривредних задруга (3,0%), што укупно чини 336 подносилаца захтева. Више физичких лица/пољопривредних газдинстава (84,4%) аплицирало је у области руралног туризма, а мање у области пољопривреде (15,6%). Више предузетника аплицирало је у области руралног туризма (58,3%), а мање у области пољопривреде (41,7%). Више привредних друштава аплицирало је у области пољопривреде (79,3%), а мање у области руралног туризма (20,7%), док су пољопривредне задруге аплицирале само у области пољопривреде (100,0%).

Табела 20. Врсте подносилаца захтева према области апликације

		Подносилац захтева				Укупно	
		Физичко лице/пољоп ривредно газдинство	Предузетник	Привредно друштво	Пољопривр една задруга		
Област	Пољопри вредна	Учесталост	5	40	157	10	212
		Структура (%)	2,4%	18,9%	74,1%	4,7%	100,0%
		% групе у узорку	15,6%	41,7%	79,3%	100,0%	63,1%
	Рурални туризам	Учесталост	27	56	41	0	124
		Структура (%)	21,8%	45,2%	33,1%	0,0%	100,0%
		% групе у узорку	84,4%	58,3%	20,7%	0,0%	36,9%
	Укупно	Учесталост	32	96	198	10	336
		Структура (%)	9,5%	28,6%	58,9%	3,0%	100,0%
		% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Извор: *Калкулација аутора*

На графикону 1 приказана је дистрибуција подносилаца захтева према области апликације (1-пољопривреда, 2-рурални туризам).

Графикон 1. Дистрибуција подносилаца захтева према области апликације

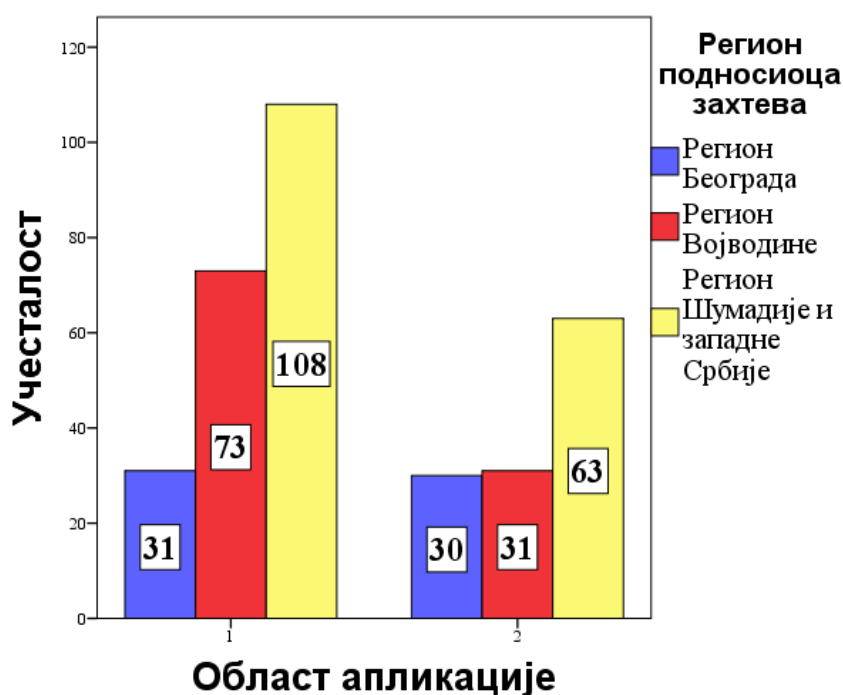
Према региону подносиоца захтева (табела 21), види се да у укупном узорку има 61 подносилац захтева који је из региона Београда (18,2%), 104 подносилаца захтева који су из региона Војводине (31,0%) и 171 подносилац захтева који је из региона Шумадије и западне Србије (50,9%), што укупно чини 336 подносилаца захтева. Уравнотежен је број подносилаца из региона Београда који су аплицирали за област пољопривреде (50,8%), као и за област руралног туризма (49,2%). Више подносилаца захтева из региона Војводине аплицирало је у области пољопривреде (70,2%), а мање у области руралног туризма (29,8%). Више подносилаца захтева из региона Шумадије и западне Србије аплицирало је у области пољопривреде (63,2%), а мање у области руралног туризма (36,8%).

Табела 21. Регион подносиоца захтева према области апликације

		Регион подносиоца захтева			Укупно
		Регион Београда	Регион Војводине	Регион Шумадије и западне Србије	
Област	Пољопривреда	Учесталост	31	73	108
		Структура (%)	14,6%	34,4%	50,9%
		% групе у узорку	50,8%	70,2%	63,2%
Област	Рурални туризам	Учесталост	30	31	63
		Структура (%)	24,2%	25,0%	50,8%
		% групе у узорку	49,2%	29,8%	36,8%
Област	Укупно	Учесталост	61	104	171
		Структура (%)	18,2%	31,0%	50,9%
		% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%

Извор: *Калкулација аутора*

На графикону 2 приказана је дистрибуција региона подносилаца захтева према области апликације (1-пољопривреда, 2-рурални туризам).

Графикон 2. Дистрибуција региона подносилаца захтева према области апликације

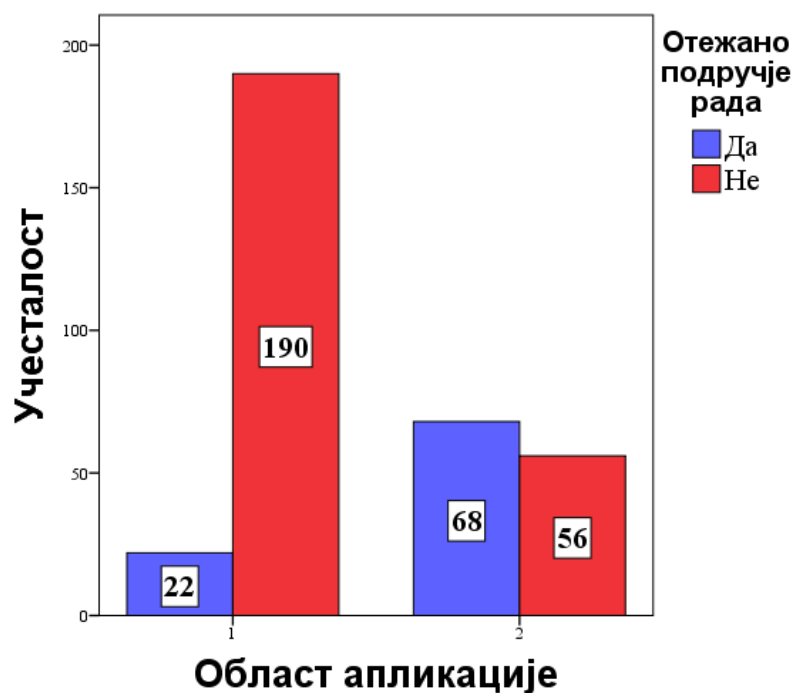
Према томе да ли се пољопривредно газдинство налази у отежаном подручју рада у пољопривреди или планинском подручју (табела 23), види се да у укупном узорку има 90 подносилаца захтева који се налазе у отежаном подручју рада (26,8%) и 246 подносилаца захтева који се не налазе у отежаном подручју рада (73,2%). Више подносилаца захтева који се налазе у отежаном подручју рада аплицирало је у области руралног развоја (75,6%), а мање у области пољопривреде (24,4%). Више подносилаца захтева који се не налазе у отежаном подручју рада аплицирало је у области пољопривреде (77,2%), а мање у области руралног развоја (22,8%).

Табела 23. Отежано подручје рада подносиоца захтева према области апликације

		Отежано подручје рада		Укупно	
		Да	Не		
Област	Пољопривреда	Учесталост	22	190	212
		Структура (%)	10,4%	89,6%	100,0%
		% групе у узорку	24,4%	77,2%	63,1%
	Рурални туризам	Учесталост	68	56	124
		Структура (%)	54,8%	45,2%	100,0%
		% групе у узорку	75,6%	22,8%	36,9%
	Укупно	Учесталост	90	246	336
		Структура (%)	26,8%	73,2%	100,0%
		% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%

Извор: *Калкулација аутора*

На графикону 3 приказана је дистрибуција подносилаца захтева према томе да ли се налазе у отежаном подручју рада или планинском подручју, према области апликације (1-пољопривреда, 2-рурални туризам).

Графикон 3. Дистрибуција подносилаца захтева према томе да ли се налазе у отежаном подручју рада или планинском подручју, према области апликације

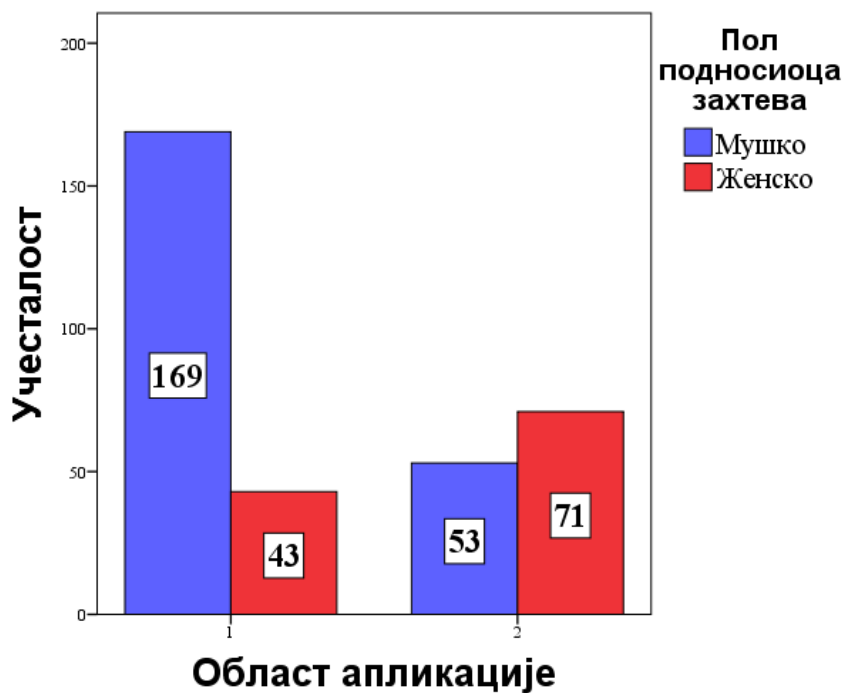
Према полу подносиоца захтева (табела 24), види се да у укупном узорку има 222 подносилаца захтева мушког пола (66,1%) и 114 подносилаца захтева женског пола (33,9%). Више подносилаца захтева мушког пола аплицирало је у области пољопривреде (76,1%), а мање у области руралног туризма (23,9%). Више подносилаца захтева женског пола аплицирало је у области руралног развоја (62,3%), а мање у области пољопривреде (37,7%).

Табела 24. Пол подносиоца захтева према области апликације

		Пол		Укупно	
		Мушки	Женски		
Област	Пољопривреда	Учесталост	169	43	212
		Структура (%)	79,7%	20,3%	100,0%
		% групе у узорку	76,1%	37,7%	63,1%
	Рурални туризам	Учесталост	53	71	124
		Структура (%)	42,7%	57,3%	100,0%
		% групе у узорку	23,9%	62,3%	36,9%
Укупно	Учесталост	222	114	336	
	Структура (%)	66,1%	33,9%	100,0%	
	% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%	

Извор: *Калкулација аутора*

На графикону 4 приказана је дистрибуција подносилаца захтева према полу, према области апликације (1-пољопривреда, 2-рурални туризам).

Графикон 4. Дистрибуција подносилаца захтева према полу, према области апликације

Према старости подносилаца захтева (Табела 25) види се да у области пољопривреде најмлађи подносиоци захтева имају 25 година, а најстарији 74 године. Просечна старост подносилаца захтева у области пољопривреде је 47,4 године. У области руралног туризма, најмлађи подносиоци захтева имају 22 године, а најстарији 69 година. Просечна старост подносилаца захтева у области руралног туризма је 41,5 година.

Табела 25. Старост подносилаца захтева према области апликације

		n	Минимум	Максимум	Просечна вредност	Станд. девијација
Област	Пољопривреда	212	25	74	47,4	11,076
	Рурални развој	124	22	69	41,5	9,964

Извор: *Калкулација аутора*

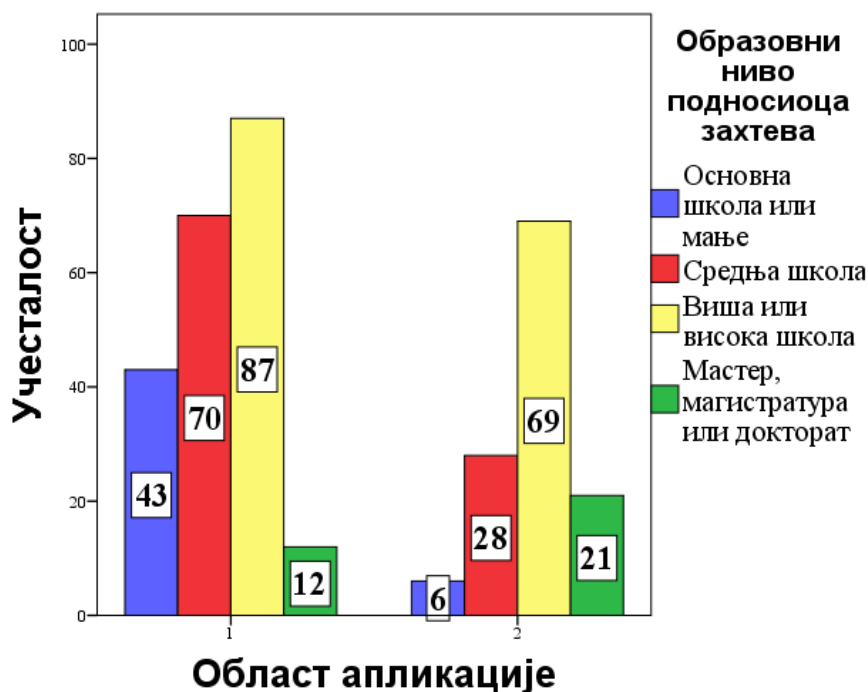
Према образовном нивоу подносиоца захтева (табела 26), види се да у укупном узорку има 49 подносилаца захтева са основном школом или мање (14,6%), 98 подносилаца са средњом школом (29,2%), 156 подносилаца захтева са вишом или високом школом (46,4%) и 33 подносилаца захтева са мастером, магистратуром или завршеним докторатом (9,8%). Више подносилаца са завршеном основном школом или мање аплицирало је у области пољопривреде (87,8%), а мање у области руралног туризма (15,6%). Више подносилаца са завршеном средњом школом аплицирало је у области пољопривреде (71,4%), а мање у области руралног туризма (28,6%). Више подносилаца са завршеном вишом или високом школом аплицирало је у области пољопривреде (55,8%), а мање у области руралног туризма (44,2%). Више подносилаца са завршеним мастером, магистратуром или докторатом аплицирало је у области руралног туризма (63,6%), а мање у области пољопривреде (36,4%).

Табела 26. Образовни ниво подносилаца захтева према области апликације

		Образовни ниво подносилаца захтева				Укупно	
		Основна школа или мање	Средња школа	Виша или висока школа	Мастер, магистратура или докторат		
Област	Пољопривреда	Учесталост	43	70	87	12	212
		Структура (%)	20,3%	33,0%	41,0%	5,7%	100,0%
		% групе у узорку	87,8%	71,4%	55,8%	36,4%	63,1%
	Рурални туризам	Учесталост	6	28	69	21	124
		Структура (%)	4,8%	22,6%	55,6%	16,9%	100,0%
		% групе у узорку	12,2%	28,6%	44,2%	63,6%	36,9%
Укупно	Учесталост	49	98	156	33	336	
	Структура (%)	14,6%	29,2%	46,4%	9,8%	100,0%	
	% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Извор: Калкулација аутора

На графикону 5 приказана је образовна структура подносилаца захтева према области апликације (1-пољопривреда, 2-рурални туризам).

Графикон 5. Образовна структура подносилаца захтева према области апликације

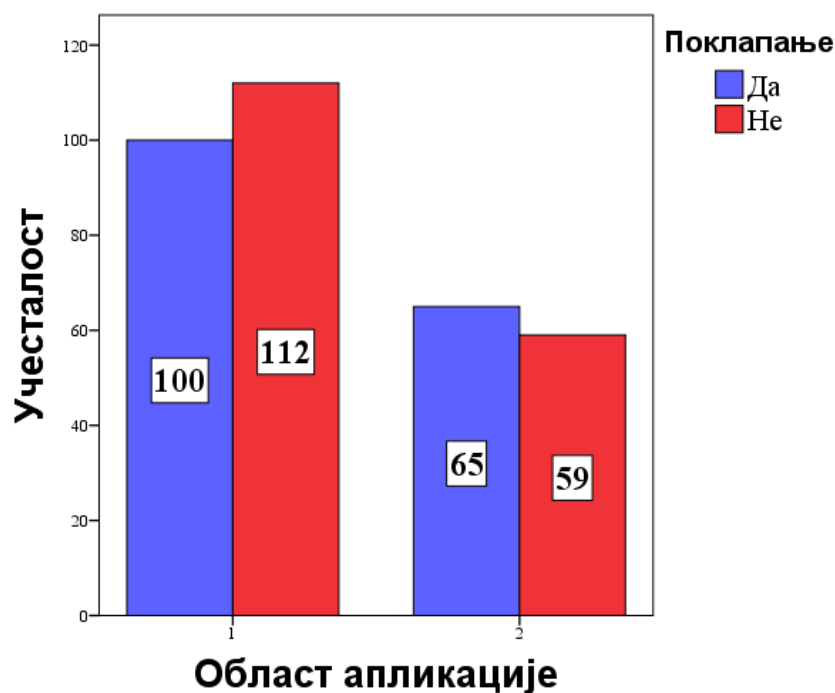
Према поклапању стручне спреме са облашћу апликације подносиоца захтева (табела 27), види се да у укупном узорку има 165 подносилаца захтева чија се стручна спрема поклапа са облашћу апликације (49,1%) и 171 подносилац захтева чија се стручна спрема не поклапа са облашћу апликације (50,9%). Више подносилаца захтева чија се стручна спрема поклапа са облашћу апликације, аплицирало је у области пољопривреде (60,6%), а мање у области руралног туризма (39,4%). Више подносилаца захтева чија се стручна спрема не поклапа са облашћу апликације аплицирало је у области пољопривреде (65,6%), а мање у области руралног развоја (34,5%).

Табела 27. Поклапање стручне спреме подносиоца захтева са облашћу апликације

		Поклапање		Укупно	
		Да	Не		
Област	Пољопривреда	Учесталост	100	112	212
		Структура (%)	47,2%	52,8%	100,0%
		% групе у узорку	60,6%	65,5%	63,1%
	Рурални туризам	Учесталост	65	59	124
		Структура (%)	52,4%	47,6%	100,0%
		% групе у узорку	39,4%	34,5%	36,9%
	Укупно	Учесталост	165	171	336
		Структура (%)	49,1%	50,9%	100,0%
		% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%

Извор: *Калкулација аутора*

На графикону 6 приказана је дистрибуција поклапања стручне спреме подносиоца захтева са облашћу апликације (1-пољопривреда, 2-рурални туризам).

Графикон 6. Дистрибуција поклапања стручне спреме подносиоца захтева са облашћу апликације

Према броју година пословања подносиоца захтева (Табела 28) види се да у области пољопривреде најмлађи подносиоци захтева имају 25 година, а најстарији 74 године. Просечна старост подносилаца захтева у области пољопривреде је 47,4 године. У области руралног туризма, најмлађи подносиоци захтева имају 22 године, а најстарији 69 година. Просечна старост подносилаца захтева у области руралног туризма је 41,5 година.

Табела 28. Број година пословања подносилаца захтева према области апликације

		n	Минимум	Максимум	Просечна вредност	Станд. девијација
Област	Пољопривреда	212	0	35	13,0	9,306
	Рурални развој	124	0	39	7,7	7,913

Извор: *Калкулација аутора*

1.2. Апликација за ИПАРД средства

У наредним табелама приказане су карактеристике подносилаца захтева у вези апликације за ИПАРД средства (употреба консултантских услуга, мера аплицирања, врста инвестиције, сектор улагања, да ли је улагање у обновљиве изворе енергије,

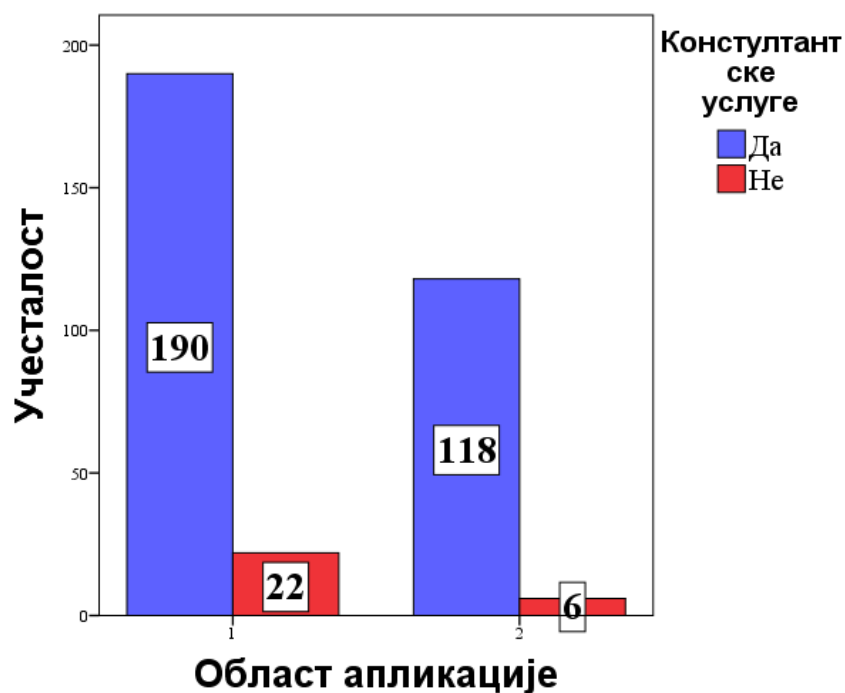
сертификованост за органску производњу, да ли су добијена ИПАРД средства) према две области апликације (пољопривреда и рурални туризам). Према употреби консултантских услуга (табела 29), види се да у укупном узорку има 308 подносилаца захтева који су користили консултантске услуге (91,7%) и 28 подносилаца захтева који нису користили консултантске услуге (8,3%). Више подносилаца захтева који су користили консултантске услуге било је у области пољопривреде (61,7%), а мање у области руралног туризма (38,3%). Више подносилаца захтева који нису користили консултантске услуге било је у области пољопривреде (78,6%), а мање у области руралног туризма (21,4%).

Табела 29. Употреба консултантских услуга према области апликације

		Консултантске услуге		Укупно	
		Да	Не		
Област	Пољопривреда	Учесталост	190	22	212
		Структура (%)	89,6%	10,4%	100,0%
		% групе у узорку	61,7%	78,6%	63,1%
	Рурални туризам	Учесталост	118	6	124
		Структура (%)	95,2%	4,8%	100,0%
		% групе у узорку	38,3%	21,4%	36,9%
	Укупно	Учесталост	308	28	336
		Структура (%)	91,7%	8,3%	100,0%
		% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%

Извор: *Калкулација аутора*

На графикону 7 приказана је дистрибуција употребе консултантских услуга према области апликације (1-пољопривреда, 2-рурални туризам).

Графикон 7. Дистрибуција употребе консултантских услуга према области апликације

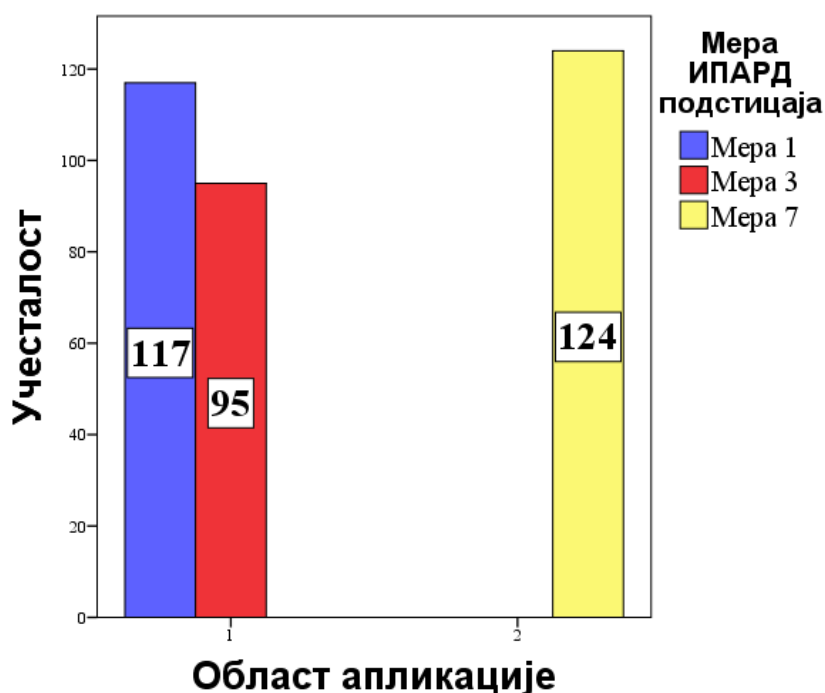
Према мери ИПАРД подстицаја (табела 30), види се да у укупном узорку има 117 подносилаца који су аплицирали за инвестиције у физичку имовину пољопривредних газдинстава – Мера 1 (34,8%), 95 подносилаца који су аплицирали за инвестиције у физичку имовину које се тичу прераде и маркетинга пољопривредних производа и производа рибарства – Мера 3 (28,3%) и 124 подносиоца који су аплицирали за диверзификацију пољопривредног газдинства и развој пословања – Мера 7 (36,9%). У области пољопривреде више је било апликација за Мери 1 (55,2%), у односу на Мери 3 (44,8%).

Табела 30. Мера ИПАРД подстицаја према области апликације

		Мера ИПАРД подстицаја			Укупно	
		Мера 1	Мера 3	Мера 7		
Област	Пољопривреда	Учесталост	117	95	0	212
		Структура (%)	55,2%	44,8%	0,0%	100,0%
		% групе у узорку	100,0%	100,0%	0,0%	63,1%
	Рурални туризам	Учесталост	0	0	124	124
		Структура (%)	0,0%	0,0%	100,0%	100,0%
		% групе у узорку	0,0%	0,0%	100,0%	36,9%
Укупно	Учесталост	117	95	124	336	
	Структура (%)	34,8%	28,3%	36,9%	100,0%	
	% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Извор: *Калкулација аутора*

На графикону 8 приказана је дистрибуција мера ИПАРД подстицаја према области апликације (1-пољопривреда, 2-рурални туризам).

Графикон 8. Дистрибуција мера ИПАРД подстицаја према области апликације

Према врсти инвестиције (табела 31), види се да у области пољопривреде има 89 подносилаца чији захтев иницира инвестирање у механизацију и/или набавку трактора (42,0%), 18 подносилаца чији захтев иницира инвестирање у набавку опреме за узгој

животиња (8,5%), 10 подносилаца чији захтев иницира инвестирање у изградњу и опремање објеката за узгој животиња (4,7%), 67 подносилаца чији захтев иницира инвестирање у набавку опреме за прерађивачке капацитете (31,6%) и 28 подносилаца чији захтев иницира инвестирање у изградњу и опремање објеката за прерађивачке капацитете (13,2%). У области руралног туризма има 96 подносилаца чији захтев иницира инвестирање у изградњу и опремање објеката у руралном туризму (77,4%) и 28 подносилаца чији захтев иницира инвестирање у набавку опреме у руралном туризму (22,6%).

Табела 31. Врста инвестиције према области апликације

		Врста инвестиције						Укупно		
		М1а	М1б	М1в	М3а	М3б	М7а		М7б	
Област	Пољопривреда	Учесталост	89	18	10	67	28	0	0	212
		Структура (%)	42,0%	8,5%	4,7%	31,6%	13,2%	0,0%	0,0%	100,0%
		% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	0,0%	0,0%	63,1%
	Рурални туризам	Учесталост	0	0	0	0	0	96	28	124
		Структура (%)	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	77,4%	22,6%	100,0%
		% групе у узорку	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%	100,0%	36,9%
Укупно	Учесталост	89	18	10	67	28	96	28	336	
	Структура (%)	26,5%	5,4%	3,0%	19,9%	8,3%	28,6%	8,3%	100,0%	
	% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Извор: *Калкулација аутора*

Напомена:

М1а - механизација и/или набавка трактора

М1б - набавка опреме за узгој животиња

М1в - изградња и опремање објеката за узгој животиња

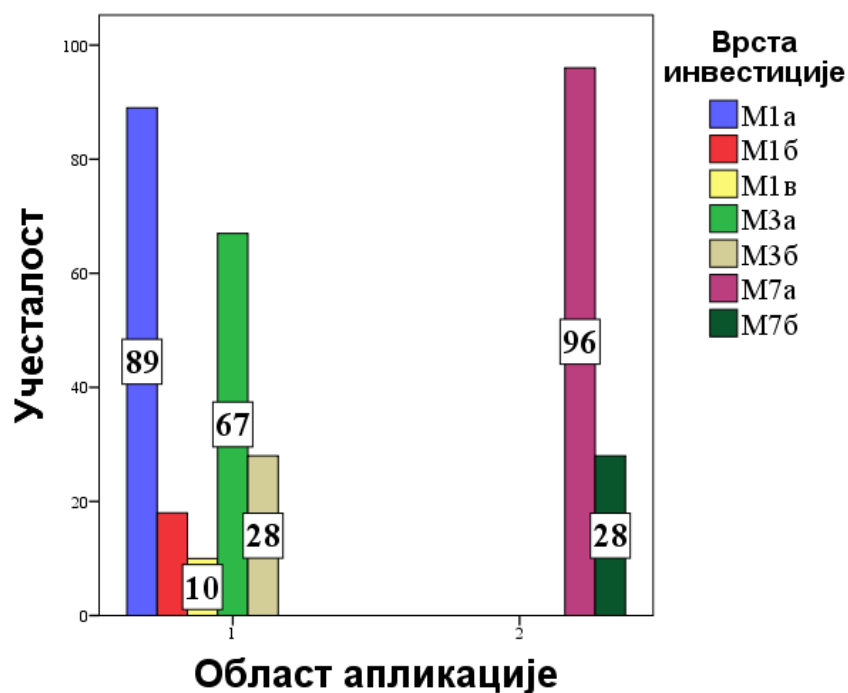
М3а - набавка опреме за прерађивачке капацитете

М3б - изградња и опремање објеката за прерађивачке капацитете

М7а - изградња и опремање објеката у руралном туризму

М7б - набавка опреме у руралном туризму

На графикону 9 приказана је дистрибуција врста инвестиција према области апликације (1-пољопривреда, 2-рурални туризам).

Графикон 9. Дистрибуција врста инвестиција према области апликације

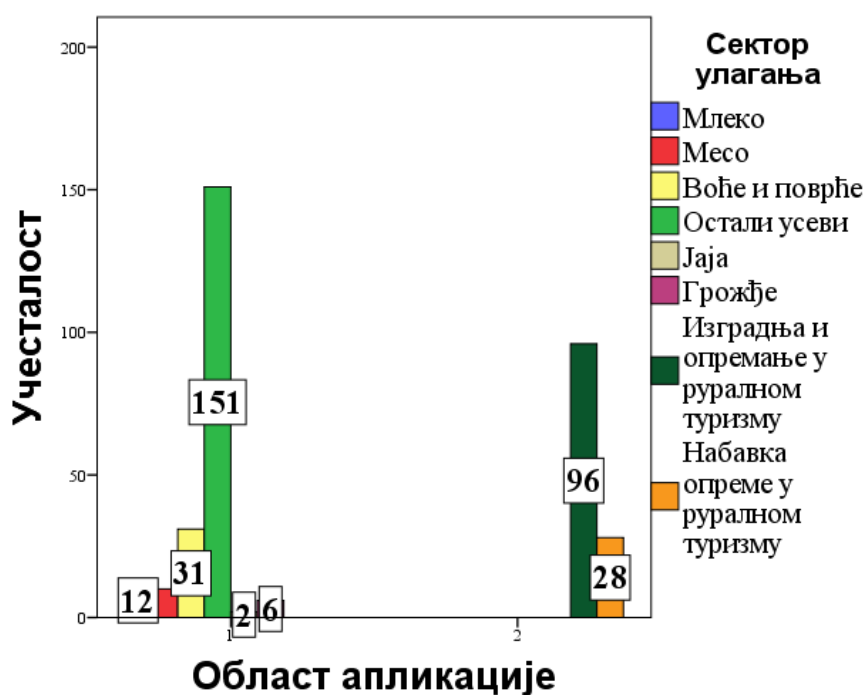
Према врсти улагања (табела 32), види се да у области пољопривреде има 12 подносилаца захтева чији је сектор улагања млеко (5,7%), 10 подносилаца захтева чији је сектор улагања месо (4,7%), 31 подносилац захтева чији је сектор улагања воће и поврће (14,6%), 151 подносилац захтева чији је сектор улагања остали усеви (71,2%), 2 подносиоца захтева чији је сектор улагања јаја (0,9%) и 6 подносилаца захтева чији је сектор улагања грожђе (2,8%). У области руралног туризма има 96 подносилаца захтева чији је сектор улагања изградња и опремање објеката у руралном туризму (77,4%) и 28 подносилаца захтева чији је сектор улагања набавка опреме у руралном туризму (22,6%).

Табела 32. Сектор улагања према области апликације

		Сектор улагања								Укупно	
		Млеко	Месо	Воће и поврће	Остали усеви	Јаја	Грожђе	Изгр. и опрем. у рур.тур.	Набав. опреме у рур.тур.		
Област	Пољопривреда	Учесталост	12	10	31	151	2	6	0	0	212
		Структура (%)	5,7%	4,7%	14,6%	71,2%	0,9%	2,8%	0,0%	0,0%	100,0%
		% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	0,0%	0,0%	63,1%
Област	Рурални туризам	Учесталост	0	0	0	0	0	0	96	28	124
		Структура (%)	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	77,4%	22,6%	100,0%
		% групе у узорку	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	100,0%	100,0%	36,9%
Област	Укупно	Учесталост	12	10	31	151	2	6	96	28	336
		Структура (%)	3,6%	3,0%	9,2%	44,9%	0,6%	1,8%	28,6%	8,3%	100,0%
		% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Извор: *Калкулација аутора*

На графикону 10 приказана је дистрибуција сектора улагања подносилаца захтева према области апликације (1-пољопривреда, 2-рурални туризам).

Графикон 10. Дистрибуција сектора улагања подносилаца захтева према области апликације.

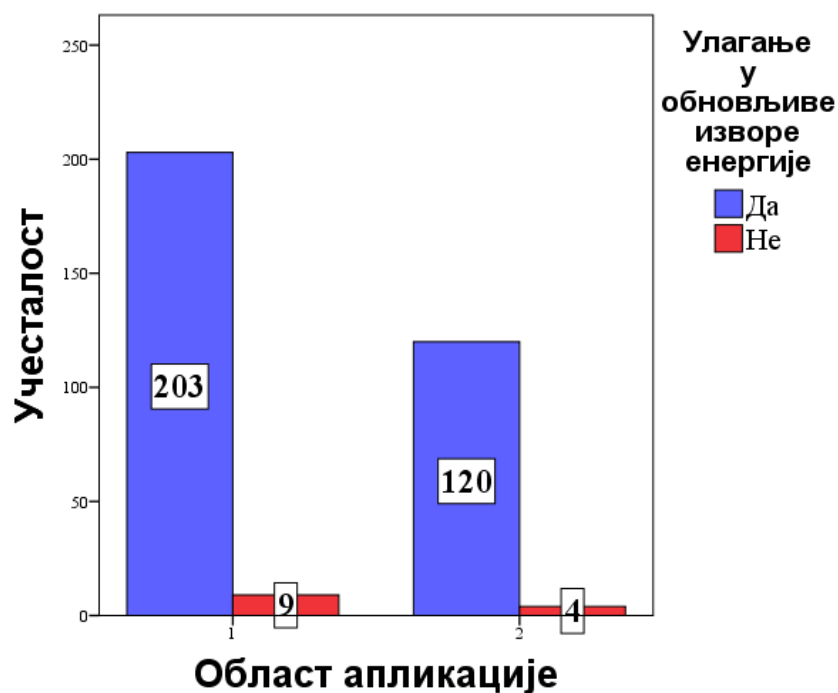
Према томе да ли је инвестиција у обновљиве изворе енергије (табела 33), види се да у укупном узорку има 323 подносиоца захтева чије је улагање у обновљиве изворе енергије (96,1%) и 13 подносилаца захтева чије улагање није у обновљиве изворе енергије (3,9%). Када је у питању област пољопривреде, било је 95,8% подносилаца чије је улагање у обновљиве изворе енергије и 4,2% подносилаца чије улагање није у обновљиве изворе енергије. Када је реч о руралном туризму, било је 96,8% подносилаца чије је улагање у обновљиве изворе енергије и 3,2% подносилаца чије улагање није било у обновљиве изворе енергије.

Табела 33. Улагање у обновљиве изворе енергије према области апликације

		Улагање у обновљиве изворе енергије		Укупно	
		Да	Не		
Област	Пољопривреда	Учесталост	203	9	212
		Структура (%)	95,8%	4,2%	100,0%
		% групе у узорку	62,8%	69,2%	63,1%
	Рурални туризам	Учесталост	120	4	124
		Структура (%)	96,8%	3,2%	100,0%
		% групе у узорку	37,2%	30,8%	36,9%
	Укупно	Учесталост	323	13	336
		Структура (%)	96,1%	3,9%	100,0%
		% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%

Извор: *Калкулација аутора*

На графикону 11 приказана је дистрибуција улагања у обновљиве изворе према области апликације (1-пољопривреда, 2-рурални туризам).

Графикон 11. Дистрибуција улагања у обновљиве изворе према области апликације.

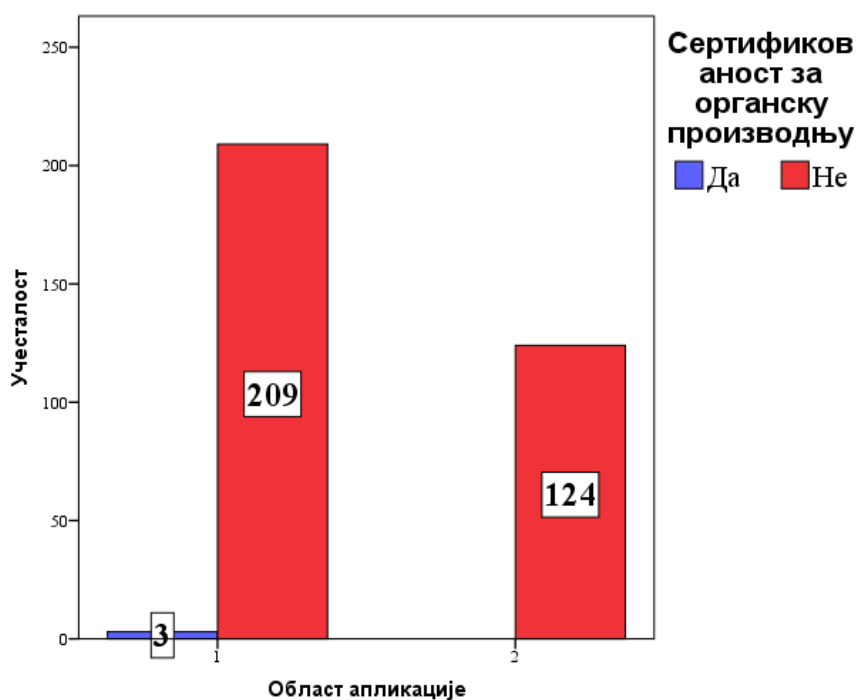
Према томе да ли је подносилац захтева сертификован за органску производњу (табела 34), види се да у укупном узорку има 3 подносиоца захтева који су сертификовани за органску производњу (0,9%), док 333 подносиоца захтева нису сертификовани за органску производњу (99,1%). Када је у питању област пољопривреде, било је 3 подносиоца захтева који су сертификовани за органску производњу (1,4%), док 209 подносилаца захтева нису сертификовани за органску производњу (98,6%). У области руралног развоја било је 124 подносиоца захтева који нису сертификовани за органску производњу (100,0%).

Табела 34. Сертификованост за органску производњу према области апликације

		Сертификованост за органску производњу		Укупно	
		Да	Не		
		Област	Пољопривреда		Учесталост
Структура (%)	1,4%			98,6%	100,0%
% групе у узорку	100,0%			62,8%	63,1%
Рурални туризам	Учесталост		0	124	124
	Структура (%)		0,0%	100,0%	100,0%
	% групе у узорку		0,0%	37,2%	36,9%
Укупно	Учесталост		3	333	336
	Структура (%)		0,9%	99,1%	100,0%
	% групе у узорку		100,0%	100,0%	100,0%

Извор: *Калкулација аутора*

На графикону 12 приказана је дистрибуција сертификованости за органску производњу према области апликације (1-пољопривреда, 2-рурални туризам).

Графикон 12. Дистрибуција сертификованости за органску производњу према области апликације.

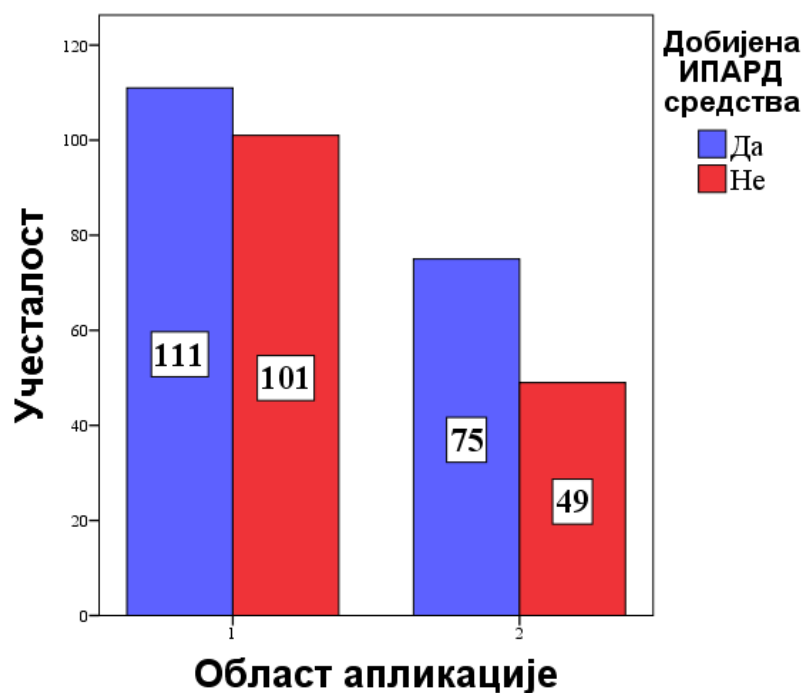
Према томе да ли су подносиоци захтева добили ИПАРД средства (табела 35), види се да у укупном узорку има 186 подносилаца захтева који су добили средства (55,4%) и 150 подносилаца захтева који нису добили средства (44,6%). Када је у питању област пољопривреде, било је 111 подносилаца захтева који су добили средства (52,4%) и 101 подносиоц захтева који није добио средства (47,6%). У области руралног развоја било је 75 подносилаца захтева који су добили средства (60,5%) и 49 подносилаца захтева који нису добили средства (39,5%).

Табела 35. Добијена ипард средства према области апликације

		Добијена ИПАРД средства		Укупно	
		Да	Не		
Област	Пољопривреда	Учесталост	111	101	212
		Структура (%)	52,4%	47,6%	100,0%
		% групе у узорку	59,7%	67,3%	63,1%
	Рурални туризам	Учесталост	75	49	124
		Структура (%)	60,5%	39,5%	100,0%
		% групе у узорку	40,3%	32,7%	36,9%
	Укупно	Учесталост	186	150	336
		Структура (%)	55,4%	44,6%	100,0%
		% групе у узорку	100,0%	100,0%	100,0%

Извор: *Калкулација аутора*

На графикону 13 приказана је дистрибуција добијених ИПАРД средства према области апликације (1-пољопривреда, 2-рурални туризам).

Графикон 13. Дистрибуција добијених ИПАРД средства према области апликације.

1.3. Рурални развој

У наредним табелама приказани су описни статистички показатељи ставова руралног развоја са аспекта пољопривреде и руралног туризма, те укупне скале руралног туризма. За добијање описних статистичких показатеља употребљене су средња вредност, медијана, варијанса, стандардно одступање, распон вредности променљивих (минимум и максимум), асиметрија и спљоштеност расподеле. У табели 36 приказани су описни статистички показатељи ставова руралног развоја у области пољопривреде.

Табела 36. Описни статистички показатељи ставова руралног развоја у области пољопривреде

	PP1	PP2	PP3	PP4	PP5	PP6	PP7
Средња вредност	3,51	3,37	3,29	3,33	3,34	2,94	3,03
Модификована средња вредност	3,57	3,41	3,32	3,37	3,38	2,93	3,04
Медијана	4,00	4,00	3,00	4,00	3,00	3,00	3,00
Варијанса	1,78	1,73	1,76	1,83	1,37	2,03	2,11
Стандардна девијација	1,33	1,32	1,33	1,35	1,29	1,43	1,45
Минимум	1	1	1	1	1	1	1
Максимум	5	5	5	5	5	5	5
Асиметрија	-0,39	-0,34	-0,17	-0,28	-0,24	0,04	-0,04
Сплештеност	-1,09	-1,07	-1,14	-1,16	-1,09	-1,31	-1,34
Стандардна грешка	0,09	0,09	0,09	0,09	0,08	0,09	0,10

Извор: *Калкулација аутора*

Напомена:

PP1 – остварени већи производни капацитети за пољопривредну производњу и бољу опремност пољопривредном механизацијом /прерадни капацитети/већи смештајни капацитету у руралном туризму након добијања подстицаја

PP2 – већа пољопривредна производања/прерада/изградња и опремање објеката за рурални туризам након добијања подстицаја

PP3 – већи извоз/продаја/принос након добијања подстицаја

PP4 – већи профит (добит) пољопривредног газдинства након добијања подстицаја

PP5 – већи тржишни удео након добијања подстицаја

PP6 – већи број новозапослених након добијања подстицаја

PP7 – већа радна продуктивност запослених након добијања подстицаја

За све ставове руралног развоја у области пољопривреде распон добијених резултата је од 1 до 5. Поређењем средње вредности ставова и модификоване средње вредности ставова (уколико се занемари 5% горњих и доњих вредности), види се да се те две средње вредности не разликују драстично, што упућује на закључак да екстремне вредности не утичу значајно на средњу вредност ставова. Просечна вредност ставова креће се од 2,94 (PP6) до 3,51 (PP1), што значи да су испитаници у највећој мери сагласни да су након добијања подстицаја остварени већи производни капацитети за пољопривредну производњу и бољу опремљеност пољопривредном механизацијом, као и већи прерадни капацитети. Истовремено, испитаници су у најмањој мери сагласасни да се након

добијања подстицаја повећао број новозапослених лица. Ово, истовремено, доказују и вредности асиметрије.

Негативне вредности асиметрије за PP1, PP2, PP3,PP4, PP5, PP7 показују да је већина добијених резултата десно од средње вредности, међу вишим резултатима. То, истовремено, значи да су испитаници оцењивали слагање са ставовима PP1, PP2, PP3,PP4, PP5, PP7 са вишим оценама (уопште се не слажем – 1 до потпуно се слажем – 5). Такође, позитивна вредност асиметрије за PP6 показује да је већина добијених резултата лево од средње вредности, међу нижим резултатима. То, истовремено, значи да су испитаници оцењивали слагање са ставом PP6 са нижим оценама (уопште се не слажем – 1 до потпуно се слажем – 5). Негативне вредности спљоштености за све ставове показују да је расподела пљоснатија од нормалне (има више резултата нагомиланих на крајевима расподеле).

У табели 37 може се видети резултат испитивања нормалности расподеле на бази Колмогоров-Смирнов и Шапиро-Вилковог теста за оцену ставова руралног развоја у области пољопривреде. Нормалност се показује статистички незначајним (случајним) одступањем од нормалности уколико је износ значајности већи од 0,05. У овом случају, резултати оба теста указују да су резултати значајности мањи од 0,05, што показује да претпоставка о нормалности расподеле ставова руралног развоја у области пољопривреде није потврђена. У том случају, у наставку, при анализирању хипотеза везаних за појединачне ставове за оцену руралног развоја у области пољопривреде, користиће се непараметарске статистичке технике.

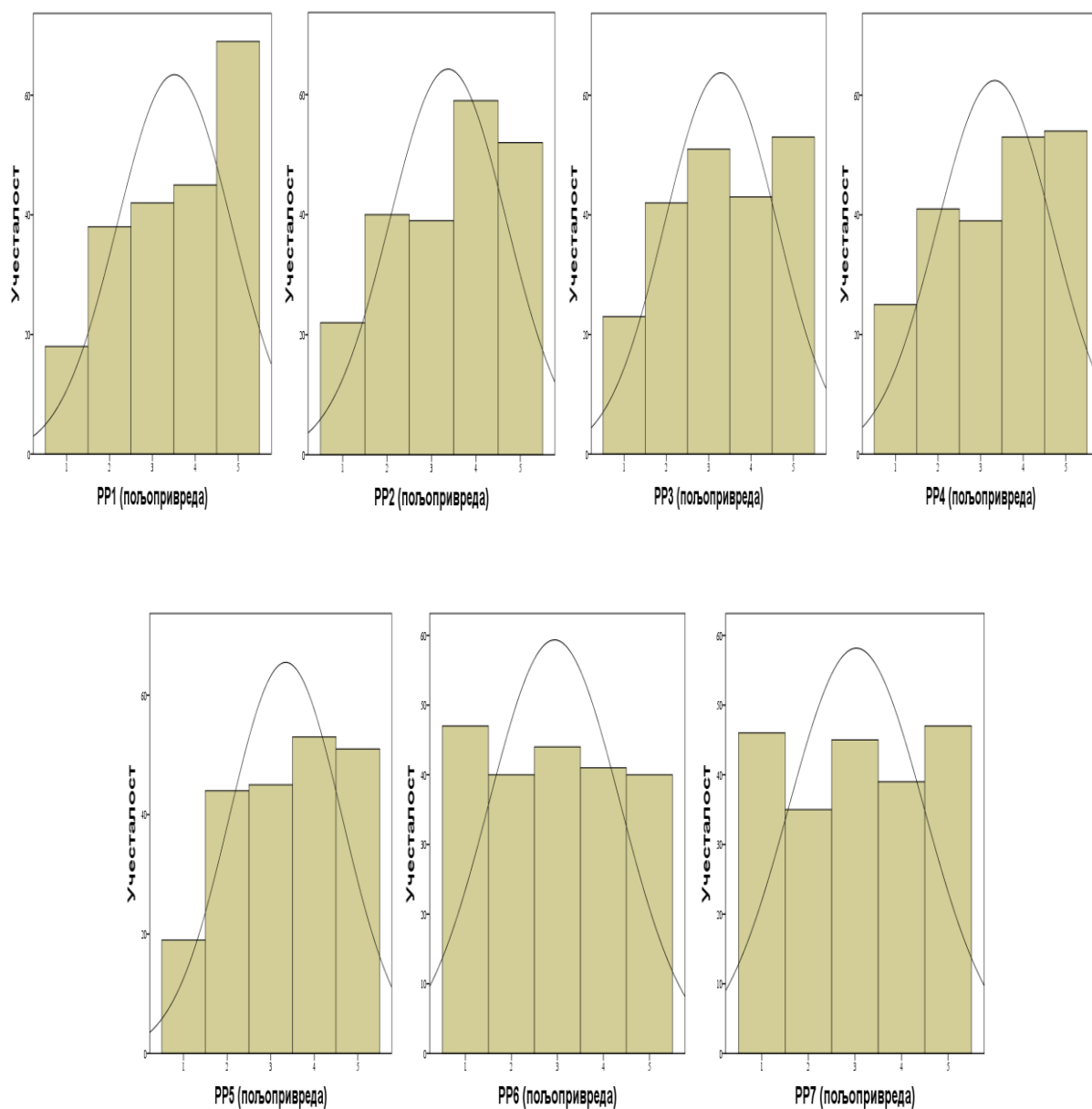
Табела 37. Тест нормалности за оцену ставова руралног развоја у области пољопривреде

	Колмогоров-Смирнов ^а			Шапиро-Вилк		
	Статистика	Број степени слободе	Величина значајности	Статистика	Број степени слободе	Величина значајности
PP1	0,193	212	0,000	0,869	212	0,000
PP2	0,207	212	0,000	0,887	212	0,000
PP3	00,157	212	0,000	0,893	212	0,000
PP4	,194	212	0,000	0,885	212	0,000
PP5	0,185	212	0,000	0,894	212	0,000
PP6	0,155	212	0,000	0,886	212	0,000
PP7	0,154	212	0,000	0,880	212	0,000

а. Корекција статистичке значајности (неслучајности) по Лиллиефорсу

Извор: *Калкулација аутора*

Стварни облик расподеле резултата ставова руралног развоја у области пољопривреде може се приказати помоћу хистограма (графикон 14). Подаци појединачних ставова руралног развоја у области пољопривреде на бази хистограма немају облик нормалног распореда, тј. Гаусове или звонолике криве. Вредности нису нормално расподељене, тј. резултати су расподељени асиметрично.

Графикон 14. Хистограм: Ставови руралног развоја у области пољопривреде

У табели 38 приказани су описни статистички показатељи ставова руралног развоја у области руралног туризма.

Табела 38. Описни статистички показатељи ставова руралног развоја у области руралног туризма

	PP1	PP2	PP3	PP4	PP5	PP6	PP7
Средња вредност	3,85	3,84	3,72	3,68	3,76	3,42	3,42
Модификована средња вредност	3,95	3,93	3,80	3,76	3,84	3,47	3,47
Медијана	4,00	4,00	4,00	4,00	4,00	4,00	4,00
Варијанса	1,79	1,86	1,79	1,79	1,81	1,90	1,84
Стандардна девијација	1,34	1,36	1,34	1,34	1,34	1,34	1,36
Минимум	1	1	1	1	1	1	1
Максимум	5	5	5	5	5	5	5
Асиметрија	-0,89	-0,92	-0,75	-0,79	-0,79	-0,47	-0,45
Сплештеност	-0,47	-0,42	-0,64	-0,54	-0,59	-0,96	-0,90
Стандардна грешка	0,12	0,12	0,12	0,12	0,12	0,12	0,12

Извор: *Калкулација аутора*

Напомена:

PP1 – остварени већи производни капацитети за пољопривредну производњу и бољу опремност пољопривредном механизацијом /прерадни капацитети/већи смештајни капацитету у руралном туризму након добијања подстицаја

PP2 – већа пољопривредна производања/прерада/изградња и опремање објеката за рурални туризам након добијања подстицаја

PP3 – већи извоз/продаја/принос након добијања подстицаја

PP4 – већи профит (добит) пољопривредног газдинства након добијања подстицаја

PP5 – већи тржишни удео након добијања подстицаја

PP6 – већи број новозапослених након добијања подстицаја

PP7 – већа радна продуктивност запослених након добијања подстицаја

За све ставове руралног развоја у области руралног туризма распон добијених резултата је од 1 до 5. Поређењем средње вредности ставова и модификоване средње вредности ставова (уколико се занемари 5% горњих и доњих вредности), види се да се те две средње вредности не разликују драстично, што упућује на закључак да екстремне вредности не утичу значајно на средњу вредност ставова. Просечна вредност ставова креће се од 3,42 (PP6 и PP7) до 3,85 (PP1), што значи да су испитаници у највећој мери сагласни да су након добијања подстицаја остварени већи смештајни капацитети у руралном туризму након добијања подстицаја. Истовремено, испитаници су у најмањој мери сагласни да се након добијања подстицаја повећао број новозапослених лица, те да је остварена већа радна продуктивност запослених.

Негативне вредности асиметрије свих ставова показују да је већина добијених резултата десно од средње вредности, међу вишим резултатима. То, истовремено, значи да су испитаници оцењивали слагање са ставовима са вишим оценама (уопште се не слажем – 1 до потпуно се слажем – 5). Негативне вредности спљоштености за све ставове показују да је расподела пљоснатија од нормалне (има више резултата нагомиланих на крајевима расподеле).

У табели 39 може се видети резултат испитивања нормалности расподеле на бази Колмогоров-Смирнов и Шапиро-Вилковог теста за оцену ставова руралног развоја у области руралног туризма. Нормалност се показује статистички незначајним (случајним) одступањем од нормалности уколико је износ значајности већи од 0,05. У овом случају, резултати оба теста указују да су резултати значајности мањи од 0,05, што показује да претпоставка о нормалности расподеле ставова руралног развоја у области руралног туризма није потврђена. У том случају, у наставку, при анализирању хипотеза везаних за појединачне ставове за оцену руралног развоја у области руралног туризма, користиће се непараметарске статистичке технике.

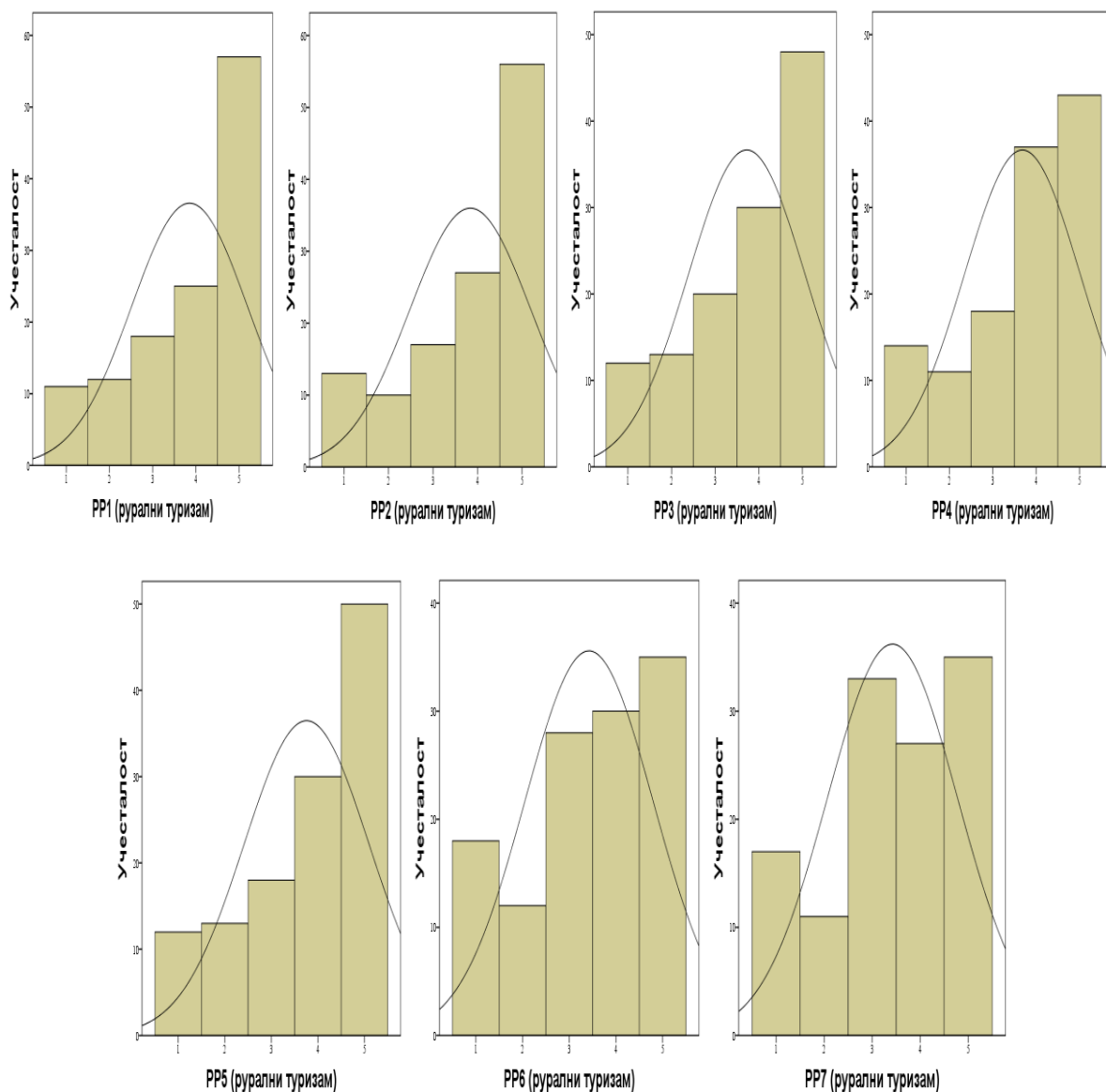
Табела 39. Тест нормалности за оцену ставова руралног развоја у области руралног туризма

	Колмогоров-Смирнов ^а			Шапиро-Вилк		
	Статистика	Број степени слободе	Величина значајности	Статистика	Број степени слободе	Величина значајности
PP1	0,267	123	0,000	0,795	123	0,000
PP2	0,258	123	0,000	0,791	123	0,000
PP3	0,220	123	0,000	0,830	123	0,000
PP4	0,244	123	0,000	0,831	123	0,000
PP5	0,229	123	0,000	0,820	123	0,000
PP6	0,191	123	0,000	0,868	123	0,000
PP7	0,169	123	0,000	0,872	123	0,000

а. Корекција статистичке значајности (неслучајности) по Лиллиефорсу

Извор: *Калкулација аутора*

Стварни облик расподеле резултата ставова руралног развоја у области руралног туризма може се приказати помоћу хистограма (графикон 15). Подаци појединачних ставова руралног развоја у области руралног туризма на бази хистограма немају облик нормалног распореда, тј. Гаусове или звонолике криве. Вредности нису нормално расподељене, тј. резултати су расподељени асиметрично.

Графикон 15. Хистограм: Ставови руралног развоја у области руралног туризма

Скала руралног развоја добијена је као сума резултата слагања са следећим тврдњама: PP1, PP2, PP3, PP4, PP5, PP6, PP7, те је укупан резултат подељен са бројем ставова (7). Оваквим, додатним кораком, омогућено је лакше тумачење резултата, с обзиром да је скала руралног развоја враћена у првобитни облик употребљен за све ставове (Ликертова

скала од 1 – уопште се не слажем до 5 – потпуно се слажем). У табели 40 приказани су описни статистички показатељи скале руралног развоја.

Табела 40. Описни статистички показатељи руралног развоја (укупно)

	Статистика
Средња вредност	3,41
Модификована средња вредност	3,46
Медијана	3,86
Варијанса	1,65
Стандардна девијација	1,28
Минимум	1,00
Максимум	5,00
Асиметрија	-0,48
Спљоштеност	-1,03
Стандардна грешка	0,07

Извор: *Калкулација аутора*

За скалу руралног развоја распон добијених резултата је од 1 до 5. Средња вредности износи 3,41 док је стандардно одступање од средње вредности 1,28. Уколико се занемари 5% горњих и доњих вредности добија се нова средња вредност од 3,46. Уколико се упореди првобитна (3,41) и нова средња вредност (3,46) види се да се те две средње вредности не разликују драстично, што упућује на закључак да екстремне вредности не утичу значајно на средњу вредност скале. Негативна вредност асиметрије (-0,48) показује да је већина добијених резултата десно од средње вредности, међу вишим резултатима. То, истовремено, значи да су испитаници оцењивали скалу руралног развоја са вишим оценама (уопште се не слажем – 1 до потпуно се слажем – 5). Негативна вредност спљоштености (-1,03) показује да је расподела пљоснатија од нормалне (има више резултата нагомиланих на крајевима расподеле).

У табели 41 може се видети резултат испитивања нормалности расподеле на бази Колмогоров-Смирнов и Шапиро-Вилковог теста за оцену руралног развоја. Нормалност се показује статистички незначајним (случајним) одступањем од нормалности уколико је износ значајности већи од 0,05. У овом случају, резултати оба теста указују да је резултати значајности мањи од 0,05, што показује да претпоставка о нормалности расподеле скал руралног развоја није потврђена. У том случају, у наставку, при

анализирању хипотеза везаних за рурални развој, користиће се непараметарске статистичке технике.

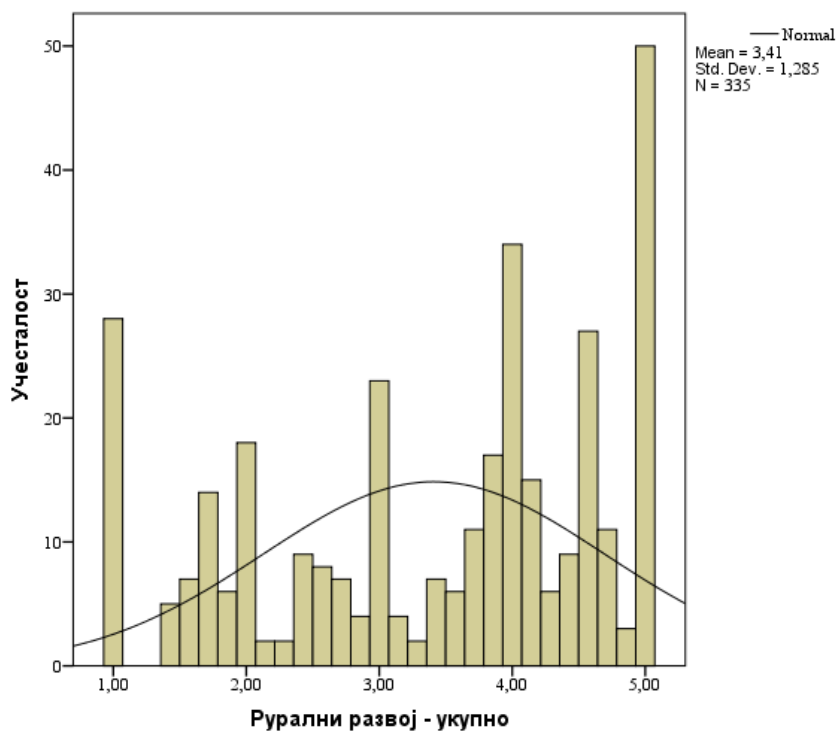
Табела 41. Тест нормалности скале руралног развоја (укупно)

	Колмогоров-Смирнов ^а			Шапиро-Вилк		
	Статистика	Број степени слободе	Величина значајности	Статистика	Број степени слободе	Величина значајности
Рурални развој	0,149	335	0,000	0,910	335	0,000

а. Корекција статистичке значајности (неслучајности) по Лиллиефорсу

Извор: *Калкулација аутора*

Стварни облик расподеле резултата руралног развоја може се приказати помоћу хистограма (графикон 16). Подаци скале руралног развоја на бази хистограма немају облик нормалног распореда, тј. Гаусове или звонолике криве. Вредности нису нормално расподељене, тј. резултати су расподељени асиметрично.

Графикон 16. Хистограм: скала руралног развоја – укупно

Провера поузданости мерне скале извршена је помоћу Кронбаховог коефицијента алфа, чија се вредност креће између 0 и 1. Према Девелису (DeVellis, 2003) не препоручује се

прихватање поузданости мерне скале мање од 0,7. Провера поузданости мерне скале извршиће се скалу руралног развоја која се састоји од седам ставова. У табели 42 приказана је статистика поузданости мерне скале руралног развоја.

Табела 42. Статистика поузданости скале руралног развоја

Скала	Кронбахов алфа	Кронбахова алфа заснована на стандардизованим ставкама	Број ставова
Рурални развој	0,978	0,978	7

Извор: *Калкулација аутора*

На основу резултата провере поузданости, Кронбахов коефицијента алфа износи 0,978 што показује врло високу поузданост и унутрашњу сагласност скале за овај узорак. У табели 43 приказана је статистика поузданости за појединачне ставове руралног развоја.

Табела 43. Статистика поузданости ставова руралног развоја

Скала	Ставови	Средња вредност	Стандардна девијација	Кронбахов алфа
Рурални развој	PP1	3,64	1,34	0,973
	PP2	3,54	1,35	0,973
	PP3	3,45	1,35	0,974
	PP4	3,46	1,36	0,973
	PP5	3,50	1,32	0,972
	PP6	3,12	1,43	0,976
	PP7	3,17	1,43	0,976

Извор: *Калкулација аутора*

Напомена:

PP1 – остварени већи производни капацитети за пољопривредну производњу и бољу опремност пољопривредном механизацијом /прерадни капацитети/већи смештајни капацитету у руралном туризму након добијања подстицаја

PP2 – већа пољопривредна производања/прерада/изградња и опремање објеката за рурални туризам након добијања подстицаја

PP3 – већи извоз/продаја/принос након добијања подстицаја

PP4 – већи профит (добит) пољопривредног газдинства након добијања подстицаја

PP5 – већи тржишни удео након добијања подстицаја

PP6 – већи број новозапослених након добијања подстицаја

Након утврђивања поузданости појединачних ставова руралног развоја, може се закључити да сви ставови имају задовољавајућу поузданост и унутрашњу сагласност.

2. Инференцијална статистика

Ради провере претпоставки модела руралног развоја, подаци су најпре тестирани због могућих униваријантних и мултиваријантних одступања. На основу анализе стандардизованих з резултата, униваријантни оутлејери нису постојали. Поређење вредности вишеструке регресије Mahalanobis удаљености и табеле хи-квадрата критичних вредности, с обзиром на степен слободе 7, на нивоу $p < 0,001$, показало је да 15 случајева има $\chi^2 = 55,568$ или више, због чега су искључени из анализе, јер спадају у категорију мултиваријантних одступања (Tabachnick & Fidell, 2013, p. 952). Величина узорка за даљу анализу је смањена са 336 на 321 испитаника, што се, према Field-у (2009), сматра добром величином узорка.

2.1. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма

Основна намера истраживања је да се испитају ефекти ИПАРД подстицаја (независна-предикторска варијабла) на рурални развој (зависна-критеријумска варијабла) са аспекта пољопривреде и руралног туризма. Предикторска варијабла (добијена ИПАРД средства) чини модел регресије (табела 44), а његово вредновање приказано је помоћу коригованог коефицијента детерминације који објашњава 69,9% варијансе руралног развоја у области пољопривреде и 47,8% варијансе руралног развоја у области руралног туризма. За проверу аутокорејације спроведен је Дурбин-Вотсонов тест. Имајући у виду да вредност добијеног коефицијента за обе области апликације није већи од 3 нити мањи од 1, може се закључити да не постоји аутокорејација за посматране моделе.

Табела 44. Опис модела^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел	Коефицијент Пирсонове корелације	Коефицијент детерминације r^2	Кориговани	Стандардна грешка	Durbin-Watson
				коефицијент детерминације - кориговано r^2		
Пољопривреда	Рурални развој	0,700 ^б	0,700	0,699	0,704	1,185
Рурални туризам	Рурални развој	0,695 ^б	0,483	0,478	0,937	1,321

а. Зависна варијабла: рурални развој

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

Оцену статистичке значајности коригованог коефицијента детерминације приказује једнофакторска анализа варијансе (АНОВА) у табели 45. Поставља се нулта хипотеза да је r^2 у популацији једнако 0. С обзиром да је израчуната вредност сигнификантности мања од 0,05, нулту хипотезу не можемо одбацити и закључујемо да модел у овом истраживању достижу статистичку значајност.

Табела 45. АНОВА^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел		Сума	Број	Оцена варијансе	Однос варијанси (F)	Значајност
			квадрата одступања	степени слободе			
Пољопривреда	Рурални развој	Регресија	233,045	1	233,045	496,760	0,000 ^б
		Резидуал	99,715	201	0,496		
		Укупно	332,760	202			
Рурални туризам	Рурални развој	Регресија	95,025	1	95,025	108,226	0,000 ^б
		Резидуал	101,850	116	0,878		
		Укупно	196,875	117			

а. Зависна варијабла: рурални развој

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

У табели 46 извршено је вредновање ефекта добијених ИПАРД средстава на рурални развој, са аспекта пољопривреде и руралног туризма. Вредности необјашњеног дела варијансе (веће од 0,10) и вредности фактора повећања варијансе (мање од 10) су

прихватљиве (Cohen, J., Cohen, P., West, S.G., Aiken, L.S., 2003, p. 425; Cohen, 1988), тако да мултиколинеарност не представља проблем у посматраном моделу.

Табела 46. Коефицијенти руралног развоја (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел	Стандардизовани			Статистика колинеарности	
		коэффициенти	<i>t</i>	Значајност	Необјашњени део варијансе	Фактор повећања варијансе
Пољопривреда	Константа		41,333	0,000		
	Добијена ИПАРД средства	0,837	21,674	0,000	1,000	1,000
Рурални туризам	Константа		23,973	0,000		
	Добијена ИПАРД средства	0,695	10,403	0,000	1,000	1,000

Извор: Калкулација аутора

На основу одређивања ефекта добијених ИПАРД средстава на рурални развој према области апликације, може се закључити да добијена ИПАРД средства имају значајан утицај на рурални развој у области пољопривреде $F(1, 202) = 496,760, p = 0,000 < 0,01$, те значајан утицај на рурални развој у области руралног туризма $F(1, 117) = 108,226, p = 0,000 < 0,01$. Стандардизован коефицијент Бета показује да већи утицај на рурални развој имају добијена ИПАРД средства у области пољопривреде ($\beta=0,837, t=21,674, p=0,000<0,01$), у односу на добијена ИПАРД средства у области руралног туризма ($\beta=0,695, t=10,403, p=0,000<0,01$).

Ако би се повећала величина добијених ИПАРД средстава за један, вероватно би се повећао и ефекат пољопривреде на рурални развој за 0,837 јединица, те ефекат руралног туризма на рурални развој за 0,695 јединица.

2.2. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму

Поред главног циља, изведени циљ истраживања је да се испитају ефекти ИПАРД подстицаја (независна-предикторска варијабли) на производне капацитете за

пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму (зависна-критеријумска варијабла). Предикторска варијабла (добијена ИПАРД средства) чини модел регресије (табела 47), а његово вредновање приказано је помоћу коригованог коефицијента детерминације који објашњава 64,0% варијансе производних капацитета за пољопривредну производњу/прераду и 48,0% варијансе смештајних капацитета у руралном туризму. За проверу аутокорелације спроведен је Дурбин-Вотсонов тест. Имајући у виду да вредност добијеног коефицијента за обе области апликације није већи од 3 нити мањи од 1, може се закључити да не постоји аутокорелација за посматране моделе.

Табела 47. Опис модела^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел	Коефицијент Пирсонове корелације	Коефицијент детерминације r^2	Кориговани коефицијент		Стандардна грешка	Durbin-Watson
				детерминације - кориговано r^2	детерминације - кориговано r^2		
Пољопривреда	PP1	0,801 ^б	0,642	0,640	0,640	0,802	1,293
Рурални туризам	PP1	0,696 ^б	0,484	0,480	0,480	0,977	1,348

а. Зависна варијабла: производни капацитети за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму (PP1)

б. Предиктор: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

Оцену статистичке значајности коригованог коефицијента детерминације приказује једнофакторска анализа варијансе (АНОВА) у табели 48. Поставља се нулта хипотеза да је r^2 у популацији једнако 0. С обзиром да је израчуната вредност сигнификантности мања од 0,05, нулту хипотезу не можемо одбацити и закључујемо да модел у овом истраживању достижу статистичку значајност.

Табела 48. АНОВА^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел	Сума		Оцена варијансе	Однос варијанси (F)	Значајност	
		квадрата одступања	Број степени слободе				
Пољопривреда	PP1	Регресија	231,380	1	231,380	360,070	0,000 ^б
		Резидуал	129,162	201	0,643		
		Укупно	360,542	202			
Рурални туризам	PP1	Регресија	103,895	1	103,895	108,853	0,000 ^б
		Резидуал	110,716	116	0,954		
		Укупно	214,610	117			

а. Зависна варијабла: производни капацитети за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму (PP1)

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

У табели 49 извршено је вредновање ефекта добијених ИПАРД средстава на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму. Вредности необјашњеног дела варијансе (веће од 0,10) и вредности фактора повећања варијансе (мање од 10) су прихватљиве (Cohen, J., Cohen, P., West, S.G., Aiken, L.S., 2003, p. 425; Cohen, 1988), тако да мултиколинеарност не представља проблем у посматраном моделу.

Табела 49. Коефицијенти производних капацитета за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму (PP1)

Област апликације	Модел	Стандардизовани		Значајност	Статистика колинеарности		
		кофицијенти Beta	t		Необјашњени део варијансе	Фактор повећања варијансе	
Пољопривреда	PP1	Константа		37,619	0,000		
		Добијена ИПАРД средства	0,801	18,975	0,000	1,000	1,000
Рурални туризам	PP1	Константа		23,991	0,000		
		Добијена ИПАРД средства	0,696	10,433	0,000	1,000	1,000

Извор: Калкулација аутора

На основу одређивања ефекта добијених ИПАРД средстава на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму, може се закључити да добијена ИПАРД средства имају значајан утицај на пољопривредну производњу/прераду $F(1, 202) = 360,070, p = 0,000 < 0,01$, те значајан утицај на смештајне капацитете у руралном туризму $F(1, 117) = 108,853, p = 0,000 < 0,01$. Стандардизован коефицијент Бета показује да добијена ИПАРД средства имају већи утицај на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду ($\beta=0,801, t=18,975, p=0,000<0,01$), у односу на смештајне капацитете у руралном туризму ($\beta=0,696, t=10,433, p=0,000<0,01$).

Ако би се повећала величина добијених ИПАРД средстава за један, вероватно би се повећали и производни капацитети за пољопривредну производњу/прераду за 0,801 јединица, те смештајни капацитети у руралном туризму за 0,696 јединица.

2.3. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на пољопривредну производњу/прераду/изградњу и опремање објеката за рурални туризам

Један од изведених циљева истраживања је и да се испитају ефекти ИПАРД подстицаја (независна-предикторска варијабла) на пољопривредну производњу/прераду/ изградњу и опремање објеката за рурални туризму (зависна-критеријумска варијабла). Предикторска варијабла (добијена ИПАРД средства) чини модел регресије (табела 50), а његово вредновање приказано је помоћу коригованог коефицијента детерминације који објашњава 63,1% варијансе пољопривредне производње/прераде и 49,4% варијансе изградње и опремања објеката за рурални туризам. За проверу аутокорељације спроведен је Дурбин-Вотсонов тест. Имајући у виду да вредност добијеног коефицијента за обе области апликације није већи од 3 нити мањи од 1, може се закључити да не постоји аутокорељација за посматране моделе.

Табела 50. Опис модела^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел	Коефицијент Пирсонове корелације	Коефицијент детерминације r^2	Кориговани	Стандардна грешка	Durbin-Watson
				коефицијент детерминације - кориговано r^2		
Пољопривреда	PP2	0,795 ^б	0,633	0,631	0,798	1,378
Рурални туризам	PP2	0,706 ^б	0,494	0,494	0,978	1,370

а. Зависна варијабла: пољопривредна производња/прерада/изградња и опремање објеката за рурални туризам (PP2)

б. Предиктор: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

Оцену статистичке значајности коригованог коефицијента детерминације приказује једнофакторска анализа варијансе (АНОВА) у табели 51. Поставља се нулта хипотеза да је r^2 у популацији једнако 0. С обзиром да је израчуната вредност сигнификантности мања од 0,05, нулту хипотезу не можемо одбацити и закључујемо да модел у овом истраживању достижу статистичку значајност.

Табела 51. АНОВА^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел		Сума	Број	Оцена варијансе	Однос	Значајност
			квадрата одступања	степени слободе		варијанси (F)	
Пољопривреда	PP2	Регресија	220,279	1	220,279	346,156	0,000 ^б
		Резидуал	127,908	201	0,636		
		Укупно	348,187	202			
Рурални туризам	PP2	Регресија	110,305	1	110,305	115,318	0,000 ^б
		Резидуал	110,958	116	0,957		
		Укупно	221,263	117			

а. Зависна варијабла: пољопривредна производња/прерада/изградња и опремање објеката за рурални туризам (PP2)

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

У табели 52 извршено је вредновање ефекта добијених ИПАРД средстава на пољопривредну производњу/прераду/изградњу и опремање објеката за рурални туризам. Вредности необјашњеног дела варијансе (веће од 0,10) и вредности фактора повећања варијансе (мање од 10) су прихватљиве (Cohen, J., Cohen, P., West, S.G., Aiken, L.S., 2003,

p. 425; Cohen, 1988), тако да мултиколинearност не представља проблем у посматраном моделу.

Табела 52. Коефицијенти пољопривредне производње/прераде/изградње и опремање објеката за рурални туризам (PP2)

Област апликације	Модел	Стандардиз овани		Значајност	Статистика колинearности	
		коэффициен ти Beta	<i>t</i>		Необјашње ни део варијансе	Фактор повећања варијансе
Пољопривреда	Константа		36,523	0,000		
	PP2 Добијена ИПАРД средства	0,795	18,605	0,000	1,000	1,000
Рурални туризам	Константа		24,232	0,000		
	PP2 Добијена ИПАРД средства	0,706	10,739	0,000	1,000	1,000

Извор: Калкулација аутора

На основу одређивања ефекта добијених ИПАРД средстава на пољопривредну производњу/прераду/изградњу и опремање објеката за рурални туризам, може се закључити да добијена ИПАРД средства имају значајан утицај на пољопривредну производњу/прераду $F(1, 202) = 346,156, p = 0,000 < 0,01$, те значајан утицај на изградњу и опремање објеката за рурални туризам $F(1, 117) = 115,318, p = 0,000 < 0,01$. Стандардизован коефицијент Бета показује да добијена ИПАРД средства имају већи утицај на пољопривредну производњу/прераду ($\beta=0,795, t=18,605, p=0,000<0,01$), у односу на изградњу и опремање објеката за рурални туризам ($\beta=0,706, t=10,739, p=0,000<0,01$).

Ако би се повећала величина добијених ИПАРД средстава за један, вероватно би се повећала и пољопривредна производња/прерада за 0,795 јединица, те изградња и опремање објеката за рурални туризам за 0,706 јединица.

2.4. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на извоз/продају/принос подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма

Један од изведених циљева истраживања је и да се испитају ефекти ИПАРД подстицаја (независна-предикторска варијабла) на извоз/продају/принос подносилаца захтева (зависна-критеријумска варијабла) у области пољопривреде и руралног туризма. Предикторска варијабла (добијена ИПАРД средства) чини модел регресије (табела 53), а његово вредновање приказано је помоћу коригованог коефицијента детерминације који објашњава 60,8% варијансе извоза/продаје у области пољопривреде и 48,3% варијансе приноса у области руралног туризма. За проверу аутокорељације спроведен је Дурбин-Вотсонов тест. Имајући у виду да вредност добијеног коефицијента за обе области апликације није већи од 3 нити мањи од 1, може се закључити да не постоји аутокорељација за посматране моделе.

Табела 53. Опис модела^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел	Коефицијент Пирсонове корелације	Коефицијент детерминације r^2	Кориговани	Стандардна грешка	Durbin-Watson
				коефицијент детерминације - кориговано r^2		
Пољопривреда	PP3	0,781 ^б	0,610	0,608	0,830	1,429
Рурални туризам	PP3	0,698 ^б	0,488	0,483	0,962	1,340

а. Зависна варијабла: извоз/продаја подносиоца захтева (PP3)

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

Оцену статистичке значајности коригованог коефицијента детерминације приказује једнофакторска анализа варијансе (АНОВА) у табели 54. Поставља се нулта хипотеза да је r^2 у популацији једнако 0. С обзиром да је израчуната вредност сигнификантности мања од 0,05, нулту хипотезу не можемо одбацити и закључујемо да модел у овом истраживању достижу статистичку значајност.

Табела 54. АНОВА^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел	Сума	Број	Оцена варијансе	Однос варијанси (F)	Значајност	
		квадрата одступања	степен слободе				
Пољопривреда	PP3	Регресија	216,741	1	216,741	314,728	0,000 ^б
		Резидуал	138,421	201	0,689		
		Укупно	355,163	202			
Рурални туризам	PP3	Регресија	102,061	1	102,061	110,376	0,000 ^б
		Резидуал	107,261	116	0,925		
		Укупно	209,322	117			

а. Зависна варијабла: извоз/продаја подносиоца захтева (PP3)

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

У табели 55 извршено је вредновање ефекта добијених ИПАРД средстава на извоз/продају/принос у области пољопривреде и руралног туризма. Вредности необјашњеног дела варијансе (веће од 0,10) и вредности фактора повећања варијансе (мање од 10) су прихватљиве (Cohen, J., Cohen, P., West, S.G., Aiken, L.S., 2003, p. 425; Cohen, 1988), тако да мултиколинеарност не представља проблем у посматраном моделу.

Табела 55. Коефицијенти извоза/продаје/приноса подносиоца захтева (PP3)

Област апликације	Модел	Стандардизовани		Значајност	Статистика колинеарности		
		кофицијен	t		Необјашњени део варијансе	Фактор повећања варијансе	
Пољопривреда	PP3	Константа		34,649	0,000		
		Добијена ИПАРД средства	0,781	17,741	0,000	1,000	1,000
Рурални туризам	PP3	Константа		23,904	0,000		
		Добијена ИПАРД средства	0,698	10,506	0,000	1,000	1,000

Извор: Калкулација аутора

На основу одређивања ефекта добијених ИПАРД средстава на извоз/продају/принос након добијања подстицаја, може се закључити да добијена ИПАРД средства имају значајан утицај на извоз/продају у области пољопривреде $F(1, 202) = 314,728, p = 0,000 < 0,01$, те значајан утицај на принос у руралном туризму $F(1, 117) = 110,376, p = 0,000 <$

0,01. Стандардизован коефицијент Бета показује да добијена ИПАРД средства имају већи утицај на извоз/продају у области пољопривреде ($\beta=0,781$, $t=17,741$, $p=0,000<0,01$), у односу на принос у области руралног туризма ($\beta=0,698$, $t=10,506$, $p=0,000<0,01$).

Ако би се повећала величина добијених ИПАРД средстава за један, вероватно би се повећао и извоз/продаја у области пољопривреде за 0,781 јединица, те принос у области руралног туризма за 0,698 јединица.

2.5. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на профит подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма

Један од изведених циљева истраживања је и да се испитају ефекти ИПАРД подстицаја (независна-предикторска варијабла) на профит подносилаца захтева (зависна-критеријумска варијабла) у области пољопривреде и руралног туризма. Предикторска варијабла (добијена ИПАРД средства) чини модел регресије (табела 56), а његово вредновање приказано је помоћу коригованог коефицијента детерминације који објашњава 66,9% варијансе профита у области пољопривреде и 44,5% варијансе профита у области руралног туризма. За проверу аутокорељације спроведен је Дурбин-Вотсонов тест. Имајући у виду да вредност добијеног коефицијента за обе области апликације није већи од 3 нити мањи од 1, може се закључити да не постоји аутокорељација за посматране моделе.

Табела 56. Опис модела^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел	Коефицијент Пирсонове корелације	Коефицијент детерминације r^2	Кориговани	Стандардна грешка	Durbin-Watson
				коефицијент детерминације - кориговано r^2		
Пољопривреда	PP4	0,819 ^б	0,670	0,669	0,769	1,286
Рурални туризам	PP4	0,670 ^б	0,449	0,445	0,999	1,237

а. Зависна варијабла: профит подносиоца захтева (PP4)

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

Оцену статистичке значајности коригованог коефицијента детерминације приказује једнофакторска анализа варијансе (АНОВА) у табели 57. Поставља се нулта хипотеза да је r^2 у популацији једнако 0. С обзиром да је израчуната вредност сигнификантности мања од 0,05, нулту хипотезу не можемо одбацити и закључујемо да модел у овом истраживању достижу статистичку значајност.

Табела 57. АНОВА^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел	Сума квадрата одступања	Број степени слободе	Оцена варијансе	Однос варијанси (F)	Значајност
Пољопривреда	Регресија	242,042	1	242,042	408,991	0,000 ^б
	Резидуал	118,953	201	0,592		
	Укупно	360,995	202			
Рурални туризам	Регресија	94,576	1	94,576	94,686	0,000 ^б
	Резидуал	115,865	116	0,999		
	Укупно	210,441	117			

а. Зависна варијабла: профит подносиоца захтева (PP4)

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

У табели 58 извршено је вредновање ефекта добијених ИПАРД средстава на профит у области пољопривреде и руралног туризма. Вредности необјашњеног дела варијансе (веће од 0,10) и вредности фактора повећања варијансе (мање од 10) су прихватљиве (Cohen, J., Cohen, P., West, S.G., Aiken, L.S., 2003, p. 425; Cohen, 1988), тако да мултиколинеарност не представља проблем у посматраном моделу.

Табела 58. Коефицијенти профита подносиоца захтева (PP4)

Област апликације	Модел	Стандардиз овани		Значајност	Статистика колинearности	
		коэффициен ти Beta	<i>t</i>		Необјашње ни део варијансе	Фактор повећања варијансе
Пољопривреда	Константа		38,523	0,000		
	PP4 Добијена ИПАРД средства	0,819	20,224	0,000	1,000	1,000
Рурални туризам	Константа		22,398	0,000		
	PP4 Добијена ИПАРД средства	0,670	9,731	0,000	1,000	1,000

Извор: Калкулација аутора

На основу одређивања ефекта добијених ИПАРД средстава на профит подносилаца захтева, може се закључити да добијена ИПАРД средства имају значајан утицај на профит у области пољопривреде $F(1, 202) = 408,991, p = 0,000 < 0,01$, те значајан утицај на профит у руралном туризму $F(1, 117) = 94,686, p = 0,000 < 0,01$. Стандардизован коефицијент Бета показује да добијена ИПАРД средства имају већи утицај на профит у области пољопривреде ($\beta=0,819, t=20,224, p=0,000<0,01$), у односу на профит у области руралног туризма ($\beta=0,670, t=9,731, p=0,000<0,01$).

Ако би се повећала величина добијених ИПАРД средстава за један, вероватно би се повећао и профит у области пољопривреде за 0,819 јединица, те профит у области руралног туризма за 0,670 јединица.

2.6. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма

Један од изведених циљева истраживања је и да се испитају ефекти ИПАРД подстицаја (независна-предикторска варијабла) на тржишни удео подносилаца захтева (зависна-критеријумска варијабла) у области пољопривреде и руралног туризма. Предикторска варијабла (добијена ИПАРД средства) чини модел регресије (табела 59), а његово вредновање приказано је помоћу коригованог коефицијента детерминације који објашњава 64,9% варијансе тржишног удела у области пољопривреде и 45,9% варијансе тржишног удела у области руралног туризма. За проверу аутокорелације спроведен је

Дурбин-Вотсонов тест. Имајући у виду да вредност добијеног коефицијента за обе области апликације није већи од 3 нити мањи од 1, може се закључити да не постоји аутокорељација за посматране моделе.

Табела 59. Опис модела^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел	Коефицијент Пирсонове корелације	Коефицијент детерминације r^2	Кориговани	Стандардна грешка	Durbin-Watson
				коефицијент детерминације - кориговано r^2		
Пољопривреда	PP5	0,807 ^б	0,651	0,649	0,771	1,330
Рурални туризам	PP5	0,681 ^б	0,464	0,459	0,987	1,266

а. Зависна варијабла: тржишни удео подносиоца захтева (PP5)

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

Оцену статистичке значајности коригованог коефицијента детерминације приказује једнофакторска анализа варијансе (АНОВА) у табели 60. Поставља се нулта хипотеза да је r^2 у популацији једнако 0. С обзиром да је израчуната вредност сигнификантности мања од 0,05, нулту хипотезу не можемо одбацити и закључујемо да модел у овом истраживању достижу статистичку значајност.

Табела 60. АНОВА^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел		Сума	Број	Оцена варијансе	Однос	Значајност
			квадрата одступања	степен слободе		варијанси (F)	
Пољопривреда	PP5	Регресија	222,420	1	222,420	374,416	0,000 ^б
		Резидуал	119,403	201	0,594		
		Укупно	341,823	202			
Рурални туризам	PP5	Регресија	97,740	1	97,740	100,262	0,000 ^б
		Резидуал	113,082	116	0,975		
		Укупно	210,822	117			

а. Зависна варијабла: тржишни удео подносиоца захтева (PP5)

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

У табели 61 извршено је вредновање ефекта добијених ИПАРД средстава на тржишни удео у области пољопривреде и руралног туризма. Вредности необјашњеног дела варијансе (веће од 0,10) и вредности фактора повећања варијансе (мање од 10) су прихватљиве (Cohen, J., Cohen, P., West, S.G., Aiken, L.S., 2003, p. 425; Cohen, 1988), тако да мултиколинеарност не представља проблем у посматраном моделу.

Табела 61. Коефицијенти тржишног удела подносиоца захтева (PP5)

Област апликације	Модел	Стандардиз овани		Значајност	Статистика колинеарности	
		коэффициент Бета	<i>t</i>		Необјашње ни део варијансе	Фактор повећања варијансе
Пољопривреда	Константа		37,861	0,000		
	PP5 Добијена ИПАРД средства	0,807	19,350	0,000	1,000	1,000
Рурални туризам	Константа		23,229	0,000		
	PP5 Добијена ИПАРД средства	0,681	10,013	0,000	1,000	1,000

Извор: Калкулација аутора

На основу одређивања ефекта добијених ИПАРД средстава на тржишни удео подносилаца захтева, може се закључити да добијена ИПАРД средства имају значајан утицај на тржишни удео у области пољопривреде $F(1, 202) = 374,416, p = 0,000 < 0,01$, те значајан утицај на тржишни удео у руралном туризму $F(1, 117) = 100,262, p = 0,000 < 0,01$. Стандардизован коефицијент Бета показује да добијена ИПАРД средства имају већи утицај на тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде ($\beta=0,807, t=19,350, p=0,000<0,01$), у односу на тржишни удео подносилаца захтева у области руралног туризма ($\beta=0,681, t=10,013, p=0,000<0,01$).

Ако би се повећала величина добијених ИПАРД средстава за један, вероватно би се повећао и тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде за 0,807 јединица, те тржишни удео подносилаца захтева у области руралног туризма за 0,681 јединица.

2.7. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма

Један од изведених циљева истраживања је и да се испитају ефекти ИПАРД подстицаја (независна-предикторска варијабла) на број новозапослених лица код подносиоца захтева (зависна-критеријумска варијабла) у области пољопривреде и руралног туризма. Предикторска варијабла (добијена ИПАРД средства) чини модел регресије (табела 62), а његово вредновање приказано је помоћу коригованог коефицијента детерминације који објашњава 58,4% варијансе новозапослених лица код подносиоца захтева у области пољопривреде и 34,6% варијансе новозапослених лица подносиоца захтева у области руралног туризма. За проверу аутокорелације спроведен је Дурбин-Вотсонов тест. Имајући у виду да вредност добијеног коефицијента за обе области апликације није већи од 3 нити мањи од 1, може се закључити да не постоји аутокорелација за посматране моделе.

Табела 62. Опис модела^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел	Коефицијент Пирсонове корелације	Коефицијент детерминације r^2	Кориговани	Стандардна грешка	Durbin-Watson
				коефицијент детерминације - кориговано r^2		
Пољопривреда	PP6	0,765 ^б	0,586	0,584	0,918	1,357
Рурални туризам	PP6	0,593 ^б	0,352	0,346	1,107	1,451

а. Зависна варијабла: број новозапослених лица код подносиоца захтева (PP6)

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

Оцену статистичке значајности коригованог коефицијента детерминације приказује једнофакторска анализа варијансе (АНОВА) у табели 63. Поставља се нулта хипотеза да је r^2 у популацији једнако 0. С обзиром да је израчуната вредност сигнификантности мања од 0,05, нулту хипотезу не можемо одбацити и закључујемо да модел у овом истраживању достижу статистичку значајност.

Табела 63. АНОВА^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел		Сума	Број	Оцена варијансе	Однос варијанси (F)	Значајност
			квадрата одступања	степени слободе			
Пољопривреда	PP6	Регресија	239,424	1	239,424	284,229	0,000 ^б
		Резидуал	169,315	201	0,842		
		Укупно	408,739	202			
Рурални туризам	PP6	Регресија	77,138	1	77,138	62,948	0,000 ^б
		Резидуал	142,150	116	1,225		
		Укупно	219,288	117			

а. Зависна варијабла: број новозапослених лица код подносиоца захтева (PP6)

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

У табели 64 извршено је вредновање ефекта добијених ИПАРД средстава на број новозапослених лица код подносиоца захтева у области пољопривреде и руралног туризма. Вредности необјашњеног дела варијансе (веће од 0,10) и вредности фактора повећања варијансе (мање од 10) су прихватљиве (Cohen, J., Cohen, P., West, S.G., Aiken, L.S., 2003, p. 425; Cohen, 1988), тако да мултиколинеарност не представља проблем у посматраном моделу.

Табела 64. Коефицијенти броја новозапослених лица код подносиоца захтева (PP6)

Област апликације	Модел		Стандардизовани		Значајност	Статистика колинеарности	
			коэффициенти Beta	t		Необјашњени део варијансе	Фактор повећања варијансе
Пољопривреда	PP6	Константа		30,424	0,000		
		Добијена ИПАРД средства	0,765	16,859	0,000	1,000	1,000
Рурални туризам	PP6	Константа		18,755	0,000		
		Добијена ИПАРД средства	0,593	7,934	0,000	1,000	1,000

Извор: Калкулација аутора

На основу одређивања ефекта добијених ИПАРД средстава на број новозапослених лица код подносиоца захтева, може се закључити да добијена ИПАРД средства имају значајан утицај на број новозапослених лица у области пољопривреде $F(1, 202) = 284,229$, $p = 0,000 < 0,01$, те значајан утицај на број новозапослених лица у руралном туризму $F(1,$

117) = 62,948, $p = 0,000 < 0,01$. Стандардизован коефицијент Бета показује да добијена ИПАРД средства имају већи утицај на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде ($\beta=0,765$, $t=16,859$, $p=0,000<0,01$), у односу на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области руралног туризма ($\beta=0,593$, $t=7,934$, $p=0,000<0,01$).

Ако би се повећала величина добијених ИПАРД средстава за један, вероватно би се повећао и број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде за 0,765 јединица, те број новозапослених лица код подносилаца захтева у области руралног туризма за 0,593 јединица.

2.8. Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на радну продуктивност запослених у области пољопривреде и руралног туризма

Један од изведених циљева истраживања је и да се испитају ефекти ИПАРД подстицаја (независна-предикторска варијабла) на радну продуктивност запослених код подносиоца захтева (зависна-критеријумска варијабла) у области пољопривреде и руралног туризма. Предикторска варијабла (добијена ИПАРД средства) чини модел регресије (табела 65), а његово вредновање приказано је помоћу коригованог коефицијента детерминације који објашњава 60,4% варијансе радне продуктивности код подносиоца захтева у области пољопривреде и 37,8% варијансе радне продуктивности подносиоца захтева у области руралног туризма. За проверу аутокорељације спроведен је Дурбин-Вотсонов тест. Имајући у виду да вредност добијеног коефицијента за обе области апликације није већи од 3 нити мањи од 1, може се закључити да не постоји аутокорељација за посматране моделе.

Табела 65. Опис модела^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел	Коефицијент Пирсонове корелације	Коефицијент детерминације r^2	Кориговани	Стандардна грешка	Durbin-Watson
				коефицијент детерминације - кориговано r^2		
Пољопривреда	PP7	0,778 ^б	0,606	0,604	0,918	1,487
Рурални туризам	PP7	0,619 ^б	0,383	0,378	1,065	1,235

а. Зависна варијабла: радна продуктивност запослних код подносиоца захтева (PP7)

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

Оцену статистичке значајности коригованог коефицијента детерминације приказује једнофакторска анализа варијансе (АНОВА) у табели 66. Поставља се нулта хипотеза да је r^2 у популацији једнако 0. С обзиром да је израчуната вредност сигнификантности мања од 0,05, нулту хипотезу не можемо одбацити и закључујемо да модел у овом истраживању достижу статистичку значајност.

Табела 66. АНОВА^а (за сваку област апликације)

Област апликације	Модел		Сума	Број	Оцена варијансе	Однос	Значајност
			квадрата одступања	степени слободе		варијанси (F)	
Пољопривреда	PP7	Регресија	260,526	1	260,526	309,133	0,000 ^б
		Резидуал	169,395	201	0,843		
		Укупно	429,921	202			
Рурални туризам	PP7	Регресија	81,797	1	81,797	72,119	0,000 ^б
		Резидуал	131,567	116	1,134		
		Укупно	213,364	117			

а. Зависна варијабла: радна продуктивност запослних код подносиоца захтева (PP7)

б. Предиктори: добијена ИПАРД средства

Извор: Калкулација аутора

У табели 67 извршено је вредновање ефекта добијених ИПАРД средстава на радну продуктивност запослених код подносиоца захтева у области пољопривреде и руралног туризма. Вредности необјашњеног дела варијансе (веће од 0,10) и вредности фактора повећања варијансе (мање од 10) су прихватљиве (Cohen, J., Cohen, P., West, S.G., Aiken,

L.S., 2003, p. 425; Cohen, 1988), тако да мултиколинеарност не представља проблем у посматраном моделу.

Табела 67. Коефицијенти радне продуктивности запослених код подносиоца захтева (PP7)

Област апликације	Модел	Стандардиз овани		Значајност	Статистика колинеарности	
		коэффициен ти Beta	<i>t</i>		Необјашње ни део варијансе	Фактор повећања варијансе
Пољопривреда	Константа		31,593	0,000		
	PP7 Добијена ИПАРД средства	0,778	17,582	0,000	1,000	1,000
Рурални туризам	Константа		19,755	0,000		
	PP7 Добијена ИПАРД средства	0,619	8,492	0,000	1,000	1,000

Извор: Калкулација аутора

На основу одређивања ефекта добијених ИПАРД средстава на радну продуктивност запослених код подносиоца захтева, може се закључити да добијена ИПАРД средства имају значајан утицај на радну продуктивност запослених код подносилаца у области пољопривреде $F(1, 202) = 309,133, p = 0,000 < 0,01$, те значајан утицај на радну продуктивност запослених код подносилаца захтева у руралном туризму $F(1, 117) = 72,119, p = 0,000 < 0,01$. Стандардизован коефицијент Бета показује да добијена ИПАРД средства имају већи утицај на радну продуктивност запослених код подносилаца захтева у области пољопривреде ($\beta=0,778, t=17,582, p=0,000<0,01$), у односу на радну продуктивност запослених код подносилаца захтева у области руралног туризма ($\beta=0,619, t=8,492, p=0,000<0,01$).

Ако би се повећала величина добијених ИПАРД средстава за један, вероватно би се повећала и радна продуктивност запослених код подносилаца захтева у области пољопривреде за 0,778 јединица, те радна продуктивност запослених код подносилаца захтева у области руралног туризма за 0,619 јединица.

IV Дискусија резултата истраживања

Полазећи од владајућих ставова и схватања у литератури о руралном развоју, начину финансирања руралног развоја, те недостатку довољног броја радова који истражују ефекат ИПАРД подстицаја на рурални развој, резултати истраживања ове докторске дисертације пружају валидан одговор на бројне теоријско-методолошке-емпиријске недоумице аутора у овој области. Докторска дисертација нуди разјашњење основне намере, а то је целовито сагледавање ефекта ИПАРД подстицаја на рурални развој, те да ли ИПАРД подстицаји имају значајан ефекат на појединачне индикаторе руралног развоја (производни капацитет, производња, извоз/продаја, профит, тржишни удео, број новозапослених лица, продуктивност запослених код подносилаца захтева) у области пољопривреде и руралног туризма.

1. Ефекат ИПАРД подстицаја на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма

Општи циљ истраживања односио се на утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма. У моделу је утврђено да добијена ИПАРД средства објашњавају 69,9% варијансе руралног развоја у области пољопривреде и 47,8% варијансе руралног развоја у области руралног туризма. Имајући у виду да је утврђена статистичка значајност коригованог коефицијента детерминације помоћу једнофакторске анализе варијансе, хипотеза да не постоји линеарна повезаност између предиктора (добијена ИПАРД средства) и критеријумске варијабле (рурални развој) је одбачена, те је настављено са вредновањем доприноса добијених ИПАРД средстава на рурални развој, са аспекта пољопривреде и руралног туризма.

Утврђено је да ИПАРД средства имају значајан позитиван утицај на рурални развој у области пољопривреде ($\beta=0,837$), те значајан позитиван утицај на рурални развој у области руралног туризма ($\beta=0,695$). Што је већи ИПАРД подстицај, већи ће бити и ефекат на рурални развој, у области пољопривреде и руралног туризма. Ако би се повећала величина добијених ИПАРД средстава за један, вероватно би се повећао и ефекат пољопривреде на рурални развој за 0,837 јединица, те ефекат руралног туризма на рурални развој за 0,695 јединица.

2. Ефекат ИПАРД подстицаја на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму

Део специфичних циљева истраживања односио се на утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму. У моделу је утврђено да добијена ИПАРД средства објашњавају 64,0% варијансе производних капацитета за пољопривредну производњу/прераду и 48,0% варијансе смештајних капацитета у руралном туризму. Имајући у виду да је утврђена статистичка значајност коригованог коефицијента детерминације помоћу једнофакторске анализе варијансе, хипотеза да не постоји линеарна повезаност између предиктора (добијена ИПАРД средства) и критеријумске варијабле (производни капацитети за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитети у руралном туризму) је одбачена, те је настављено са вредновањем доприноса добијених ИПАРД средстава на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму.

Утврђено је да ИПАРД средства имају значајан позитиван утицај на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду ($\beta=0,801$), те значајан позитиван утицај на смештајне капацитете у руралном туризму ($\beta=0,696$). Што је већи ИПАРД подстицај, већи ће бити и ефекат на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитете у руралном туризму.

3. Ефекат ИПАРД подстицаја на пољопривредну производњу/прераду/изградњу и опремање објеката за рурални туризам

Део специфичних циљева истраживања односио се на утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на пољопривредну производњу/прераду/изградњу и опремање објеката за рурални туризам. У моделу је утврђено да добијена ИПАРД средства објашњавају 63,1% варијансе пољопривредне производње/прераде и 49,4% варијансе изградње и опремања објеката за рурални туризам. Имајући у виду да је утврђена статистичка значајност коригованог коефицијента детерминације помоћу једнофакторске анализе варијансе,

хипотеза да не постоји линеарна повезаност између предиктора (добијена ИПАРД средства) и критеријумске варијабле (пољопривредна производња/прерада/изградња и опремање објеката за рурални туризму) је одбачена, те је настављено са вредновањем доприноса добијених ИПАРД средстава на пољопривредну производњу/прераду/изградњу и опремање објеката за рурални туризам.

Утврђено је да ИПАРД средства имају значајан позитиван утицај на пољопривредну производњу/прераду ($\beta=0,795$), те значајан позитиван утицај на изградњу и опремање објеката за рурални туризам ($\beta=0,696$). Што је већи ИПАРД подстицај, већи ће бити и ефекат на пољопривредну производњу/прераду/изградњу и опремање објеката за рурални туризам.

4. Ефекат ИПАРД подстицаја на извоз/продају/принос подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма

Део специфичних циљева истраживања односио се на утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на извоз/продају/принос подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма. У моделу је утврђено да добијена ИПАРД средства објашњавају 60,8% варијансе извоза/продаје у области пољопривреде и 48,3% варијансе приноса у области руралног туризма. Имајући у виду да је утврђена статистичка значајност коригованог коефицијента детерминације помоћу једнофакторске анализе варијансе, хипотеза да не постоји линеарна повезаност између предиктора (добијена ИПАРД средства) и критеријумске варијабле (извоз/продаја/принос подносилаца захтева) је одбачена, те је настављено са вредновањем доприноса добијених ИПАРД средстава на извоз/продају/принос подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.

Утврђено је да ИПАРД средства имају значајан позитиван утицај на извоз/продају у области пољопривреде ($\beta=0,781$), те значајан позитиван утицај на принос у области руралног туризма ($\beta=0,698$). Што је већи ИПАРД подстицај, већи ће бити и ефекат извоза/продаје/приноса подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.

5. Ефекат ИПАРД подстицаја на профит подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма

Део специфичних циљева истраживања односио се на утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на профит подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма. У моделу је утврђено да добијена ИПАРД средства објашњавају 66,9% варијансе профита подносилаца захтева у области пољопривреде и 44,5% варијансе профита подносилаца захтева у области руралног туризма. Имајући у виду да је утврђена статистичка значајност коригованог коефицијента детерминације помоћу једнофакторске анализе варијансе, хипотеза да не постоји линеарна повезаност између предиктора (добијена ИПАРД средства) и критеријумске варијабле (профит подносилаца захтева) је одбачена, те је настављено са вредновањем доприноса добијених ИПАРД средстава на профит подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.

Утврђено је да ИПАРД средства имају значајан позитиван утицај на профит подносилаца захтева у области пољопривреде ($\beta=0,819$), те значајан позитиван утицај на профит подносилаца захтева у области руралног туризма ($\beta=0,670$). Што је већи ИПАРД подстицај, већи ће бити и профит подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.

6. Ефекат ИПАРД подстицаја на тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма

Део специфичних циљева истраживања односио се на утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма. У моделу је утврђено да добијена ИПАРД средства објашњавају 64,9% варијансе тржишног удела подносилаца захтева у области пољопривреде и 45,9% варијансе тржишног удела подносилаца захтева у области руралног туризма. Имајући у виду да је утврђена статистичка значајност коригованог коефицијента детерминације помоћу једнофакторске анализе варијансе, хипотеза да не постоји линеарна повезаност између предиктора (добијена ИПАРД средства) и критеријумске варијабле (тржишни удео подносилаца захтева) је одбачена, те је настављено са вредновањем доприноса

добијених ИПАРД средстава на тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.

Утврђено је да ИПАРД средства имају значајан позитиван утицај на тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде ($\beta=0,807$), те значајан позитиван утицај на тржишни удео подносилаца захтева у области руралног туризма ($\beta=0,681$). Што је већи ИПАРД подстицај, већи ће бити и тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.

7. Ефекат ИПАРД подстицаја на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма

Део специфичних циљева истраживања односио се на утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма. У моделу је утврђено да добијена ИПАРД средства објашњавају 58,4% варијансе новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде и 34,6% варијансе новозапослених лица код подносилаца захтева у области руралног туризма. Имајући у виду да је утврђена статистичка значајаност коригованог коефицијента детерминације помоћу једнофакторске анализе варијансе, хипотеза да не постоји линеарна повезаност између предиктора (добијена ИПАРД средства) и критеријумске варијабле (број новозапослених лица код подносилаца захтева) је одбачена, те је настављено са вредновањем доприноса добијених ИПАРД средстава на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.

Утврђено је да ИПАРД средства имају значајан позитиван утицај на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде ($\beta=0,765$), те значајан позитиван утицај на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области руралног туризма ($\beta=0,593$). Што је већи ИПАРД подстицај, већи ће бити и број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма. Ови резултати су у складу са налазима Mitchell et al., (2005), који указују да је рурални туризам једна од радно најинтензивнијих индустрија, која представља потенцијални допринос стварању нових радних места и економском развоју руралних подручја, што је често најважнији елемент у стратегијама руралног развоја.

8. Ефекат ИПАРД подстицаја на радну продуктивност запослених у области пољопривреде и руралног туризма

Део специфичних циљева истраживања односио се на утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на радну продуктивност запослених у области пољопривреде и руралног туризма. У моделу је утврђено да добијена ИПАРД средства објашњавају 60,4% варијансе радне продуктивности запослених у области пољопривреде и 37,8% варијансе радне продуктивности запослених у области руралног туризма. Имајући у виду да је утврђена статистичка значајност коригованог коефицијента детерминације помоћу једнофакторске анализе варијансе, хипотеза да не постоји линеарна повезаност између предиктора (добијена ИПАРД средства) и критеријумске варијабле (радна продуктивност запослених) је одбачена, те је настављено са вредновањем доприноса добијених ИПАРД средстава на радну продуктивност запослених у области пољопривреде и руралног туризма.

Утврђено је да ИПАРД средства имају значајан позитиван утицај на радну продуктивност запослених у области пољопривреде ($\beta=0,778$), те значајан позитиван утицај на радну продуктивност запослених у области руралног туризма ($\beta=0,619$). Што је већи ИПАРД подстицај, већа ће бити и радна продуктивност запослених у области пољопривреде и руралног туризма.

Након утврђивања ефеката ИПАРД средстава на појединачне индикаторе руралног развоја, потребно је истаћи код којег је индикатора руралног развоја ефекат ИПАРД средстава највећи у области пољопривреде и руралног туризма, те код којег је индикатора руралног развоја ефекат ИПАРД средстава најмањи у области пољопривреде и руралног туризма.

Када је реч о пољопривреди, допринос ИПАРД средстава је највећи код профита подносилаца захтева ($\beta=0,819$), што подразумева да добијена ИПАРД средства највише позитивно корелирају са оствареним профитом подносилаца захтева. Допринос ИПАРД средстава најмањи је код броја новозапослених лица код подносилаца захтева ($\beta=0,765$), што подразумева да добијена ИПАРД средства најмање позитивно корелирају са бројем новозапослених лица код подносилаца захтева.

Када је реч о руралном туризму, допринос ИПАРД средстава је највећи код изградње и опремања објеката за рурални туризам ($\beta=0,706$), што подразумева да добијена ИПАРД средства највише позитивно корелирају са изградњом и опремањем објеката у руралном туризму. Допринос ИПАРД средстава најмањи је код броја новозапослених лица код подносилаца захтева у руралном туризму ($\beta=0,593$), што подразумева да добијена ИПАРД средства најмање позитивно корелирају са бројем новозапослених лица код подносилаца захтева у руралном туризму.

Закључна разматрања

Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма, као главни циљ овог истраживања спроведен је применом линеарне регресионе анализе. На основу спроведеног истраживања, утврђено је да добијена ИПАРД средства имају значајан јединствен, позитиван допринос предикцији зависне варијабле, тј. руралном развоју, како са аспекта пољопривреде, тако и са аспекта руралном туризму, те је закључено да је главна претпоставка **прихваћена**:

- *X_0 : Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на рурални развој са аспекта пољопривреде и руралног туризма.*

Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду и смештајне капацитет у руралном туризму, као први изведени циљ овог истраживања спроведен је применом линеарне регресионе анализе. На основу спроведеног истраживања, утврђено је да добијена ИПАРД средства имају значајан јединствен, позитиван допринос предикцији производних капацитета за пољопривредну производњу/прераду, те значајан позитиван допринос предикцији смештајних капацитета у руралном туризму. На основу тога, закључено је да је прва помоћна претпоставка **прихваћена**:

- *X_1 : Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на производне капацитете за пољопривредну производњу/прераду, те већи смештајни капацитети у руралном туризму.*

Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на пољопривредну производњу / прераду / изградњу и опремање објеката за рурални туризам, као други изведени циљ овог истраживања спроведен је применом линеарне регресионе анализе. На основу спроведеног истраживања, утврђено је да добијена ИПАРД средства имају значајан јединствен, позитиван допринос предикцији пољопривредне производње / прераде, те значајан позитиван допринос предикцији изградње и опремања објеката за рурални туризам. На основу тога је закључено да је друга помоћна претпоставка **прихваћена**:

- *H₂: Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на пољопривредну производњу/прераду/изградњу и опремање објеката за рурални туризам.*

Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на извоз/продају/принос подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма, као трећи изведени циљ овог истраживања спроведен је применом линеарне регресионе анализе. На основу спроведеног истраживања, утврђено је да добијена ИПАРД средства имају значајан јединствен, позитиван допринос предикцији извоза/продаје у области пољопривреде, те значајан позитиван допринос предикцији приноса у руралном туризму. На основу тога је закључено да је трећа помоћна претпоставка *прихваћена*:

- *H₃: Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на извоз/продају/принос подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.*

Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на профит подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма, као четврти изведени циљ овог истраживања спроведен је применом линеарне регресионе анализе. На основу спроведеног истраживања, утврђено је да добијена ИПАРД средства имају значајан јединствен, позитиван допринос предикцији профита подносилаца захтева у области пољопривреде, те значајан позитиван допринос предикцији профита подносилаца захтева у области руралног туризма. На основу тога је закључено да је четврта помоћна претпоставка *прихваћена*:

- *H₄: Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на профит подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.*

Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма, као пети изведени циљ овог истраживања спроведен је применом линеарне регресионе анализе. На основу спроведеног истраживања, утврђено је да добијена ИПАРД средства имају значајан јединствен, позитиван допринос предикцији тржишног удела подносилаца захтева у области пољопривреде, те значајан позитиван допринос предикцији тржишног удела подносилаца захтева у области руралног туризма. На основу тога је закључено да је пета помоћна претпоставка *прихваћена*:

- *X₅: Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на тржишни удео подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.*

Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма, као шести изведени циљ овог истраживања спроведен је применом линеарне регресионе анализе. На основу спроведеног истраживања, утврђено је да добијена ИПАРД средства имају значајан јединствен, позитиван допринос предикцији броја новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде, те значајан позитиван допринос предикцији броја новозапослених лица код подносилаца захтева у области руралног туризма. На основу тога је закључено да је шеста помоћна претпоставка *прихваћена*:

- *X₆: Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на број новозапослених лица код подносилаца захтева у области пољопривреде и руралног туризма.*

Утврђивање ефекта ИПАРД подстицаја на радну продуктивност запослених у области пољопривреде и руралног туризма, као трећи изведени циљ овог истраживања спроведен је применом линеарне регресионе анализе. На основу спроведеног истраживања, утврђено је да добијена ИПАРД средства имају значајан јединствен, позитиван допринос предикцији радне продуктивности запослених у области пољопривреде, те значајан позитиван допринос предикцији радне продуктивности запослених у области руралног туризма. На основу тога је закључено да је седма помоћна претпоставка *прихваћена*:

- *X₇: Постоји значајан ефекат ИПАРД подстицаја на радну продуктивност запослених у области пољопривреде и руралног туризма.*

Након испитивања утицаја појединачних индикатора руралног развоја у области пољопривреде и руралног развоја, кроз постављене истраживачке циљеве и хипотезе, потребно је указати на могући допринос, ограничења, као и препоруке за даља истраживања ове проблематике.

Будући да су у нашој земљи, истраживања ове проблематике веома оскудна и заснивају се углавном на дескриптивном опису добијених подстицаја, те евентуалној компарацији са другим земљама региона или Европске Уније, ово истраживање доприноси целовитом

сагледавању ефеката ИПАРД подстицаја на рурални развој, као и афирмисању ове теме у научно-истраживачкој пракси. С теоријског становишта, садржај докторске дисертације доприноси систематизацији сазнања и теоријском уобличавању истраживаног феномена у домаћој пракси, у смислу разумевања који су то опредељујући фактори који утичу на развој руралне пољопривреде и руралног туризма у Републици Србији. Резултати истраживања послужиће креаторима економске политике и корисницима подстицаја као могуће смернице ка достизању ЕУ стандарда, што представља практичну импликацију истраживања ове докторске дисертације.

Уважавајући ширину проблема из којег је извучен и дефинисан предмет дисертације, након спроведеног истраживања остаје и намеће се велики број питања у смислу могућих ограничења, али и препорука која могу бити покретач неких даљих истраживања која би:

- осим понуђених индикатора руралног развоја, укључила још неке од битних индикатора руралног развоја;
- уз метод структурираног испитивања применила и методе попут фокус група, посматрања, дубинског интервјуа и сл.;
- у испитивање укључила само испитанике који су добили ИПАРД средства;
- у испитивање укључила само испитанике из области руралног туризма.

Литература

1. 2014-2024, S. p.-2. (2014). *Strategija poljoprivrede i ruralnog razvoja Republike Srbije za period 2014-2024*. Službeni glasnik RS, br. 85/14.
2. Abdo, K. (2021). The Impact of Rural Tourism on the Development of Regional Communities. *Journal of Eastern Europe Research in Business and Economics*, 2021, 1-10. doi:10.5171/2021.652463
3. Abdollahzadeh, G., & Sharifzadeh, A. (2014). Rural Residents' Perceptions Toward Tourism Development: a Study from Iran. *International Journal of Tourism Research*, 16(2), 126-136. doi:https://doi.org/10.1002/jtr.1906
4. Abreu, I., Nunes, J., & Mesias, F. (2019). Can Rural Development Be Measured? Design and Application of a Synthetic Index to Portuguese Municipalities. *Social Indicators Research*, 145, 1107–1123. doi:https://doi.org/10.1007/s11205-019-02124-w
5. Acemoglu, D. (2007). *Introduction to Modern Economic Growth*. Massachusetts: Department of Economics, Massachusetts Institute of Technology.
6. Adamowicz, M., & Zwolińska-Ligaj, M. (2018). New Concepts for Rural Development in the Strategies and Policies of the European Union. *Economic and Regional Studies (Studia Ekonomiczne i Regionalne)*, 11(3), 7-31.
7. Aiyar, S., & Ebeke, C. (2020). Inequality of opportunity, inequality of income and economic growth. *World Development*, 136(1), 105115. doi:https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2020.105115
8. Ambrosio-Albalá, M., & Bastiaensen, J. (2010). *The new territorial paradigm of rural development: Theoretical foundations from systems and institutional theories*. Institute of Development Policy and Management.
9. Amir, F. A., Ghapar, A. A., Jamal, S. A., & Ahmad, N. K. (2015). Sustainable Tourism Development: A Study on Community Resilience for Rural Tourism in Malaysia. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 168, 116-122. doi:https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.10.217
10. Anandhi, S., Jeyaranjan, J., & Krishnan, R. (2002). Work, Caste and Competing Masculinities: Notes from a Tamil Village. *Economic and Political Weekly*, 37(43), 4397-4406.
11. Andrew, S. A., & Feiock, R. C. (2010). Core-Peripheral Structure and Regional Governance: Implications of Paul Krugman's New Economic Geography for Public Administration. *Public Administration Review; Washington*, 70(3), 494-499.
12. Androshchuk, L., & Chernenko, N. (2016). The economic and mathematical analysis of migration of employable population as a factor of national modernization in crisis. *Eastern Journal of European Studies*, 7(1), 35-47.
13. Anisiewicz, R. (2021). Conditions for Development of the Entrepreneurial Ecosystem in Tourism in the Border Area of the European Union: The Example of the Tri-Border Area of Poland–Belarus–Ukraine. *Sustainability*, 13(24), 13595. doi:https://doi.org/10.3390/su132413595
14. Ap, J. (1992). Residents' perceptions on tourism impacts. *Annals of Tourism Research*, 19(4), 665-690. doi:https://doi.org/10.1016/0160-7383(92)90060-3
15. Ap, J., & Crompton, J. L. (1998). Developing and Testing a Tourism Impact Scale. *Journal of Travel Research*, 37(2), 120–130. doi:https://doi.org/10.1177/004728759803700203
16. Arcotrass - Consortium. (2006). *Study on the state of agriculture in five applicant countries: Country Report: Serbia*. Arcotrass GmbH (Germany), in association with Vakakis International SA (Greece), EuroCare GmbH (Germany) and AKI (Hungary):

Arcotrass - Consortium. Препузето 02 26, 2023 ca
https://agriculture.ec.europa.eu/system/files/2020-02/ext-study-applicant-serbia_2006_en_0.pdf

17. Ashley, C. (2000). *The impacts of tourism on rural livelihoods: Namibia's experience*. London: Overseas Development Institute.
18. Ashley, C., & Maxwell, S. (2001). Rethinking rural development. *Development Policy Review*, 19(4), 395-425.
19. Augère-Granier, M.-L., & McEldowney, J. (2020). *EU rural development policy. Impact, challenges and outlook*. European Parliamentary Research Service.
20. Ayhan, Ç. K., Taşlı, T. C., Özkök, F., & Tatlı, H. (2020). Land use suitability analysis of rural tourism activities: Yenice, Turkey. *Tourism Management*, 76, 103949. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2019.07.003>
21. Bahrami, R., & Noori, K. (2013). Analysis of the role of tourism and its impact on rural development (Case study of the central part of Marivan). *Technical Journal of Engineering and Applied Sciences Tech J Engin & App Sci*, 3(12), 1074-1080.
22. Baldock, D., Dwyer, J., Lowe, P., Petersen, J.-E., & Ward, N. (2001). *The Nature Of Rural Development: Towards A Sustainable Integrated Rural Policy In Europe*. London: Institute for European Environmental Policy.
23. Baldwin, R. E., & Forslid, R. (2000). The Core–Periphery Model and Endogenous Growth: Stabilizing and Destabilizing Integration. *Economica*, 67(267), 307-324. doi:<https://doi.org/10.1111/1468-0335.00211>
24. Banerjee, A. V., & Duflo, E. (2005). Growth theory through the lens of development economics. Y P. A. Durlauf, *Handbook of Economic Growth* (1 изд., Т. 1, стр. 473-552). Elsevier.
25. Barrett, C. B., Christian, P., & Shiferaw, B. (2017). The structural transformation of African agriculture and rural spaces: introduction to a special section†. *Agricultural Economics*, 48(2017), 5-10. doi:<https://doi.org/10.1111/agec.12382>
26. Baum, S. (2011). The Tourist Potential of Rural Areas in Poland. *Eastern European Countryside*, 17(2011), 107-135. doi:<https://doi.org/10.2478/v10130-011-0006-z>
27. Bednarikova, Z. (2015). Evaluation of the impacts of rural development policy measures on the local economy in the Czech Republic. *Prague Economic Papers*, 24(4), 416-433. doi:10.18267/j.pep.545
28. Benedek, J. (2004). *Territorial Planing and Regional Development*. Cluj-Napoca: Clujeană University Press Publishing House.
29. Bennett, K. J., Borders, T. F., Holmes, G. M., Kozhimannil, K. B., & Ziller, E. (2019). What Is Rural? Challenges And Implications Of Definitions That Inadequately Encompass Rural People And Places. *Health Affairs*, 38(12), 1985-1992. doi:<https://doi.org/10.1377/hlthaff.2019.00910>
30. Berjan, S., El Bilali, H., Stojanovic, A., Milutinovic, H., Abouabdillah, A., Paspalj, D., . . . Petrovic, J. (2014). Governance of Agricultural and Rural Development in Serbia: A Review. *International Journal of Environmental and Rural Development*, 5(2), 11-16.
31. Binns, T., & Nel, E. (2002). Tourism as a Local Development Strategy in South Africa. *The Geographical Journal*, 168(3), 235-247.
32. Bo, S., & Cheng, C. (2021). Political hierarchy and urban primacy: evidence from China. *Journal of Comparative Economics*, 49(4), 933-946. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jce.2021.05.001>
33. Bogdanov, N. (2015). *Ruralni razvoj i ruralna politika*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Poljoprivredni fakultet.

34. Bogdanov, N. L. (2007). *Mala ruralna domaćinstva u Srbiji i ruralna nepoljoprivredna ekonomija*. Beograd: UNDP.
35. Bogdanov, N., & Bozic, D. (2010). Review of agriculture and agricultural policy in Serbia. Y V. T, *Agriculture in the Western Balkan Countries* (стр. 189-217). Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO), Halle.
36. Bogdanov, N., & Bozic, D. (2010). Review of agriculture and agricultural policy in Serbia. Y V. Tina, *Agriculture in the Western Balkan countries* (стр. 189-218). Halle, Germany: Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe (IAMO).
37. Bogdanov, N., & Rodić, V. (2014). Agriculture and Agricultural Policy in Serbia. Y E. E. Tina Volk, *Agricultural Policy and European Integration in Southeastern Europe* (стр. 153-171). Budapest, Hungary: Food and Agricultural Organization of the United Nations.
38. Bogdanov, N., Papić, R., & Todorović, S. (2017). Serbia: Agricultural policy development and assessment. Y T. E. Volk, *Monitoring of agricultural policy developments in the Western Balkan countries* (стр. 83-96). European Commission, Joint Research Centre.
39. Bogdanov, N., Rodić, V., & Vittuari, M. (2017). Structural change and transition in the agricultural sector: Experience of Serbia. *Communist and Post-Communist Studies*, 50(4), 319–330. doi:<https://doi.org/10.1016/j.postcomstud.2017.10.002>
40. Bond, E. W., Wang, P., & Yip, C. K. (1996). A General Two-Sector Model of Endogenous Growth with Human and Physical Capital: Balanced Growth and Transitional Dynamics. *Journal of Economic Theory*, 68(1), 149-173. doi:<https://doi.org/10.1006/jeth.1996.0008>
41. Borović, S., Stojanović, K., & Cvijanović, D. (2022). The future of rural tourism in the Republic of Serbia. *Economics of Agriculture*, 69(3), 925-938.
42. Bosworth, G., Rizzo, F., Marquardt, D., Strijker, D., Haartsen, T., & Thuesen, A. A. (2016). Identifying social innovations in European local rural development initiatives. *Innovation: The European Journal of Social Science Research*, 29(4), 442-461. doi:<https://doi.org/10.1080/13511610.2016.1176555>
43. Bošković, T. (2012). Ekonomski efekti razvoja turizma u ruralnim područjima Srbije. *Škola biznisa*, 2, 29-34.
44. Boucekkine, R., Fabbri, G., Federico, S., & Gozzi, F. (2019). Growth and agglomeration in the heterogeneous space: a generalized AK approach. *Journal of Economic Geography*, 19(6), 1287–1318. doi:<https://doi.org/10.1093/jeg/lby041>
45. Boyne, S. (2017). New Directions in Rural Tourism Impact Research. Y D. H. Lesley Roberts, *New directions in rural tourism* (7th Edition изд., стр. 19-37). Routledge.
46. Bramwell, B. (1994). Rural tourism and sustainable rural tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 2(1-2), 1-6. doi:<https://doi.org/10.1080/09669589409510679>
47. Bramwell, B., & Lane, B. (2013). Getting from here to there: systems change, behavioural change and sustainable tourism. *Journal of Sustainable Tourism*, 21(1), 1-4. doi:<https://doi.org/10.1080/09669582.2012.741602>
48. Brida, J. G., Osti, L., & Faccioli, M. (2011). Residents' perception and attitudes towards tourism impacts: A case study of the small rural community of Folgaria (Trentino – Italy). *Benchmarking: An International Journal*, 18(3), 359-385. doi:<https://doi.org/10.1108/14635771111137769>
49. Briedenhann, J., & Wickens, E. (2004). Rural tourism — meeting the challenges of the new South Africa. *International Journal of Tourism Research*, 6(3), 189-203. doi:<https://doi.org/10.1002/jtr.484>
50. Briedenhann, J., & Wickens, E. (2004). Tourism routes as a tool for the economic development of rural areas—vibrant hope or impossible dream? *Tourism Management*, 25(1), 71-79. doi:[https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(03\)00063-3](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(03)00063-3)

51. Briggs, S. R., and Cheek, J. M. (1986). The role of factor analysis in the development and evaluation of personality scales. *Journal of Personality*, 106-148.
52. Brohman, J. (1996). New directions in tourism for third world development. *Annals of Tourism Research*, 23(1), 48-70. doi:[https://doi.org/10.1016/0160-7383\(95\)00043-7](https://doi.org/10.1016/0160-7383(95)00043-7)
53. Brougham, J., & Butler, R. (1981). A segmentation analysis of resident attitudes to the social impact of tourism. *Annals of Tourism Research*, 8(4), 569-590. doi:[https://doi.org/10.1016/0160-7383\(81\)90042-6](https://doi.org/10.1016/0160-7383(81)90042-6)
54. Brundtland, G. H. (1987). *Our Common Future, From One Earth to One World*. Geneva: UN Document A/42/427. Пpеyзepo 03 07, 2023 ca <http://www.un-documents.net/ocf-ov.htm>
55. Brunt, P., & Courtney, P. (1999). Host perceptions of sociocultural impacts. *Annals of Tourism Research*, 26(3), 493-515. doi:[https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(99\)00003-1](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(99)00003-1)
56. Bryden, J. (2002). Rural development indicators and diversity in the European Union. *Measuring rural diversity*. Washington, DC. Пpеyзepo 03 18, 2023 ca https://www.researchgate.net/profile/John-Bryden/publication/228865950_Rural_Development_Indicators_and_Diversity_in_the_European_Union/links/0046352f9d1cef2cb8000000/Rural-Development-Indicators-and-Diversity-in-the-European-Union.pdf
57. Buchenrieder, G., Möllers, J., Happ, K., Davidov, S., Fredriksso, L., Baile, A., . . . Mishev, P. (2007). *Conceptual framework for analysing structural change in agricultural and rural livelihood*. Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe.
58. Butler, R. (1974). The social implications of tourist developments. *Annals of Tourism Research*, 2(2), 100-111. doi:[https://doi.org/10.1016/0160-7383\(74\)90025-5](https://doi.org/10.1016/0160-7383(74)90025-5)
59. Butler, R. (1994). Seasonality in Tourism: Issues and Problems. Y A. Seaton, *Tourism: The Status of the Art* (cрp. 332-339). Chichester: Wiley.
60. Butler, R., & Clark, G. (1992). Tourism in rural areas: Canada and the United Kingdom. Y I. Bowler, C. Bryant, & M. Nellis, *Tourism in Rural Areas: Canada and the United Kingdom* (cрp. 166-183). Wallingford, Oxfordshire: CAB International.
61. Caffyn, A., & Dahlström, M. (2005). Urban–rural interdependencies: Joining up policy in practice. *Regional Studies*, 39(3), 283-296. doi:<https://doi.org/10.1080/0034340050086580>
62. Cairol, D., Coudel, E., Knickel, K., & Caron, P. (2008). Conclusion: Which Perspectives for Future Research on Multifunctionality of Agriculture and Rural Areas? *International Journal of Agricultural Resources, Governance and Ecology*, 7(4-5), 419-436. doi:<https://doi.org/10.1504/IJARGE.2008.020088>
63. Cánoves, G., Villarino, M., Priestley, G. K., & Blanco, A. (2004). Rural tourism in Spain: an analysis of recent evolution. *Geoforum*, 35(6), 755-769. doi:<https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2004.03.005>
64. Cánoves, G., Villarino, M., Priestley, G. K., & Blanco, A. (2004). Rural tourism in Spain: an analysis of recent evolution. *Geoforum*, 35(6), 755-769. doi:<https://doi.org/10.1016/j.geoforum.2004.03.005>
65. Carvalho, M., Kastenholz, E., & Carneiro, M. J. (2021). Interaction as a Central Element of Co-Creative Wine Tourism Experiences—Evidence from Bairrada, a Portuguese Wine-Producing Region. *Sustainability*, 13(16), 9374. doi:<https://doi.org/10.3390/su13169374>
66. Castells-Quintana, D., & Royuela, V. (2014). Agglomeration, inequality and economic growth. *The Annals of Regional Science*, 52, 343–366. doi:<https://doi.org/10.1007/s00168-014-0589-1>
67. Cawley, M., & Gillmor, D. A. (2008). Integrated rural tourism: Concepts and practice. *Annals of Tourism Research*, 35(2), 316-337. doi:<https://doi.org/10.1016/j.annals.2007.07.011>

68. Chang, J.-C. (2011). *The role of tourism in sustainable rural development: A multiple case study in rural Taiwan*. Ph.D. Thesis. Birmingham: University of Birmingham.
69. Chen, K. Z., Mao, R., & Zhou, Y. (2023). Rurbanomics for common prosperity: new approach to integrated urban-rural development. *China Agricultural Economic Review*, 15(1), 1-16. doi:<https://doi.org/10.1108/CAER-12-2021-0256>
70. Chen, M., Zhou, Y., Hu, M., & Zhou, Y. (2020). Influence of Urban Scale and Urban Expansion on the Urban Heat Island Effect in Metropolitan Areas: Case Study of Beijing–Tianjin–Hebei Urban Agglomeration. *Remote Sensing*, 12(21), 3491. doi:<https://doi.org/10.3390/rs12213491>
71. Choi, H. C., & Sirakaya, E. (2006). Sustainability indicators for managing community tourism. *Tourism Management*, 27(6), 1274-1289. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.05.018>
72. Choi, H.-S. C., & Sirakaya, E. (2005). Measuring Residents' Attitude toward Sustainable Tourism: Development of Sustainable Tourism Attitude Scale. *Journal of Travel Research*, 43(4), 380–394. doi:<https://doi.org/10.1177/0047287505274651>
73. Chuang, S.-T. (2010). Rural Tourism: Perspectives from Social Exchange Theory. *Social Behavior and Personality: an international journal*, 38(10), 1313-1322. doi:<https://doi.org/10.2224/sbp.2010.38.10.1313>
74. Ciascai, O. R., Dezsi, Ş., & Rus, K. A. (2022). Cycling Tourism: A Literature Review to Assess Implications, Multiple Impacts, Vulnerabilities, and Future Perspectives. *Sustainability*, 14(15), 8983. doi:<https://doi.org/10.3390/su14158983>
75. Cisneros-Martínez, J. D., & Fernández-Morales, A. (2015). Cultural tourism as tourist segment for reducing seasonality in a coastal area: the case study of Andalusia. *Current Issues in Tourism*, 18(8), 765-784. doi:<https://doi.org/10.1080/13683500.2013.861810>
76. Cohen, E. (1979). Rethinking the sociology of tourism. *Annals of Tourism Research*, 6(1), 18-35. doi:[https://doi.org/10.1016/0160-7383\(79\)90092-6](https://doi.org/10.1016/0160-7383(79)90092-6)
77. Cohen, J. (1988). *Statistical power analysis for the behavioral science*. Hillsdale, New York: Lawrence Erlbaum Associates.
78. Cohen, J., Cohen, P., West, S.G., Aiken, L.S. (2003). *Applied Multiple Regression/Correlation Analysis for the Behavioral Sciences* (3 ed.). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
79. Crăciun, A. M., Dezsi, Ş., Pop, F., & Cecilia, P. (2022). Rural Tourism—Viable Alternatives for Preserving Local Specificity and Sustainable Socio-Economic Development: Case Study—“Valley of the Kings” (Gurghiului Valley, Mureş County, Romania). *Sustainability*, 14(23), 16295. doi:<https://doi.org/10.3390/su142316295>
80. Cruickshank, J. (2009). A play for rurality – Modernization versus local autonomy. *Journal of Rural Studies*, 25(1), 98-107. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2008.06.005>
81. Cunha, D., Kastenholz, E., & Lane, B. (2021). Challenges for Collecting Questionnaire-Based Onsite Survey Data in a Niche Tourism Market Context: The Case of Wine Tourism in Rural Areas. *Sustainability*, 13(21), 12251. doi:<https://doi.org/10.3390/su132112251>
82. Curcija, M., Breakey, N., & Driml, S. (2019). Development of a conflict management model as a tool for improved project outcomes in community based tourism. *Tourism Management*, 70, 341-354. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.08.016>
83. Curtis, K. R., & Slocum, S. L. (2021). Rural Winery Resiliency and Sustainability through the COVID-19 Pandemic. *Sustainability*, 13(18), 10483. doi:<https://doi.org/10.3390/su131810483>
84. Cvijanović, D., Mihailović, B., & Vukotić, S. (2016). *Marketing i konsalting u funkciji razvoja turizma Srbije*. Beograd: Institut za ekonomiku poljoprivrede.

85. Daugstad, K. (2008). Negotiating landscape in rural tourism. *Annals of Tourism Research*, 35(2), 402-426. doi:<https://doi.org/10.1016/j.annals.2007.10.001>
86. Davis, D., Allen, J., & Cosenza, R. M. (1988). Segmenting Local Residents By Their Attitudes, Interests, and Opinions Toward Tourism. *Journal of Travel Research*, 27(2), 2-8. doi:<https://doi.org/10.1177/004728758802700201>
87. de Kadt, E. J. (1979). *Tourism; passport to development? Perspectives on the Social and Cultural Effects of Tourism in Developing Countries*. World Bank and Unesco. Oxford University Press.
88. de Oliveira, J. P., & Doll, C. (2017). Climate co-benefits in urban areas. Y C. a. Doll, *Urbanization and Climate Co-Benefits: Implementation of Win-Win Interventions in Cities* (crp. 1-23). London: Routledge.
89. Demonja, D. (2014). The Overview and Analysis of the State of Rural Tourism in Croatia. *Sociologija i prostor*, 52(198/1), 69-90. doi:<https://doi.org/10.5673/sip.52.1.4>
90. DeVellis, R. (2003). *Scale Development: Theory and applications*. California: Thousand Oaks: Sage Publications.
91. Dickinson, J. E., & Robbins, D. (2008). Representations of tourism transport problems in a rural destination. *Tourism Management*, 29(6), 1110-1121. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.02.003>
92. Dimitrijević, M., Ristić, L., & Despotović, D. (2021). Rural development of regions of the Republic of Serbia in terms of employment and sources of income. *Анали Економског факултета у Суботици – The Annals of the Faculty of Economics in Subotica*, 57(46), 131-148.
93. Djordjević-Milošević, S., & Milovanović, J. (2012). *Održivi turizam u funkciji ruralnog razvoja: Mala poljoprivredna gazdinstva i ruralni turizam u Srbiji*. FAO, Futura, Agroznanje.
94. Dodds, R., Ali, A., & Galaski, K. (2018). Mobilising knowledge: Determining key elements for success and pitfalls in developing community-based tourism. *Current Issues in Tourism*, 21(13), 1547-1568. doi:<https://doi.org/10.1080/13683500.2016.1150257>
95. Douthit, N., Kiv, S., Dwolatzky, T., & Biswas, S. (2015). Exposing some important barriers to health care access in the rural USA. *Public Health*, 129(6), 611-620. doi:<https://doi.org/10.1016/j.puhe.2015.04.001>
96. Dowling, R. (1993). An Environmentally-based Planning Model for Regional Tourism Development. *Journal of Sustainable Tourism*, 1(1), 17-37.
97. Doxey, G. V. (1975). A Causation Theory of Visitor-Resident Irritants: Methodology and Research Inferences. The Impact of Tourism. *Travel and tourism research associations sixth annual conference proceedings*. 3, crp. 195-198. San Diego: The Travel Research Association.
98. Duflo, E. (2012). Women empowerment and economic development. *Journal of Economic Literature*, 50(4), 1051-1079.
99. Dupont, V. (2007). Conflicting stakes and governance in the peripheries of large Indian metropolises – An introduction. *Cities*, 24(2), 89-94. doi:<https://doi.org/10.1016/j.cities.2006.11.002>
100. Đekić, S. (2010). *Agrarni menadžment*. Niš: Ekonomski fakultet.
101. Đokić, D., Zekic, S., Jurjević, Ž., & Matkovski, B. (2020). Drivers of technical efficiency in agriculture in the Western Balkans and New EU Memeber States. *Custos e Agronegocio*, 14(4), 2-15.
102. Đurić, K., & Puškarić, A. (2018). Challenges of Using the IPARD Program in Financing Agriculture and Rural Development. *У Sustainable Agriculture and Rural Development in Terms of the Republic of Serbia Strategic Goals Realization within the Danube Region :*

- support programs for the improvement of agricultural and rural development* (crp. 318-333). Belgrade: Institute of Agricultural Economics.
103. Elands, B., & Wiersum, K. (2001). Forestry and rural development: an exploration of socio-political discourses. *Forest Policy and Economics*, 3(1-2), 5-16. doi:[https://doi.org/10.1016/S1389-9341\(00\)00027-7](https://doi.org/10.1016/S1389-9341(00)00027-7)
 104. Equipe MIT. (2002). *Tourismes I - Lieux communs*. Paris: Belin.
 105. Erjavec, E., Mortensen, K., Volk, T., Rednak, M., Eberlin, R., & Ludvig, K. (2014). Gap analysis and recommendations. Y E. E. Tina Volk, ; *Food and Agricultural Organization of the United Nations*: (crp. 39-58). Budapest.
 106. European Commission. (2010). *Europa 2020, A Strategy for Smart, Sustainable and Inclusive Growth, Communication from the Commission*. Brussels, Belgium: European Commission.
 107. European Commission. (2013). *Overview of CAP Reform 2014–2020*. European Commission. Преглед 03 12, 2013 ca http://ec.europa.eu/agriculture/policy-perspectives/policy-briefs/05_en.pdf
 108. European Commission. (2014). *Commission Implementing Regulation (EU) No 447/2014 of 2 May 2014 on the specific rules for implementing Regulation (EU) No 231/2014 of the European Parliament and of the Council establishing an Instrument for Pre-accession assistance (IPA II)*.
 109. European Commission. (2017). *The Small Farmers Scheme*. European Commission. Преглед 03 12, 2023 ca https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/food-farming-fisheries/key_policies/documents/small-farmers-scheme_en.pdf
 110. European Commission. (2023, 03 05). *The new common agricultural policy: 2023-27*. Преглед ca Agriculture and rural development: https://agriculture.ec.europa.eu/common-agricultural-policy/cap-overview/new-cap-2023-27_en
 111. European Commission. (.). *Overview - Instrument for Pre-accession Assistance*. doi:https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/overview-instrument-pre-accession-assistance_en
 112. European Commission. (.). *Overview of EU pre-accession assistance for rural development (IPARD)*. Преглед 03 18, 2023 ca Agriculture and rural development: https://agriculture.ec.europa.eu/international/international-cooperation/enlargement/pre-accession-assistance/overview_en
 113. European Commission. (.). *SAPARD*. Преглед 03 17, 2023 ca European Neighbourhood Policy and Enlargement Negotiations (DG NEAR): https://neighbourhood-enlargement.ec.europa.eu/enlargement-policy/glossary/sapard_en
 114. Eusébio, C., Kastenholz, E., & Breda, Z. (2014). Tourism and sustainable development of rural destinations: A stakeholders' view. *Revista Portuguesa de Estudos Regionais*, 36, 14–20.
 115. Fagang, H. (2017). A study on rural development and trade economy based on expectation-maximization algorithm. *Revista de la Facultad de Ingenieria*, 32(14), 589-595.
 116. Fang, W.-T. (2020). *Tourism in Emerging Economies: The Way We Green, Sustainable, and Healthy*. Singapore: Springer.
 117. FAO. (2020). *Smallholders and family farms in Serbia*. Budapest, Hungary: FAO.
 118. Feher, A., Goşa, V., Raicov, M., Haranguş, D., & Condea, B. V. (2017). Convergence of Romanian and Europe Union agriculture—evolution and prospective assessment. *Land Use Policy*, 67, 670-678. doi:<https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2017.06.016>
 119. Fernando, N. (2008). *Rural Development Outcomes and Drivers*. Philippines: Asian Development Bank.

120. Fertner, C. (2012). Downscaling European urban-rural typologies. *Geografisk Tidsskrift-Danish Journal of Geography*, 112(1), 77-83.
doi:<https://doi.org/10.1080/00167223.2012.707805>
121. Fertner, C. (2013). The Emergence and Consolidation of the Urban-Rural Region: Migration Patterns around Copenhagen 1986–2011. *Journal of Economic and Human Geography*, 104(3), 322-337. doi: <https://doi.org/10.1111/tesg.12007>
122. Field, A. (2009). *Discovering Statistics Using SPSS. (3rd ed.)*. London: Sage Publications Ltd.
123. Finney, B. R., & Watson, K. A. (1977). *A New Kind of Sugar: Tourism in the Pacific*. Center for South Pacific Studies.
124. Fong, S.-F., Lo, M.-C., Songan, P., & Nair, V. (2017). Self-efficacy and sustainable rural tourism development: local communities' perspectives from Kuching, Sarawak. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 22(2), 147-159.
doi:<https://doi.org/10.1080/10941665.2016.1208668>
125. Fredline, E., & Faulkner, B. (2000). Host community reactions: A cluster analysis. *Annals of Tourism Research*, 27(3), 763-784. doi:[https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(99\)00103-6](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(99)00103-6)
126. Galdeano-Gómez, E., Aznar-Sánchez, J., & Perez-Mesa, J. C. (2010). The Complexity of Theories on Rural Development in Europe: An Analysis of the Paradigmatic Case of Almería (South-east Spain). *Sociologia Ruralis*, 51(1), 54-78.
doi:<https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2010.00524.x>
127. Galińska, A. (2013, January 30-31). EU's agricultural policy in the WTO context. Kazan, Russia. Презенто 03 03, 2023 ca
https://www.fao.org/fileadmin/templates/est/meetings/wto_comm/EU_agricultural_policy_WTO_context.pdf
128. Gao, J., & Wu, B. (2018). Revitalizing traditional villages through rural tourism: A case study of Yuanjia Village, Shaanxi Province, China. *Tourism Management*, 63, 223-233.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.04.003>
129. Garrod, B., Wornell, R., & Youell, R. (2006). Re-conceptualising rural resources as countryside capital: The case of rural tourism. *Journal of Rural Studies*, 22(1), 117-128.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2005.08.001>
130. Garud, R., Kumaraswamy, A., & Karnøe, P. (2010). Path Dependence or Path Creation? *Journal of Management Studies*, 47(4), 760-774. doi:<https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2009.00914.x>
131. Gelbman, A., & Sofer, M. (2011). Foreword. *Journal of Tourism Challenges and Trends*, 4.1, 5-7.
132. Gluscevic, S., Maksimovic, S., Pejanovic, R., & Simeunovic, T. (2017). Possibility of rural sector development in Serbia using IPARD program. *Economics of Agriculture*, 64(2), 753-767.
133. Gollin, D. (2014). The Lewis Model: A 60-Year Retrospective. *Journal of Economic Perspectives*, 28(3), 71-88. doi:10.1257/jep.28.3.71
134. Gonsalves, P. S. (1987). Alternative Tourism—The Evolution of a Concept and Establishment of a Network. *Tourism Recreation Research*, 12(2), 9-12.
doi:<https://doi.org/10.1080/02508281.1987.11014507>
135. Goodman, D. (2003). The Quality 'Turn' and Alternative Food Practices: Reflections and Agenda. *Journal of Rural Studies*, 19(1), 1-7. doi:[https://doi.org/10.1016/S0743-0167\(02\)00043-8](https://doi.org/10.1016/S0743-0167(02)00043-8)
136. Gopal, R., Varma, S., & Gopinathan, R. (2008). Rural tourism development: constraints and possibilities with a special reference to agri-tourism. A case study on agri-tourism

- destination – Malegoan Village, Taluka Baramati, District Pune, Maharashtra. *Conference on Tourism in India – Challenges Ahead, 15-17 May 2008, IIMK*, (стр. 512-523).
137. Gössling, S., & Lane, B. (2015). Rural tourism and the development of Internet-based accommodation booking platforms: a study in the advantages, dangers and implications of innovation. *Journal of Sustainable Tourism*, 23(8-9), 1386-1403. doi:<https://doi.org/10.1080/09669582.2014.909448>
 138. Grbić, M., & Jakšić, M. (2013). Reforma finansijskog sistema Srbije - promene i dostignuti nivo razvoja. У L. Maksimović, G. Marjanović, & S. Obradović, *Efekte tranzicije i perspektive privrede Srbije* (стр. 127-148). Kragujevac: Ekonomski fakultet.
 139. Gross, J., & Ouyang, Y. (2021). Types of urbanization and economic growth. *International Journal of Urban Sciences*, 25(1), 71-85.
 140. Grujić, B., Nikolić, S. R., & Simonović, Z. (2019). The Scope and Structure of the Incentives in Agriculture and Rural Development in the Republic of Serbia. *FACTA UNIVERSITATIS*, 16(3), 327 - 335.
 141. Guinjoan, E., Badia, A., & Tulla, A. (2016). The new paradigm of rural development. Theoretical considerations and reconceptualization using the 'rural web'. *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 71(71), 495-500. doi:<https://doi.org/10.21138/bage.2279>
 142. Guth, M., Smędzik-Ambroży, K., Czyżewski, B., & Stępień, S. (2020). The Economic Sustainability of Farms under Common Agricultural Policy in the European Union Countries. *Agriculture*, 10(2), 34. doi:<https://doi.org/10.3390/agriculture10020034>
 143. Hall, D., Kirkpatrick, I., & Mitchell, M. (2005). *Rural Tourism and Sustainable Business*. Bristol: Channel View Publications.
 144. Hall, D., Roberts, L., & Morag, M. (2004). New Directions in Rural Tourism: Local Impacts and Global Trends. У D. H. Lesley Roberts, *New Directions in Rural Tourism* (1st Edition изд.). London: Routledge.
 145. Halwart, M., Funge-Smith, S., & Moehl, J. (2003). The role of aquaculture in rural development. У F. I. Service, *Review of the state of world aquaculture* (стр. 47-58). Rome: FAO Fisheries Circular. No. 886, Rev.2.
 146. Harris, J. R., & Todaro, M. P. (1970). Migration, unemployment and development: a two-sector analysis. *The American Economic Review*, 60(1), 126-142.
 147. Hatipoglu, B., Ertuna, B., & Salman, D. (2020). Small-sized tourism projects in rural areas: The compounding effects on societal wellbeing. *Journal of Sustainable Tourism*, 30(9), 2121-2143. doi:<https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1784909>
 148. Haugland, S. A., Ness, H., Grønseth, B.-O., & Aarstad, J. (2011). Development of tourism destinations: An integrated multilevel perspective. *Annals of Tourism Research*, 38(1), 268-290. doi:<https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.08.008>
 149. Henderson, J. (2004). *Urbanization and growth*. Brown University. Преузето 02 23, 2023 ca <https://www.brown.edu/Departments/Economics/Faculty/henderson/papers/Urbangrowthhandbook261004.pdf>
 150. High, C., & Nemes, G. (2007). Social Learning in LEADER: Exogenous, Endogenous and Hybrid Evaluation in Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 47(2), 103-119. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2007.00430.x>
 151. Hodge, H., Carson, D., Carson, D., Newman, L., & Garrett, J. (2017). Using Internet technologies in rural communities to access services: The views of older people and service providers. *Journal of Rural Studies*, 54, 469-478. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2016.06.016>

152. Hodge, I., & Midmore, P. (2008). Models of Rural Development and Approaches To Analysis Evaluation And Decision-Making. *Économie rurale*, 307, 23-38. doi:<https://doi.org/10.4000/economierurale>
153. Holden, A. (2000). *Environment and tourism*. London: Routledge.
154. Horvat, A. M., Matkovski, B., Zekić, S., & Radovanov, B. (2020). Technical efficiency of agriculture in Western Balkan countries undergoing the process of EU integration. *Agricultural Economics*, 66(2), 65-73. doi:10.17221/224/2019-AGRICECON
155. Hughes, G. (1995). Authenticity in tourism. *Annals of Tourism Research*, 22(4), 781-803. doi:[https://doi.org/10.1016/0160-7383\(95\)00020-X](https://doi.org/10.1016/0160-7383(95)00020-X)
156. Ibănescu, B.-C., Stoleriu, O. M., Munteanu, A., & Iațu, C. (2018). The Impact of Tourism on Sustainable Development of Rural Areas: Evidence from Romania. *Sustainability*, 10(10), 3529. doi:<https://doi.org/10.3390/su10103529>
157. ILO. (2017). *Sustainable tourism : a catalyst for inclusive socio-economic development and poverty reduction in rural Areas*. Geneva: International Labour Organization. Sectoral Policies Department.
158. Imai, K. S., & Malaeb, B. (2018). *Asia's rural-urban disparity in the context of growing inequality*. Препузето 2 19, 2023 ca https://www.ifad.org/documents/38714170/40704142/27_research.pdf/86ff7619-8814-48d0-a232-fc694fcc55ce?eloutlink=imf2ifad
159. Jafari, J. (1990). Research and scholarship: the basis of tourism education. *Journal of Tourism Studies*, 1(1), 33-41.
160. Javier, A. B., & Elazigue, D. B. (2011). Opportunities and challenges in tourism development role of local government in Philippines. *3rd Annual Conference Academi Network Development Studies Asia (ANDA). Skills Development Network Dynamism Asian Development Countries. Under Global Symposium Hall* (стр. 1-21). Nagoya University Japan. Препузето 03 07, 2023 ca <https://dokumen.tips/documents/opportunities-and-challenges-in-tourism-development-roles-of-.html?page=17>
161. Jeločnik, M., Kovačević, V., & Subić, J. (2018). Importance of IPARD Component for the Financing of Rural Tourism in Serbia. Y *Sustainable development of tourism market: International practices and Russian experience: Book of proceeding of VI International scientific and practical conference* (стр. 77-86). Stavropol: Stavropol State Agrarian University.
162. Jing, X. (2006). Rural Tourism and Sustainable Community Development. *International Forum on Rural Tourism, China, 4-6 September, 2006*. Final Report World Tourism Organization.
163. Jovanovic, V., & Manic, E. (2012). Evaluation of sustainable rural tourism development in Serbia. *Scientific Annals of the Danube Delta Institute*, 18(1), 285-294.
164. Jovanović, G., & Lakićević, D. (2012). Agriculture budget as a form of financing of Serbian agriculture. *Acta Agriculturae Serbica*, XVII(33), 59-67.
165. Juma, L. O., & Khademi-Vidra, A. (2019). Community-Based Tourism and Sustainable Development of Rural Regions in Kenya; Perceptions of the Citizenry. *Sustainability*, 11(17), 4733. doi:<https://doi.org/10.3390/su11174733>
166. Jurjević, Ž., Zekić, S., Matkovski, B., & Đokić, D. (2022). Sustainability of Small Farms in Serbia: A Comparative Analysis with the European Union. *Agronomy*, 12, 2726. doi:<https://doi.org/10.3390/agronomy12112726>
167. Jussila, H., & Järviluoma, J. (1998). Sectoral shift and diversification - The example of tourism. Y C. T. Neil, *Local Economic Development: A Geographical Comparison of Rural Community Restructuring*. Tokyo: United Nations University Press.

168. Kachniewska, M. A. (2015). Tourism development as a determinant of quality of life in rural areas. *Worldwide Hospitality and Tourism Themes*, 7(5), 500-515.
doi:<https://doi.org/10.1108/WHATT-06-2015-0028>
169. Kanbur, R., Wang, Y., & Zhang, X. (2021). The great Chinese inequality turnaround. *Journal of Comparative Economics*, 49(2), 467-482.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.jce.2020.10.001>
170. Kastenholz, E., & de Almeida, A. L. (2008). Seasonality in rural tourism – the case of North Portugal. *Tourism Review*, 63(2), 5-15.
doi:<http://dx.doi.org/10.1108/16605370810883905>
171. Kastenholz, E., Cunha, D., Cunha, C., Barroco, C., Pereira, A., Carneiro, M. J., & Lane, B. (2022). COVID-19, wine routes, crisis management and resilience amongst rural wine tourism businesses- issues and ways forward. *Advances in Hospitality and Tourism Research*, 10(1), 1-26.
172. Kelliher, F., Reinl, L., Johnson, T. G., & Joppe, M. (2018). The role of trust in building rural tourism micro firm network engagement: A multi-case study. *Tourism Management*, 68(2018), 1-12. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.02.014>
173. Khartishvili, L., Muhar, A., Dax, T., & Khelashvili, I. (2019). Rural Tourism in Georgia in Transition: Challenges for Regional Sustainability. *Sustainability*, 11(2), 410.
doi:<https://doi.org/10.3390/su11020410>
174. Kheiri, J., & Nasihatkon, B. (2016). The Effects of Rural Tourism on Sustainable Livelihoods (Case Study: Lavij Rural, Iran). *Modern Applied Science*, 10(10), 10-22.
doi:<https://doi.org/10.5539/mas.v10n10p10>
175. Kim, H. J., Chen, M.-H., & Jang, S. “. (2006). Tourism expansion and economic development: The case of Taiwan. *Tourism Management*, 27(5), 925-933.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.05.011>
176. Kim, M.-K. (2005). *Determinants of rural tourism and modeling rural tourism demand in Korea*. (K. Mi-Kyung, Ур.) Michigan State University ProQuest Dissertations Publishing.
177. Ko, T. G. (2005). Development of a tourism sustainability assessment procedure: a conceptual approach. *Tourism Management*, 26(3), 431-445.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2003.12.003>
178. Koenig-Lewis, N., & Bischoff, E. E. (2005). Seasonality research: the state of the art. *International Journal of Tourism Research*, 7(4-5), 201-219.
doi:<https://doi.org/10.1002/jtr.531>
179. Koopmans, M. E., Rogge, E., Mettepenningen, E., Knickel, K., & Šūmane, S. (2018). The role of multi-actor governance in aligning farm modernization and sustainable rural development. *Journal of Rural Studies*, 59, 252-262.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2017.03.012>
180. Kostov, P., & Lingard, J. (2004). *Integrated rural development - do we need a new approach?* Germany: University Library of Munich.
181. Kostov, P., & Lingard, J. (2004). Integrated rural development - do we need a new approach? *Others 0409006*, 16.
182. Krugman, P. (1991). *Geography and Trade*. MIT Press: Cambridge.
183. Kuznets, S. (1955). Economic growth and income inequality. *The American Economic Review*, 45(1), 1-28.
184. Labuschagne, C., & Brent, A. C. (Уредници). (2005). Sustainable Project Life Cycle Management: The need to integrate life cycles in the manufacturing sector. *International Journal of Project Management*, 23(2), 159-168.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.ijproman.2004.06.003>

185. Lane, B., & Kastenholtz, E. (2015). Rural tourism: the evolution of practice and research approaches – towards a new generation concept? *Journal of Sustainable Tourism*, 23(8-9), 1133-1156. doi:<http://dx.doi.org/10.1080/09669582.2015.1083997>
186. Lane, B., Kastenholtz, E., & Carneiro, M. J. (2022). Rural Tourism and Sustainability: A Special Issue, Review and Update for the Opening Years of the Twenty-First Century. *Sustainability*, 14(10), 6070. doi:<https://doi.org/10.3390/su14106070>
187. Lankford, S. V., & Howard, D. R. (1994). Developing a tourism impact attitude scale. *Annals of Tourism Research*, 21(1), 121-139. doi:[https://doi.org/10.1016/0160-7383\(94\)90008-6](https://doi.org/10.1016/0160-7383(94)90008-6)
188. Lee, J., Arnason, A., Nightingale, A., & Shucksmith, M. (2005). Networking: Social Capital and Identities in European Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 45(4), 269-283. doi: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9523.2005.00305.x>
189. Lee, T., & Jan, F.-H. (2019). Can community-based tourism contribute to sustainable development? Evidence from residents' perceptions of the sustainability. *Tourism Management*, 70, 368-380. doi:368-380
190. Lekić, O. Z., Gadžić, N., & Milovanović, A. (2018). Sustainability of rural areas— Exploring values, challenges and socio-cultural role. Y A. K. Fikfak, *Sustainability and Resilience Socio-Spatial Perspective* (стр. 171–184). The Netherlands: TU Delft Open.
191. Lewis, A. W. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *The Manchester School*, 22(2), 139-191. doi:<https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x>
192. Lewis, A. W. (1954). Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. *The Manchester School*, 22(2), 139-191. doi:<https://doi.org/10.1111/j.1467-9957.1954.tb00021.x>
193. Li, H., He, H., & Zhang, J. (2022). Study on Rural Development Evaluation and Drivers of Sustainable Development: Evidence from the Beijing-Tianjin-Hebei Region of China. *Sustainability*, 14(15), 9570. doi:<https://doi.org/10.3390/su14159570>
194. Lin, Z., Chen, Y., & Filieri, R. (2017). Resident-tourist value co-creation: The role of residents' perceived tourism impacts and life satisfaction. *Tourism Management*, 61, 436-442. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.02.013>
195. Liu, A. (2006). Tourism in rural areas: Kedah, Malaysia. *Tourism Management*, 27(5), 878-889. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2005.05.007>
196. Liu, J., Pan, H., & Zheng, S. (2019). Tourism Development, Environment and Policies: Differences between Domestic and International Tourists. *Sustainability*, 11(5), 1390. doi:<https://doi.org/10.3390/su11051390>
197. Long, H., & Liu, Y. (2016). Rural restructuring in China. *Journal of Rural Studies*, 47, 387-391. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2016.07.028>
198. Loukissas, P. J. (1982). Tourism's regional development impacts: A comparative analysis of the Greek islands. *Annals of Tourism Research*, 9(4), 523-541. doi:[https://doi.org/10.1016/0160-7383\(82\)90071-8](https://doi.org/10.1016/0160-7383(82)90071-8)
199. Lowe, P., Murdoch, J., & Ward, N. (1995). Networks in rural development: beyond exogenous and endogenous models. Y J. a. van der Ploeg, *Beyond Modernization. The Impact of Endogenous Rural Development* (стр. 87-105). Assen: Van Gorcum.
200. Lowe, P., Murdoch, J., Marsden, T., Munton, R., & Flynn, A. (1993). Regulating the new rural spaces: the uneven development of land. *Journal of Rural Studies*, 9(3), 205-222. doi:[https://doi.org/10.1016/0743-0167\(93\)90067-T](https://doi.org/10.1016/0743-0167(93)90067-T)
201. Lu, L., Chi, C. G., & Liu, Y. (2015). Authenticity, involvement, and image: Evaluating tourist experiences at historic districts. *Tourism Management*, 50, 85-96. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2015.01.026>

202. Lulcheva, I., & Arseniou, S. (2018). Synergy - Rural Tourism and sustainable development of rural areas in Bulgaria. *Scientific Papers Series Management, Economic Engineering in Agriculture and Rural Development*, 18(3), 243–250.
203. Lundh, C., & Prado, S. (2015). Markets and politics: the Swedish urban–rural wage gap, 1865–1985. *European Review of Economic History*, 19(1), 67–87.
doi:<https://doi.org/10.1093/ereh/heu022>
204. Ma, L., Dou, H., Wu, S., Shi, Z., & Li, Z. (2022). Rural development pressure and “three-stay” response: A case of Jinchang City in the Hexi Corridor, China. *Journal of Rural Studies*, 91, 34-46. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2022.03.002>
205. Ma, W., Zheng, H., & Gong, B. (2022). Rural income growth, ethnic differences, and household cooking fuel choice: Evidence from China. *Energy Economics*, 107, 10585. doi:<https://doi.org/10.1016/j.eneco.2022.105851>
206. MADR. (2013). *Analiza Socio-Economică în Perspectiva Dezvoltării Rurale 2014–2020*. Bucharest, Romania: MADR.
207. Madrigal, R. (1995). Residents' perceptions and the role of government. *Annals of Tourism Research*, 22(1), 86-102. doi:[https://doi.org/10.1016/0160-7383\(94\)00070-9](https://doi.org/10.1016/0160-7383(94)00070-9)
208. Malek, A. M., Kikkawa, A., Azad, A. K., & Sawada, Y. (2022). *Rural Development in Bangladesh over Four Decades: Findings from Mahabub Hossain Panel Data and the Way Forward*. Tokyo: Asian Development Bank Institute.
doi:<https://doi.org/10.56506/PPXG8315>
209. Mamun, A. A., & Mitra, S. (2012). A Methodology for Assessing Tourism Potential: Case Study Murshidabad District, West Bengal, India. *International Journal of Scientific and Research Publications*, 2(9), 1-8.
210. Mantino, F. (2010). *The Reform of EU Rural Development Policy and the Challenges ahead*. Notre Europe.
211. Marsden, T., & Sonnino, R. (2008). Rural development and the regional state: Denying multifunctional agriculture in the UK. *Journal of Rural Studies*, 24(4), 422-431.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2008.04.001>
212. Marsden, T., Banks, J., & Bristow, G. (2000). Food Supply Chain Approaches: Exploring their Role in Rural Development. *Sociologia Ruralis*, 40(4), 424-438.
doi:<https://doi.org/10.1111/1467-9523.00158>
213. Martín, J. M., Fernández, S. J., Martín, J. A., & Aguilera, J. D. (2017). Assessment of the tourism’s potential as a sustainable development instrument in terms of annual stability: Application to Spanish rural destinations in process of consolidation. *Sustainability*, 9, 1692-1712. doi:<https://doi.org/10.3390/su9101692>
214. Martín, M. J., Martín, J. A., Mejía, K. A., & Fernández, J. A. (2018). Effects of Vacation Rental Websites on the Concentration of Tourists—Potential Environmental Impacts. An Application to the Balearic Islands in Spain. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(2), 347. doi:<https://doi.org/10.3390/ijerph15020347>
215. Martín, M. J., Salinas, F. J., Rodríguez, M. J., & Ostos, R. M. (2020). Analysis of Tourism Seasonality as a Factor Limiting the Sustainable Development of Rural Areas. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 44(1), 45–75.
doi:<https://doi.org/10.1177/1096348019876688>
216. Martínez, J. M., Martín, J. M., Fernández, J. A., & Mogorrón-Guerrero, H. (2019). An analysis of the stability of rural tourism as a desired condition for sustainable tourism. *Journal of Business Research*, 100, 165-174.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2019.03.033>
217. Mathieson, A., & Wall, G. (1982). *Tourism, economic, physical and social impacts*. Longman.

218. Mathieson, A., & Wall, G. (1982). *Tourism: Economic, Physical and Social Impacts*. London: Longman Harlow.
219. Matilainen, A., Suutari, T., Lähdesmäki, M., & Koski, P. (2018). Management by boundaries – insights into the role of boundary objects in a community-based tourism development project. *Tourism Management*, 67, 284-296. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.02.003>
220. Matkovski, B., Radovanov, B., & Zekić, S. (2018). The effects of Foreign agri-food trade liberalization in South East Europe. *Ekonomický časopis*, 66(9), 945-966.
221. Matthews, A. (2013). *Greening CAP Payments: A Missed Opportunity*. Institute for International and European Affairs.
222. Matthews, A. (2018). *The EU's Common Agricultural Policy Post 2020: Directions of Change and Potential Trade and Market Effects*, Geneva: International Centre for Trade and Sustainable Development (ICTSD).
223. Mbaiwa, J., & Kolawole, O. D. (2013). Tourism and biodiversity conservation: The case of Community-Based Natural Resource Management in Southern Africa'. *CAB Reviews Perspectives in Agriculture Veterinary Science Nutrition and Natural Resources*, 8(10), 1-10. doi:<https://doi.org/10.1079/PAVSNR20138010>
224. Mensah, J., & Casadevall, S. R. (2019). Sustainable development: Meaning, history, principles, pillars, and implications for human action: Literature review. *Cogent Social Sciences*, 5(1), 1653531. doi:<https://doi.org/10.1080/23311886.2019.1653531>
225. Middleton, V. T. (1982). Tourism in rural areas. *Tourism Management*, 3(1), 52-58. doi:[https://doi.org/10.1016/0261-5177\(82\)90026-7](https://doi.org/10.1016/0261-5177(82)90026-7)
226. Mitchell, M., & Hall, D. (2005). Rural Tourism as sustainable business: key themes and issues. Y I. K. D Hall, *Rural Tourism and Sustainable Business* (стр. 3-14). Clevedon, Buffalo, Toronto: Channel View Publications.
227. Molera, L., & Albaladejo, I. P. (2007). Profiling segments of tourists in rural areas of South-Eastern Spain. *Tourism Management*, 28(3), 757-767. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2006.05.006>
228. Mormont, M. (1990). Who is rural? Or, how to be rural: Towards a sociology of the Rural. Y T. L. Marsden, *Rural restructuring - Global processes and their responses* (стр. 21-44). London: Avebury.
229. Moscardo, G. (1998). Interpretation and sustainable tourism: Functions, examples and principles. *Journal of Tourism Studies*, 9(1), 2-13.
230. Moseley, M. (2003). *Rural Development: Principles and Practice*. London: SAGE Books.
231. Muga, G., Hu, S., Wang, Z., Tong, L., Hu, Z., Huang, H., & Qu, S. (2023). The Efficiency of Urban–Rural Integration in the Yangtze River Economic Belt and Its Optimization. *Sustainability*, 15(3), 2419. doi:<https://doi.org/10.3390/su15032419>
232. Muhi, B. (2013). Ruralni turizam kao komponenta integralnog i održivog razvoja sela u Vojvodini. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 142, 129-137.
233. Müller, D. K., & Jansson, B. (2007). *Tourism in Peripheries: Perspectives from the Far North and South*. Wallingford: CABI.
234. Muñoz, I. A., & Saralegui, C. T. (2000). La multifuncionalidad de la agricultura: Aspectos económicos e implicaciones sobre la política agraria. *Estudios Agrosociales y Pesqueros*, 189, 29-48.
235. Muresan, I. C., Oroian, C. F., Harun, R., Arion, F. H., Porutiu, A., Chiciudean, G. O., . . . Lile, R. (2016). Local Residents' Attitude toward Sustainable Rural Tourism Development. *Sustainability*, 8(1), 100. doi:<https://doi.org/10.3390/su8010100>

236. Murphy, P. E. (1985). *Tourism: A Community Approach*. New York: Methuen.
237. Mwesiumo, D., Halfdanarson, J., & Shlopak, M. (2022). Navigating the early stages of a large sustainability-oriented rural tourism development project: Lessons from Træna, Norway. *Tourism Management*, 89, 104456. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2021.104456>
238. Nemes, G. (2005). *Integrated rural development - The concept and its operation*. Budapest: Hungarian Academy of Sciences, Institute of Economics.
239. Nestorov-Bizon, J., Kovljenić, M., & Erdelji, T. (2015). The strategy for agriculture and rural development of the republic of Serbia in the process of its accession to the European Union. *Strategic Management*, 20(3), 57-66.
240. Niskanen, A., Slee, B., Ollonqvist, P., Pettenella, D., Bouriaud, L., & Rametsteiner, E. (2007). *Entrepreneurship in the forest sector in Europe*. Joensuu: University of Joensuu. Faculty of Forestry.
241. Njegomir, V., Tepavac, R., & Ivanišević, N. (2017). Alternative sources of financing entrepreneurial undertakings in agriculture. *Ekonomika Poljoprivrede*, 64(1), 295-306. doi:10.5937/ekoPolj1701295N
242. OECD. (1996). *Territorial indicators of employment : focusing on rural development*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development.
243. OECD. (1998). *Agricultural Policy Reform and the Rural Economy in OECD Countries*. Paris: OECD Publishing.
244. OECD. (2006). *The new rural paradigm. Policies and governance. Rural Policy Reviews*. Paris: OECD.
245. OECD. (2011). *OECD Regional Typology*. OECD. Directorate for Public Governance and Territorial Development.
246. OECD. (2020). *A Territorial Approach to the Sustainable Development Goals*. Paris: OECD publishing.
247. Park, D., Lee, K.-W., Choi, H.-S., & Yoon, Y. (2012). Factors Influencing Social Capital in Rural Tourism Communities in South Korea. *Tourism Management*, 33(6), 1511–1520. doi:<http://dx.doi.org/10.1016/j.tourman.2012.02.005>
248. Park, D.-B., & Yoon, Y.-S. (2009). Segmentation by motivation in rural tourism: A Korean case study. *Tourism Management*, 30(1), 99-108. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.03.011>
249. Park, D.-B., & Yoon, Y.-S. (2010). Developing sustainable rural tourism evaluation indicators. *International Journal of Tourism Research*, 13, 401–415. doi:<https://doi.org/10.1002/jtr.804>
250. Pascariu, G. C., & Tiganasu, R. (2014). Tourism and Sustainable Regional Development in Romania and France: an Approach from the Perspective of New Economic Geography. *Amfiteatru Economic Journal*, 16(8), 1089-1109.
251. Pearce, P. L., Moscardo, G., & Ross, G. F. (1996). *Tourism Community Relationships. 1st edition*. Emerald Publishing Limited.
252. Perales, R. M. (2002). Rural tourism in Spain. *Annals of Tourism Research*, 29(4), 1101-1110. doi:[https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(02\)00025-7](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(02)00025-7)
253. Peric, M., & Djurkin, J. (2014). Systems thinking and alternative business model for responsible tourist destination. *Kybernetes*, 43(3/4), 480-496. doi:<https://doi.org/10.1108/k-07-2013-0132>
254. Perpar, A., & Udovč, A. (2012). Development Potentials of Rural Areas – The Case of Slovenia. Y R. S. Adisa, *Rural Development - Contemporary Issues and Practices* (стр. 283-310). Intech Open.

255. Pingali, P. L. (2012). Green Revolution: impacts, limits, and the path ahead. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 109(31), 12302-12308. doi:<https://doi.org/10.1073/pnas.0912953109>
256. Pjerotic, L., Delibasic, M., Jokšiene, I., Griesiene, I., & Georgeta, C. P. (2017). Sustainable tourism development in the rural areas. *Transformations in Business & Economics*, 16(3(42)), 21-30.
257. Podovac, M., & Tončev, M. J. (2016). The importance of sustainable rural tourism development in Serbia. *Sinteza 2016. International scientific conference on ICT and e-business related research*, (crp. 575-581).
258. Popescu, G., Popescu, C. A., Iancu, T., Brad, I., Pet, E., Adamov, T., & Ciolac, R. (2022). Sustainability through Rural Tourism in Moieciu Area-Development Analysis and Future Proposals. *Sustainability*, 14(7), 4221. doi:<https://doi.org/10.3390/su14074221>
259. Popesku, J. (.). *Ključna pitanja razvoja ruralnog turizma*. Преузето 03 19, 2023 са CenORT: http://www.cenort.rs/?page_id=78
260. Popović, V., & Vučkovski, B. G. (2015). Agricultural subsidies in the budget of the Republic of Serbia. *Ekonomika Poljoprivrede*, 62(2), 513-525. doi:<http://dx.doi.org/10.5937/ekoPolj1502513P>
261. Potter, C. (2004). Multifunctionality as an agricultural and rural policy concept. У F. Brouwer, *Sustaining agriculture and the rural economy: governance, policy and multifunctionality* (crp. 15-35). Cheltenham: Edward Elgar Publishing Ltd.
262. Potts, D. (2017). Conflict and Collisions in Sub-Saharan African Urban Definitions: Interpreting Recent Urbanization Data From Kenya. *World Development*, 97, 67-78. doi:<https://doi.org/10.1016/j.worlddev.2017.03.036>
263. Pröbstl-Haider, U., Melzer, V., & Jiricka, A. (2014). Rural tourism opportunities: Strategies and requirements for destination leadership in peripheral areas. *Tourism Review*, 69(3), 216-228. doi:<https://doi.org/10.1108/TR-06-2013-0038>
264. (2011). *Program razvoja održivog ruralnog turizma u Republici Srbiji*. „Sl. Glasnik RS“ br. 85/2011.
265. Pugliese, P. (2001). Organic Farming and Sustainable Rural Development: A Multifaceted and Promising Convergence. *Sociologia Ruralis*, 41(1), 112-130. doi:<https://doi.org/10.1111/1467-9523.00172>
266. Putu, D. R., Dupre, K., & Wang, Y. (2021). Rural tourism: A systematic literature review on definitions and challenges. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 47, 134-149. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jhtm.2021.03.001>
267. Radovan, P., & Radović, G. (2011). Agricultural policy in the Republic of Serbia in the period of transition from the aspect of funding agrar. *Ekonomija: teorija i praksa*, 4(1), 29-38.
268. Radović, G. (2009). Podrška države u funkciji finansiranja poljoprivrede. *Agroekonomika*(41-42), 69-79.
269. Radović, G. (2014). *Finansiranje poljoprivrede u Republici Srbiji*. Beograd, Srbija: Zadužbina Andrejević.
270. Radović, G. (2020). Underdevelopment of rural tourism in Serbia: Causes, consequences and possible directions of development. *Ekonomika poljoprivrede*, 67(4), 1337-1352. doi:10.5937/ekoPolj2004337R
271. Radović, G., Košić, K., & Demirović, D. (2018). Financing as a key factor of the strategy of sustainable rural tourism development in the Republic of Serbia. *Ekonomika Poljoprivrede*, 65(1), 413-426. doi:10.5937/ekoPolj1801413R

272. Raimondo, M., Caracciolo, F., Nazzaro, C., & Marotta, G. (2021). Organic Farming Increases the Technical Efficiency of Olive Farms in Italy. *Agriculture*, 11(3), 209. doi:<https://doi.org/10.3390/agriculture11030209>
273. Ravallion, M., & Chen, S. (2022). Is that Really a Kuznets Curve? Turning Points for Income Inequality in China. *The Journal of Economic Inequality*, 20, 749–776. doi:<https://doi.org/10.1007/s10888-022-09541-x>
274. Ray, C. (2001). *Culture Economies: a perspective on local rural development in Europe*. Newcastle upon Tyne: University of Newcastle upon Tyne, Centre for Rural Economy, Dept. of Agricultural Economics and Food Marketing.
275. Ray, C. (2006). Neo-endogenous rural development in the EU. Y P. J. Cloke, *Handbook of rural studies* (crp. 278-290). Wiltshire: SAGE Publications.
276. Reinhold, S., Laesser, C., & Beritelli, P. (2018). The 2016 St. Gallen consensus on advances in destination management. *Journal of Destination Marketing and Management*, 8, 426-431. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jdmm.2017.03.001>
277. Republika Srbija. (.). *Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju*. "Sl. glasnik RS", br. 10/2013, 142/2014, 103/2015 i 101/2016).
278. Rezaei, M., Kim, D., Alizadeh, A., & Rokni, L. (2021). Evaluating the Mental-Health Positive Impacts of Agritourism; A Case Study from South Korea. *Sustainability*, 13(16), 8712. doi:<https://doi.org/10.3390/su13168712>
279. Ristić, L. (2013). Strategic management of sustainable rural development in the Republic of Serbia. *Ekonomski horizonti*, 15(3), 233-248.
280. Ristić, L., Todorović, V., & Jakšić, M. (2018). Limitations and opportunities for funding agriculture and rural development in the Republic of Serbia. *Ekonomika poljoprivrede*, 65(3), 1123–1138. doi:<https://doi.org/10.5937/ekoPolj1803123R>
281. Roberts, L., & Hall, D. R. (2001). *Rural tourism and recreation: principles to practice*. Wallingford: CABI.
282. Roberts, L., Hall, D., & Morag, M. (2016). *New Directions in Rural Tourism*. Abingdon: Routledge.
283. Rodríguez-Díaz, M., & Espino-Rodríguez, T. F. (2008). A model of strategic evaluation of a tourism destination based on internal and relational capabilities. *Journal of Travel Research*, 46(4), 368-380. doi:<https://doi.org/10.1177/0047287507308324>
284. Romanenko, Y. O., Boiko, V. O., Shevchuk, S. M., Barabanova, V. V., & Karpinska, N. V. (2020). Rural development by stimulating agro-tourism activities. *International Journal of Management*, 11(4), 685-693.
285. Rostow, W. (1959). The stages of economic growth. *Economic History Review*, 12(1), 1-16. doi:<https://doi.org/10.1111/j.1468-0289.1959.tb01829.x>
286. Royo-Vela, M. (2009). Rural-cultural excursion conceptualization: A local tourism marketing management model based on tourist destination image measurement. *Tourism Management*, 30(3), 419-428. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.07.013>
287. Rozelle, S., & Hell, N. (2020). *Invisible China: How the Urban-Rural Divide Threatens China's Rise*. Chicago: The University of Chicago Press.
288. Runyan, D., & Wu, C.-T. (1979). Assessing tourism's more complex consequences. *Annals of Tourism Research*, 6(4), 448-463. doi:[https://doi.org/10.1016/0160-7383\(79\)90007-0](https://doi.org/10.1016/0160-7383(79)90007-0)
289. Rural Development Commission. (1996). *The Impact of Tourism on Rural Settlement: No. 21 (Rural Research S.)*. Salisbury: Rural Development Commission.
290. Ryan, C. (2002). Equity, management, power sharing and sustainability—issues of the 'new tourism'. *Tourism Management*, 23(1), 17-26. doi:[https://doi.org/10.1016/S0261-5177\(01\)00064-4](https://doi.org/10.1016/S0261-5177(01)00064-4)

291. Rzaşa, K., & Ogryzek, M. (2017). Social aspects of rural development. *Journal Baltic Surveying*, 7, 42-48.
292. Saghin, D., Lăzărescu, L.-M., Diacon, L. D., & Grosu, M. (2022). Residents' Perceptions of Tourism: A Decisive Variable in Stimulating Entrepreneurial Intentions and Activities in Tourism in the Mountainous Rural Area of the North-East Region of Romania. *Sustainability*, 14(16), 10282. doi:<https://doi.org/10.3390/su141610282>
293. Sakketa, T. G. (2022). *Urbanisation and rural development in developing countries*. Bonn: Deutsches Institut für Entwicklungspolitik.
294. Saraceno, E. (1999). The Evaluation of Local Policy Making in Europe. Learning from the LEADER Community Initiative. *Evaluation*, 5(4), 439-457.
295. Satterthwaite, D., & Tacoli, C. (2003). *The Urban Part of Rural Development: The Role of Small and Intermediate Urban Centres in Rural and Regional Development and Poverty Reduction*. London: International Institute for Environment and Development.
296. Satterthwaite, D., McGranahan, G., & Tacoli, C. (2010). Urbanization and its implications for food and farming. *Philosophical Transactions of the Royal Society B: Biological Sciences*, 365(1554), 2809-2820. doi:<https://doi.org/10.1098/rstb.2010.0136>
297. Scuttari, A., Ferraretto, V., Stawinoga, A. E., & Walder, M. (2021). Tourist and Viral Mobilities Intertwined: Clustering COVID-19-Driven Travel Behaviour of Rural Tourists in South Tyrol, Italy. *Sustainability*, 13(20), 11190. doi:<https://doi.org/10.3390/su132011190>
298. Selaković, D. (2021). Kako započeti posao u ruralnom turizmu Srbije. Препозеро 03 12, 2023 ca <https://seerural.org/wp-content/uploads/2021/06/Kako-zapoceti-posao-u-ruralnom-turizmu-SRB.pdf>
299. Sen, K., Sumner, A., & Yusuf, A. (2020). Double Dividends and Mixed Blessings: Structural Transformation, Income Inequality and Employment Dynamics. *The Journal of Development Studies*, 56(9), 1638-1642. doi:<https://doi.org/10.1080/00220388.2019.1702162>
300. Seneta, Z., & Dubovich, I. (2022). Development of rural tourism in ukraine in the context of sustainable development. *Scientific Papers: Management, Economic Engineering in Agriculture & Rural Development*, 22(3), 633-642.
301. Serra, P., Vera, A., Tulla, A. F., & Salvati, L. (2014). Beyond urban-rural dichotomy: Exploring socioeconomic and land-use processes of change in Spain (1991-2011). *Applied Geography*, 55, 71-81. doi:<https://doi.org/10.1016/j.apgeog.2014.09.005>
302. Serra-Cantalops, A., Ramón-Cardona, J., & Vachiano, M. (2021). Increasing Sustainability through Wine Tourism in Mass Tourism Destinations. The Case of the Balearic Islands. *Sustainability*, 13(5), 2481. doi:<https://doi.org/10.3390/su13052481>
303. Sharpely, R. (2007). Flagship attractions and sustainable rural tourism development: The case of the Alnwick Garden, England. *Journal of Sustainable Tourism*, 15(2), 125-143. doi:<https://doi.org/10.2167/jost604.0>
304. Sharpley, R. (2014). Tourism: A Vehicle for Development? У R. S. Telfer, *Tourism and Development: Concepts and Issues* (стр. 3-30). Bristol: Blue Ridge Summit: Channel View Publication. doi:<https://doi.org/10.21832/9781845414740-003>
305. Sharpley, R., & Jepson, D. (2011). Rural tourism: A spiritual experience? *Annals of Tourism Research*, 38(1), 52-71. doi:<https://doi.org/10.1016/j.annals.2010.05.002>
306. Sharpley, R., & Sharpley, J. (1997). *Rural Tourism: An Introduction*. International Thomson Business Press.
307. Shen, H., Luo, J. M., & Zhao, A. (2017). The Sustainable Tourism Development in Hong Kong: An Analysis of Hong Kong Residents' Attitude Towards Mainland Chinese Tourist.

- Journal of Quality Assurance in Hospitality & Tourism*, 18(1), 45-68.
doi:<http://dx.doi.org/10.1080/1528008X.2016.1167650>
308. Silva, L., & Leal, J. (2015). Rural tourism and national identity building in contemporary Europe: Evidence from Portugal. *Journal of Rural Studies*, 38, 109-119.
doi:<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2015.02.005>
 309. Slee, B. (1994). Theoretical aspects of the study of endogenous development. V J. D. Ploeg, & A. Long, *Born from within: practice and perspectives of endogenous rural development* (crp. 184-194). Assen: Van Gorcum Ltd.
 310. Smith, V. L. (1978). *Hosts and Guests: The Anthropology of Tourism*. Blackwell.
 311. Song, D. (2005). Why do people visit the countryside? Push and pull factors. *Journal of Green Tourism*, 12(2), 117-144.
 312. Spence, M., Annez, P. C., & Buckley, R. M. (2009). *Urbanization and Growth: Commission on Growth*. Washington, DC: The World Bank.
 313. Stefan, D., Vasile, V., Popa, M.-A., Cristea, A., Bunduchi, E., Sigmirean, C., . . . Liviu, C.-R. (2021). Trademark potential increase and entrepreneurship rural development: A case study of Southern Transylvania, Romania. *PLoS ONE*, 16, e0245044.
doi:<https://doi.org/10.1371/journal.pone.0245044>
 314. Stiglitz, J. (2012). *The Price of Inequality: How Today's Divided Society Endangers our Future*. New York: WW Norton and Company.
 315. Streimikis, J., & Baležentis, T. (2020). Agricultural sustainability assessment framework integrating sustainable development goals and interlinked priorities of environmental, climate and agriculture policies. *Sustainable Development*, 28(6), 1702-1712. doi:
<https://doi.org/10.1002/sd.2118>
 316. Svržnjak, K., Kantar, S., Jerčinović, S., & Kamenjak, D. (2014). *Ruralni turizam - uvod u destinacijski menadžment*. Križevci, Hrvatska: Visoko gospodarsko učilište.
 317. Tabachnick, B. G., & Fidell, L. S. (2013). *Using Multivariate Statistics (6th Edition)*. NY : Pearson Education, Inc.
 318. Tacoli, C. (2003). The Links Between Urban and Rural Development. *Environment and Urbanization*, 15(1), 3-12. doi:<https://doi.org/10.1177/095624780301500111>
 319. Tangit, T. M., Md Hasim, A. K., & Adanan, A. (2014). Rural Tourism at its Peak: Socio-Cultural Impacts towards Host Communities of Kinabalu Park, Sabah (Malaysian-Borneo). *SHS Web of Conferences, 4th International Conference on Tourism Research (4ICTR)*, 12. doi:<https://doi.org/10.1051/shsconf/20141201097>
 320. Tar, D. (2007). *National assessment of policies, institutions and processes for SARD in the Serbian carpathian mountain extrat from the Report*. Project for Sustainable Agriculture and Rural Development in Mountain Regions (SARD – M). Прегледо 02 26, 2023 ca http://www.carpathianconvention.org/tl_files/carpathiancon/Downloads/03%20Meetings%20and%20Events/Working%20Groups/Sustainable%20Agriculture,%20Rural%20Development%20and%20Forestry/First%20meeting%20WG%20200707/9.pdf
 321. Tayebi, S., Babaki, R., & Jabari, A. (2007). Study of the Relationship between Tourism Development and Economic Growth in Iran (1959-2004). *Bulletin of Humanities and Social Sciences Especially in Economics*, 26(7), 83-110.
 322. Terluin, J. I. (2001). *Rural Regions in the EU: Exploring Differences in Economic Development. Doctoral Thesis*. Groningen: University of Groningen, Faculty of Spatial Sciences.
 323. *The Concept of the Jafari's Platform Model*. (2018). Прегледо 03 06, 2023 ca Unit 2 Learning Management Plan: http://www.elic.ssrु.ac.th/siripen_yi/pluginfile.php/71/mod_page/content/67/Unit%202-1-2018.pdf

324. Todorović, M., & Bljevac, Ž. (2007). Osnove razvoja ruralnog turizma u Srbiji. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, LXXXVII(1), 135-148.
325. Todorović, M., & Štetić, S. (2009). *Ruralni turizam*. Beograd: Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet.
326. Todorović, M., Drobnjaković, M., & Simeunović, A. G. (2010). Specifics of rural areas of Serbia from the aspects of regional development. *Economics of agriculture*, 57(2), 605-612.
327. Tolkach, D., & King, B. (2015). Strengthening Community-Based Tourism in a new resource-based island nation: Why and how? *Tourism Management*, 48, 386-398. doi:<https://doi.org/10.1016/j.tourman.2014.12.013>
328. Tu, S., & Long, H. (2017). Rural restructuring in China: Theory, approaches and research prospect. *Journal of Geographical Sciences*, 27, 1169–1184. doi:<https://doi.org/10.1007/s11442-017-1429-x>
329. Tu, S., Zheng, Y., Long, H., Wan, S., Liang, X., & Wang, W. (2020). Spatio-temporal pattern of rural development and restructuring and regional path of rural vitalization in Guangxi, China. *Acta Geographica Sinica*, 75(2), 365-381. doi:<https://doi.org/10.11821/dlxb202002011>
330. Turner, L., & Ash, J. (1975). *The Golden Hordes: International Tourism and the Pleasure Periphery*. St. Martin's Press.
331. UN. (2020). *World Social Report 2020: Inequality in a Rapidly Changing World*. New York: United Nations.
332. UN. (2022). *Goal 10: Reduce inequality within and among countries*. Презето 2 19, 2023 ca <https://www.un.org/sustainabledevelopment/inequality/>
333. UNDESA. (2021). *Reconsidering Rural Development*. New York: United Nations.
334. United Nations. (2012). *World Urbanization Prospects The 2011 Revision*. New York: United Nations Development Programme (UNDP), Department of Economic and Social Affairs.
335. United Nations Development Programme (UNDP). (2012). *World Urbanization Prospects. The 2011 Revision*. Department of Economic and Social Affairs. New York: United Nations.
336. United Nations Educational, Scientific And Cultural Organization (UNESCO). (1976). The effects of tourism on socio-cultural values. *Annals of Tourism Research*, 4(2), 74-105. doi:[https://doi.org/10.1016/0160-7383\(76\)90100-6](https://doi.org/10.1016/0160-7383(76)90100-6)
337. Van Der Ploeg, D. J., Renting, H., Brunori, G., Knickel, K., Mannion, J., Marsden, T., . . . Ventura, F. (2000). Rural Development: From Practices and Policies towards Theory. *Sociologia Ruralis*, 40(4), 391-408. doi:<https://doi.org/10.1111/1467-9523.00156>
338. Van Der Ploeg, J. D., Long, A., & Banks, J. (2002). *Living Countrysides. Rural development processes in Europe: The state of the art*. Doetinchem: Elsevier.
339. Van der Ploeg, J., & Long, A. (1994). *Born from within. Practice and perspective of endogenous rural development*. Assen: Van Gorcum.
340. Van der Ploeg, J., & Marsden, T. (2008). *Unfolding Webs - The Dynamics of Regional Rural Development*. Assen: Royal Van Gorcum.
341. Van Huylenbroeck, G., & Durand, G. (2003). *Multifunctional Agriculture: A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*. Hampshire: Ashgate.
342. Veličković, J., & Jovanović, S. (2021). Problems and possible directions of the sustainable rural development of Republic of Serbia. *Ekonomika*, 5(1), 33-45.
343. Vergne, J.-P., & Durand, R. (2010). The missing link between the theory and empirics of path dependence: Conceptual clarification, testability issue, and methodological

- implications. *Journal of Management Studies*, 47(4), 736-759.
doi:<https://doi.org/10.1111/j.1467-6486.2009.00913.x>
344. Volk, T., Erjavec, E., & Mortensen, K. (2014). *Agricultural Policy and European Integration in Southeastern Europe 2014*. Budapest: FAO.
 345. Vollrath, D. (2009). The dual economy in long-run development. *Journal of Economic Growth*, 14(4), 287-312. doi:<https://doi.org/10.1007/s10887-009-9045-y>
 346. Vujičić, M., Ristić, L., & Vujičić, M. (2012). European integration and rural development policy of the republic of Serbia and West Balkan countries. *Bulgarian Journal of Agricultural Science*, 18(4), 519-530.
 347. Wang, J., Han, G., You, J., Zhu, L., Li, Y., & Zhou, X. (2023). Analysis of the Spatial Relationship between Ecosystem Regulation Services and Rural Tourism. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 20(5), 3888. doi:<https://doi.org/10.3390%2Fijerph20053888>
 348. Ward, N., Atterton, J., Kim, T., Lowe, P., Phillipson, J., & Thompson, N. (2005). *Universities, the knowledge economy and the 'neo-endogenous rural development*. Newcastle: Newcastle University, Centre of Rural Economy.
 349. Watmough, G. R., Marcinko, C. L., Sullivan, C., Tschirhart, K., Mutuo, P. K., Palm, C. A., & Svenning, J.-C. (2019). Socioecologically informed use of remote sensing data to predict rural household poverty. *PNAS*, 116(4), 1213-1218. doi:<https://doi.org/10.1073/pnas.1812969116>
 350. Wearing, S., & Neil, J. (2000). *Ecotourism: impacts, potentials and possibilities* (Second Edition изд.). New South Wales,: University of Technology School of Leisure, Sport and Tourism Sydney.
 351. Wilson, S., Fesenmaier, D. R., Fesenmaier, J., & Van Es, J. C. (2001). Factors for Success in Rural Tourism Development. *Journal of Travel Research*, 40(2), 132–138. doi:<https://doi.org/10.1177/004728750104000203>
 352. Winter, P. L., Selin, S., Cervený, L., & Bricker, K. (2020). Outdoor Recreation, Nature-Based Tourism, and Sustainability. *Sustainability*, 12(1), 81. doi:<https://doi.org/10.3390/su12010081>
 353. Wiskerke, J. (2009). On Places Lost and Places Regained: Reflections on the Alternative Food Geography and Sustainable Regional Development. *International Planning Studies*, 14(4), 369 - 387. doi:<https://doi.org/10.1080/13563471003642803>
 354. Woo, E., Kim, H., & Uysal, M. (2015). Life satisfaction and support for tourism development. *Annals of Tourism Research*, 50, 84-97. doi:<https://doi.org/10.1016/j.annals.2014.11.001>
 355. Woods, M. (2011). *Rural . 1st Edition*. London: Routledge.
 356. World Bank. (2018). *Democratic Republic of Congo Urbanization Review : Productive and Inclusive Cities for an Emerging Congo*. Washington, DC: World Bank Group.
 357. World Bank. (2020). *Poverty and Shared Prosperity 2020*. Washington DC: The World Bank.
 358. World Commission on Environment and Development (WCED). (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. Преузето 03 07, 2023 ca <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>
 359. World Tourism Organization. (1993). *Sustainable Tourism Development: Guide for Local Planners*. WTO.
 360. World Tourism Organization. (2018). *UNWTO Annual Report 2017*. Madrid: UNWTO. doi:<https://doi.org/10.18111/9789284419807>

361. WTO. (2004). *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations A Guidebook*. UNWTO.
362. WTO. (2005). *Making Tourism More Sustainable - A Guide for Policy Makers*. UNWTO.
363. Wuni, I. Y., & Shen, G. Q. (2020). Critical success factors for management of the early stages of prefabricated prefinished volumetric construction project life cycle. *Engineering Construction and Architectural Management*, 27(9), 2315-2333. doi:<https://doi.org/10.1108/ECAM-10-2019-0534>
364. Yang, F. X., & Wong, I. A. (2021). The social crisis aftermath: tourist well-being during the COVID-19 outbreak. *Journal of Sustainable Tourism*, 29(6), 859-878. doi:<https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1843047>
365. Yoon, Y., Gürsoy, D., & Chen, J. S. (1999). An Investigation of the Relationship Between Tourism Impacts and Host Communities' Characteristics. *Anatolia*, 10(1), 29-44. doi:<https://doi.org/10.1080/13032917.1999.9686970>
366. Young, G. (1973). *Tourism--blessing or blight?* Penguin.
367. Young, T., Thyne, M., & Lawson, R. (1999). Comparative Study of Tourism Perceptions. *Annals of Tourism Research*, 26(2), 442-445. doi:[https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(98\)00087-5](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(98)00087-5)
368. Yu, G., & Lu, Z. (2021). Rural credit input, labor transfer and urban–rural income gap: evidence from China. *China Agricultural Economic Review*, 13(4), 872-893. doi:<https://doi.org/10.1108/CAER-09-2020-0229>
369. Yusheng, K., & Ntarmah, A. H. (2021). Developing a rural ecological assessment index for Jiangsu Province, China. *Journal for Nature Conservation*, 64, 126093. doi:<https://doi.org/10.1016/j.jnc.2021.126093>
370. Zekić, S., Matkovski, B., & Kleut, Ž. (2016). IPARD funds in the function of the development of the rural areas of the Republic of Serbia. *Ekonomski horizonti*, 18(2), 169-180. doi:10.5937/ekonhor1602169Z
371. Zheng, T., Yu, J., Cheng, Q., & Pan, H. (2023). The Influence Mechanism and Measurement of Tourists' Authenticity Perception on the Sustainable Development of Rural Tourism—A Study Based on the 10 Most Popular Rural Tourism Destinations in China. *Sustainability*, 15(2), 1454. doi:<https://doi.org/10.3390/su15021454>
372. Zhou, Y., Li, X., Asrar, G. R., Smith, S. J., & Imhoff, M. (2018). A global record of annual urban dynamics (1992–2013) from nighttime lights. *Remote Sensing of Environment*, 219, 206-220. doi:<https://doi.org/10.1016/j.rse.2018.10.015>
373. Гајић, А. (2015). Различити методолошки приступи у дефинисању руралних и урбаних подручја. *Архитектура и урбанизам : часопис за просторно планирање, урбанизам и архитектуру*, 41, 63-67.
374. Гашић, М., Перић, Г., & Ивановић, В. (2015). Развијеност руралног туризма у Републици Србији. *БизИнфо*, 6(2), 71-81.
375. *Закон о буџету Републике Србије*. (.). Преузето 3 15, 2023 са Министарство правде: <https://www.drzavnauprava.gov.rs/tekst/11523/zakon-o-budzetu-republike-srbije-.php>
376. Министарство пољопривреде, водопривреде и шумарства. (2017). *Закључак о усвајању ИПАРД програма за Републику Србију за период 2014-2020. године*. Београд: Службени гласник РС бр. 30/2016, 84/2017, 20/2019 и 55/2019.
377. Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде. (2022, 06 16). *Девета седница ИПАРД II Одбора за праћење*. Преузето са Република Србија: Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде: <http://www.minpolj.gov.rs/deveta-sednica-ipard-ii-odbora-za-pracenje/?script=cir>
378. Петровић, Ђ. (1979). Развојни пут сеоског туризма на подручју. *Туризмологија – Зборник стручних и научних радова*, 4.

379. Републички завод за статистику. (2018). *Анкета о радној снази у Републици Србији, 2017*. 2018: Републички завод за статистику.
380. Републички завод за статистику. (2019). *Анкета о радној снази у Републици Србији, 2018*. Република Србија: Републички завод за статистику.
381. Републички завод за статистику. (2020). *Анкета о радној снази у Републици Србији, 2019*. Република Србија: Републички завод за статистику.
382. Републички завод за статистику. (2021). *Анкета о радној снази у Републици Србији, 2020*. Република Србија: Републички завод за статистику.
383. Републички завод за статистику. (2022). *Анкета о потрошњи домаћинства, 2021*. Република Србија: Републички завод за статистику.
384. Републички завод за статистику. (2022). *Анкета о радној снази у Републици Србији, 2021*. Република Србија, Београд: Републички завод за статистику.
385. Републички завод за статистику. (2023). *Доласци и ноћења туриста по регионима и областима - годишњи подаци*. Београд: Републички завод за статистику. Преузето 03 19, 2023 са <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/220201?languageCode=sr-Latn>
386. Ристић, Л., & Вујичић, М. (2011). Стратешки правци руралног развоја Србије. *Ћасопис за економију и тржишне комуникације*, 1(1), 63-72.
387. Управа за аграрна плаћања. (.). *Буџет*. Преузето 03 16, 2023 са Управа за аграрна плаћања: <https://uap.gov.rs/dokumenti/budzet/>
388. Цвијановић, Д., & Ружић, П. (2017). *Рурални туризам*. Врњачка Бања: Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи, Универзитет у Крагујевцу.

Прилог

Поштовани,

Упитник који се налази пред Вама представља инструмент истраживања, које се реализује у оквиру докторске дисертације, на тему „Утицај ИПАРД подстицаја на рурални развој Републике Србије са аспекта пољопривреде и туризма“.

Молимо Вас, да у наредним питањима допуните или заокружите тражено:

1. Подносилац захтева:

- а) Физичко лице/пољопривредно газдинство
- б) Предузетник
- в) Привредно друштво
- г) Пољопривредна задруга

2. Регион подносиоца захтева:

- а) Регион Београда
- б) Регион Војводине
- в) Регион Шумадије и западне Србије
- г) Регион јужне и источне Србије

3. Да ли се Ваше пољопривредно газдинство налази у отежаном подручју рада у пољопривреди или планинском подручју?

- а) Да
- б) Не

4. Пол подносиоца захтева:

- а) Мушко

б) Женско

5. Старост подносиоца захтева (уписати): _____

6. Образовни ниво подносиоца захтева:

а) Основна школа или мање

б) Средња школа

в) Виша или висока школа

г) мастер, магистратура или докторат

7. Да ли се Ваша стручна спрема поклапа са облашћу апликације захтева:

а) Да

б) Не

8. Број година пословања пољопривредног газдинства (уписати):

9. Да ли сте користили консултанске услуге или другу стручну помоћ приликом израде захтева за ИПАРД подстицаје?

а) Да

б) Не

10. За коју меру ИПАРД подстицаја сте аплицирали (заокружите само једну, ако сте више пута аплицирали):

а) Мера 1 – инвестиције у физичку имовину пољопривредних газдинстава

б) Мера 3 – инвестиције у физичку имовину које се тичу прераде и маркетинга пољопривредних производа и производа рибарства

в) Мера 7 – диверзификација пољопривредног газдинства и развој пословања (рурални туризам)

11. У коју врсту инвестиције Ваш захтев иницира инвестирање?

- а) механизација и/или набавка трактора (М1)
- б) набавка опреме за узгој животиња (М1)
- в) изградња и опремање објеката за узгој животиња (М1)
- г) набавка опреме за прерађивачке капацитете (М3)
- д) изградња и опремање објеката за прерађивачке капацитете (М3)
- ђ) изградња и опремање објеката у руралном туризму (М7)
- е) набавка опреме у руралном туризму (М7)

12. Који је сектор Вашег улагања?

- а) млеко
- б) месо
- в) воће и поврће
- г) остали усеви
- д) јаја
- ђ) грозђе
- е) изградња и опремање у руралном туризму
- ф) набавка опреме у руралном туризму

13. Да ли је Ваша инвестиција улагање у обновљиве изворе енергије?

- а) Да
- б) Не

14. Да ли сте сертифицирани за органску производњу?

- а) Да
- б) Не

15. Да ли сте добили ИПАРД средства:

- а) Да
- б) Не

Молимо Вас да одговорите на следеће тврдње, тако што ћете на скали оцена од 1 до 5 (1 – уопште се не слажем; 5 – потпуно се слажем) означити степен Ваше перцепције у вези руралног развоја. Молимо Вас да одговорите на све постављене тврдње. Лица која нису добила одобравање или исплату подстицаја одговарају на исте тврдње с тим што се тврдње односе на време након аплицирања за подстицај или време након одобрења пројекта.

	Тврдње	Уопште се не слажем	Делимично се не слажем	Неодређено	Делимично се слажем	Потпуно се слажем
PP1	Према Вашој процени, остварени су већи производни капацитети за пољопривредну производњу и боља опремљеност пољопривредном механизацијом / прерадни капацитети / већи смештајни капацитети у руралном туризму након добијања подстицаја	1	2	3	4	5
PP2	Према Вашој процени, остварена је већа пољоп. производња/прерада/изградња и опремање објеката за рурални туризам након добијања подстицаја	1	2	3	4	5
PP3	Према Вашој процени, остварен је већи извоз/продаја/принос након добијања подстицаја	1	2	3	4	5
PP4	Према Вашој процени, остварен је већи профит (добит) пољопривредног газдинства након добијања подстицаја	1	2	3	4	5
PP5	Према Вашој процени, остварен је већи тржишни удео након добијања подстицаја	1	2	3	4	5
PP6	Према Вашој процени, остварен је већи број новозапослених лица код Вас, након добијања подстицаја	1	2	3	4	5
PP7	Према Вашој процени, остварена је већа радна продуктивност запослених код Вас, након добијања подстицаја	1	2	3	4	5

Хвала на сарадњи!